

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VAZIRLIGI
O‘ZBEKISTON DAVLAT SAN’AT VA MADANIYAT INSTITUTI

Oybek Davlatov

TARIXIY MANBALAR VOSITASIDA
TALABALARDA AXBOROT-ANALITIK
KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING
METODIK ASOSLARI

M O N O G R A F I Y A

TOSHKENT – 2026

UO‘K 378;37.091.3

KBK 74.202.5

M-86

O. Davlatov /Tarixiy manbalar vositasida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning metodik asoslari/monografiya. –Toshkent: “ZEBO PRINTS”, 2026. 226 b.

Mazkur monografiyada raqamli transformatsiya sharoitida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni tarixiy manbalar vositasida rivojlantirishning nazariy-metodologik, pedagogik va tashkiliy-metodik asoslari tizimli yoritilgan. Mualliflik konsepsiyasi doirasida axborot-analitik kompetentlikning to‘rt komponentli tuzilmasi, uning rivojlanish darajalari hamda diagnostika mezonlari taklif etilgan. Tadqiqotda tarixiy manbalardan ta’lim jarayonida foydalanishning xalqaro tajribasi tahlil qilinib, O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi uchun moslashtirilgan metodik tizim, raqamli vositalar majmuasi va “SMART-tarix” modeli ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Monografiya oliy ta’lim muassasalarining magistrleri, mustaqil tadqiqotchilari, doktorantlari, professor-o‘qituvchilari hamda tarix, manbashunoslik va raqamli gumanitar fanlar bo‘yicha mutaxassislariga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir:

A.A. Mavrulov – tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

B.X. Xodjayev – pedagogika fanlari doktori, professor

U.M. Mavlanov – tarix fanlari doktori, professor

A.T. Kurbanova – pedagogika fanlari doktori, dotsent

Monografiya O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Ilmiy kengashining 2026-yil 26-maydagi 10-son qaroriga muvofiq nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-14-257-4

© O. Davlatov, 2026
© “Zebo Prints”, 2026

MUNDARIJA

MUQADDIMA.....	5
I BOB. TALABALARDA AXBOROT-ANALITIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI	
1.1. Raqamli transformatsiya sharoitida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida...	10
1.2. Talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish tuzilmasi va komponentlari	29
1.3. Ta'lim muassasalarida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning mavjud holati.....	43
Birinchi bob bo'yicha xulosa	71
II BOB. TARIXIY MANBALAR VOSITASIDA TALABALARDA AXBOROT-ANALITIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI	
2.1. Tarixiy manbalarning talabalarni kasbiy tayyorlashdagi o'rni va ahamiyati	73
2.2. Raqamli transformatsiya sharoitida talabalarga tarixiy manbalarni o'rgatish mazmuni.....	93
2.3. Tarixiy manba vositasida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari	114
Ikkinchi bob bo'yicha xulosa.....	129
III BOB. TARIXIY MANBALAR VOSITASIDA TALABALARDA AXBOROT-ANALITIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI	
3.1. Talabalarda axborot-analitik kompetentlikni tarixiy manbalar vositasida rivojlantirishning raqamli metodikasi.....	131
3.2. Axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishda tarixiy manbalardan foydalanishning metodik tizimi	159
3.3. Tarixiy manbalar vositasida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyalari	190
Uchinchi bob bo'yicha xulosa	210
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	
RO'YXATI	213

ANNOTATSIYA

Ushbu monografiyada raqamli transformatsiya sharoitida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni tarixiy manbalar orqali shakllantirishning nazariy-metodologik va metodik asoslari tahlil etilgan. Mualliflik konsepsiyasida kompetentlikning to‘rt komponentli tuzilmasi, uch darajali baholash mezonlari va diagnostika tizimi ishlab chiqilgan. Keng qamrovli empirik tadqiqot hamda AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada va Germaniya tajribasi tahlili asosida O‘zbekiston oliy ta’limiga moslashtirilgan innovatsion metodik tizim va “SMART-tarix” modeli ilmiy asoslangan.

Tayanch so‘zlar: axborot-analitik kompetentlik, tarixiy manbalar, raqamli transformatsiya, oliy ta’lim, manba tanqidi, “SMART-tarix” modeli, raqamli gumanitar fanlar, tanqidiy tafakkur.

АННОТАЦИЯ

В монографии системно проанализированы теоретико-методологические и методические основы формирования информационно-аналитической компетентности студентов через исторические источники в условиях цифровой трансформации. Разработана четырехкомпонентная структура компетентности, трехуровневые критерии оценки и система диагностики. На основе эмпирического исследования и анализа опыта США, Великобритании, Канады и Германии научно обоснована инновационная методическая система для вузов Узбекистана и авторская модель «SMART-история».

Ключевые слова: информационно-аналитическая компетентность, исторические источники, цифровая трансформация, высшее образование, критика источников, модель «SMART-история», цифровые гуманитарные науки, критическое мышление.

ANNOTATION

This monograph systematically analyzes the theoretical and methodological foundations for developing students' information-analytical competence through historical sources in the context of digital transformation. A four-component competence structure, three-level assessment criteria, and a diagnostic system are developed. Based on empirical research and the analysis of US, UK, Canadian, and German experiences, an innovative methodological system adapted for Uzbekistan's higher education and the author's “SMART-history” model are scientifically substantiated.

Keywords: information-analytical competence, historical sources, digital transformation, higher education, source criticism, “SMART-history” model, digital humanities, critical thinking.

MUQADDIMA

XXI asr insoniyat taraqqiyotining sifat jihatidan yangi bosqichi – raqamli sivilizatsiya davri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Sun’iy intellekt, katta hajmdagi ma’lumotlar, keng qamrovdagi internet imkoniyatlari, bulutli texnologiyalar, blokcheyn tizimlari, intellektual raqamli platformalar hamda kengaytirilgan va virtual haqiqat texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyat hayotining barcha sohalarida tub transformatsion o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi¹. Ushbu o‘zgarishlar an’anaviy fikrlash muhitini yangicha tafakkur manzarasiga aylantirib, dunyoning taraqqiyot xaritasini qaytadan chizmoqda.

“Bugun butun dunyo sun’iy intellekt asriga kirdi. Bu texnologiyalar iqtisodiyotdan tortib ta’lim, tibbiyot, qishloq xo‘jaligi va boshqaruv tizimlarigacha chuqur kirib bormoqda. Kim izlansa va natija bersa – shu g‘olib bo‘ladi”² – degan edi Prezidentimiz.

Aslida, bu shiddatli poygada zamon bilan hamnafas bo‘lish kelajakni belgilab beruvchi hayotiy zaruratga aylanmoqda.

Ushbu dinamika oliy ta’lim tizimining tarkibiy mazmuni, metodologiyasi va didaktik paradigmasiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatib, yangi avlod kadrlarining professional kompetensiyalarini shakllantirish zamonaviy ta’limning strategik vazifasiga aylandi.

Texnologik to‘fonlar davrida inson omiliga va uning aqliy salohiyatiga bo‘lgan ehtiyoj har qachongidan ham yuqori cho‘qqiga ko‘tarildi. Bilim va axborot ummonida adashmay yo‘l topish esa, shubhasiz, yangicha tafakkurga ega bo‘lgan shaxs va mutaxassisni talab etmoqda. Raqamli inqilob zahirida yana bir muhim haqiqat bo‘y ko‘rsatmoqdaki, har qanday yuksak texnologiyaning harakatlantiruvchi kuchi – inson aql-zakovatidir.

Hammamizga ayonki, kelajak – zamonaviy bilim bilan qurollangan kasb-hunar egalarinikidir. Biz bu haqiqatni hech qachon unutmasligimiz

¹ Vial G. Understanding digital transformation: A review and a research agenda // The Journal of Strategic Information Systems. — 2019. — Vol. 28, No. 2. — P. 118–144. DOI: 10.1016/j.jsis.2019.01.003.

² Mirziyoyev Sh. Sun’iy intellekt – yangi sivilizatsiya poydevori // Zamin.uz. – 2025. Qarang: <https://zamin.uz/uz/tehnologiya/164283-shavkat-mirziyoyev-suniy-intellekt-yangi-sivilizatsiya-poydevori.html?ysclid=mrutxxglj8479935457>

lozim. Shu bois yoshlarimizni davr bilan hamnafas bo‘lib, har qanday raqobatga bardosh bera oladigan yetuk mutaxassislar etib tarbiyalashimiz kerak³.

Bugungi axborot asrida mutaxassisning muvaffaqiyati uning ma’lumotlar bilan ishlash qobiliyatiga bog‘liq. Hozirgi kunda axborotni mustaqil topish, tahlil qilish va undan amalda to‘g‘ri foydalanish eng muhim ko‘nikma hisoblanadi. Shunday ekan, oliy ta’limda talabalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish, ularda axborot xavfsizligi va media madaniyatini rivojlantirish eng asosiy pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Jahon miqyosidagi fundamental ilmiy tadqiqotlar ham ushbu masalaning nihoyatda muhim ekanligini tasdiqlaydi. Zamonaviy global mehnat bozori tahliliy fikrlash, texnologik savodxonlik va axborot bilan ishlash malakasini ustuvor kasbiy talab sifatida ilgari surmoqda⁴.

Darhaqiqat, raqamli makon va ijtimoiy tarmoqlarda soxta axborotlar, manipulativ kontent va tizimli yolg‘on ma’lumotlarning shiddat bilan tarqalishi yoshlarning tanqidiy va reflektiv fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Demak, ta’lim tizimi oldida statik bilim berish emas, balki axborotni ongli, tanqidiy va mas’uliyatli tahlil qila oladigan, raqamli muhitda samarali hamda xavfsiz faoliyat yurita oladigan kompetentli shaxsni tarbiyalash vazifasi turibdi.

Axborot ummoni sanoqsiz xavf-xatarlarni alangalatayotgan bir paytda, eng bebaho va qaytarib bo‘lmas resurs vaqt omilidir. Internetda xato qilishga vaqt sarflamasdan, to‘g‘ri qaror qabul qila olishimiz ham bir mahoratidir, aslida. Zamonning bunday shiddatli oqimi va unda har bir soniyaning qadri haqida Prezidentimiz shunday degan: “Hammamiz ko‘rib turibmiz – bugun zamon juda tez, mislsiz shiddat bilan o‘zgarmoqda. Bahouddin Naqshband hazratlari aytganlaridek, “Kim vaqtini zoye ketkazsa, vaqt uning dushmaniga aylanadi⁵”.

³ Mirziyoyev Sh. M. O‘zbekiston o‘qituvchi va murabbiylariga // gaz. XXI asr.. – № 39 (1141). – Toshkent.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik jamiyati, 2025. 6 b.

⁴ World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025: Analytical thinking and digital literacy trends. — Geneva: WEF, 2025. — P. 89.

⁵ Mirziyoyev Sh. M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo‘lini qat’iy davom ettiramiz. Qarang: <https://president.uz/uz/lists/view/4743>

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va sohani to‘liq raqamlashtirish davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi,⁶ 2020-yil 5-oktabrdagi 6079-son “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonida⁷ yosh avlodning zamonaviy raqamli kompetensiyalarini, tanqidiy, kreativ va analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish oliy ta’lim muassasalari oldiga qo‘yilgan kechiktirib bo‘lmas strategik vazifa sifatida qayd etilgan.

Mazkur konseptual va davlat ahamiyatiga molik vazifalarni oliy ta’lim amaliyotida samarali hayotga tatbiq etish esa an’anaviy o‘qitish qoliplaridan voz kechib, zamonaviy pedagogik yondashuvlar, innovatsion metodik tizimlar va ilmiy asoslangan axborot-didaktik texnologiyalarni ishlab chiqish hamda joriy etishni taqozo etadi. Bu esa o‘z navbatida, talabalarda axborot-analitik kompetentlikni tarixiy manbalar vositasida rivojlantirishga qaratilgan ushbu tadqiqot ishining dolzarbligini ko‘rsatadi.

O‘rganilgan tajribalar shuni ko‘rsatdiki, tarixiy manbalar ta’lim tizimida alohida pedagogik ahamiyat kasb etadi. Tarixiy manba bilan ishlash jarayoni axborotni izlash, manbaning ishonchliligini tekshirish, tarixiy kontekstni tahlil qilish, turli yo‘nalishdagi hujjatlarni qiyoslash, dalillarni tizimli umumlashtirish va konseptual xulosalar chiqarish kabi murakkab intellektual faoliyat bosqichlarini qamrab oladi.

Dunyo pedagogikasi va tarix ta’limi amaliyotida tarixiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid qator nufuzli ilmiy konsepsiyalar ishlab chiqilgan. Xususan, Sem Vaynbergning manbalarni dekonstruksiya qilishga qaratilgan “Tarixchi kabi o‘qish” yondashuvi,⁸ Piter Seyksas va

⁶ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.

⁷ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni.

⁸ Wineburg S. Reading Like a Historian: Teaching Literacy in Middle and High School History Classrooms. — New York: Teachers College Press, 2013. — P. 23.

Tom Mortonning “Tarixiy fikrlash konseptlari” modeli⁹ hamda J. Rusenning tarixiy ong konsepsiyasi¹⁰ tarixiy manbalar bilan ishlashning universal intellektual ko‘nikmalarni shakllantirishdagi funksional o‘rnini ilmiy jihatdan to‘liq isbotlab bergan.

Mazkur fundamental yondashuvlar tarixiy manbalar orqali shakllanadigan analitik va tanqidiy ko‘nikmalar talabani kelgusidagi boshqa kasbiy va ijtimoiy faoliyat sohalariga ham muvaffaqiyatli transfer qilinishini yaqqol ko‘rsatadi.

O‘zbekiston jahon sivilizatsiyasi beshigi sifatida ulkan tarixiy-madaniy va boy manbashunoslik merosiga ega mamlakatdir¹¹. Xususan, xalqimizning qadimgi yozma yodgorliklari, jadidlar davri milliy matbuoti, davlat arxiv hujjatlari hamda mustaqillik yillari manbalari fundamental tarixiy bilimlar bazasi bo‘lish bilan birga ulkan ma’naviy-tarbiyaviy va analitik salohiyatga ega unikal ilmiy meros hisoblanadi.

Biroq, oliy ta’lim tizimi tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur fundamental manbalarning boy ta’limiy-didaktik imkoniyatlaridan, ayniqsa, talabalarda zamonaviy axborot-analitik kompetentlikni tizimli rivojlantirish vositasi sifatida foydalanish darajasi va uning metodik ta’minoti hozircha yetarli darajada emas. Oliy ta’lim amaliyotida ushbu boy manbalar ko‘p hollarda faqatgina tayyor faktologik ma’lumotlarni yodlash uchun qo‘llanilib, ularning talabadagi tanqidiy fikrlashni, ma’lumotlarni interpretatsiya qilish va mustaqil analitik xulosalar chiqarish qobiliyatini o‘stirishdagi metodologik imkoniyatlari e’tibordan chetda qolmoqda. Aynan ushbu obyektiv ziddiyat, milliy manbalar bazasini zamonaviy raqamli ta’lim formatiga ko‘chirish va ular vositasida talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirishning innovatsion metodik tizimini ishlab chiqish zaruratini tug‘diradi.

Oliy ta’lim amaliyotini o‘rganish va o‘tkazilgan diagnostik tahlillar natijalari ham bugungi kunda talabalarning birlamchi tarixiy manbalar bilan ishlash ko‘nikmalari hamda axborot-analitik kompetentlik darajasi

⁹ Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. — Toronto: Nelson Education, 2013. — P. 45.

¹⁰ Rüsen J. History: Making Sense of Time. — New York: Berghahn Books, 2005. — P. 112.

¹¹ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021. — B. 12.

tizimli va yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatmoqda¹². Talabalarning salmoqli qismi raqamli muhitda axborotni tanqidiy tahlil qilish, manbalarning haqiqiyliigi va ishonchliligini baholash, turli formatdagi ma'lumotlarni integratsiyalash hamda mustaqil ilmiy-analitik xulosalar chiqarish borasida jiddiy qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Professor-o'qituvchilarning aksariyati esa oliy ta'lim darslarida birlamchi tarixiy manbalar bilan ishlashning innovatsion metodikasi hamda zamonaviy raqamli vositalardan didaktik maqsadlarda foydalanish bo'yicha yaxlit metodik ta'minot va konseptual modellar mavjud emasligini qayd etishadi¹³.

Ushbu muammoli holat tarixiy manbalar va raqamli imkoniyatlar sintezi asosida talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantiruvchi mukammal pedagogik tizimni talab etmoqda. Mazkur monografiya ana shu dolzarb vazifaning nazariy-metodologik asoslaridan tortib, tajriba-sinov natijalarigacha bo'lgan kompleks yechimlarini qamrab oladi.

Monografiyada muallif tomonidan ishlab chiqilgan va ilmiy jihatdan asoslangan "SMART-tarix" modeli asosida tarixiy manbalar bilan ishlashning innovatsion o'qitish metodikasi taklif etiladi¹⁴. Ushbu mualliflik modeli talabalarning raqamli muhitda axborotni mustaqil izlash, tizimli boshqarish, tanqidiy tahlil qilish, akademik formatda taqdim etish va olingan analitik xulosalarni amaliyotda qo'llash kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur monografiya tarix va pedagogika yo'nalishidagi professor-o'qituvchilar, ilmiy tadqiqotchilar, talabalar hamda raqamli gumanitar fanlar bo'yicha mutaxassislar uchun mo'ljallangan. Kitobdagi go'ya va amaliy ishlanmalar tarixiy tafakkurni rivojlantirish, ta'limni modernizatsiya qilish va zamon talabiga mos, yetuk mutaxassislarni kamolga yetkazishda muhim debocha bo'lib xizmat qiladi.

¹² Rodríguez-Abitia G., Bribiesca-Correa F. Critical digital literacy as a key skill in higher education: Attitudes of students and professors // Journal of Systemics, Cybernetics and Informatics. — 2025. — Vol. 23. — No. 2. — P. 54.

¹³ Ismoilov A., Rustamov M. Oliy ta'limda raqamli gumanitar resurslar va manbalar bilan ishlash metodikasi // Science and Innovation. — Toshkent, 2025. — № 10 (B). — B. 48–53.

¹⁴ Weller M. The Digital Scholar: How Technology is Transforming Scholarly Practice and Higher Education. — London: Bloomsbury Academic, 2011. — P. 14.

I BOB. TALABALARDA AXBOROT-ANALITIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI

1.1. Raqamli transformatsiya sharoitida talabalarda axborot- analitik kompetentlikni rivojlantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida

Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichida insoniyat shiddatli texnologik o'zgarishlar jarayonini boshdan kechirmoqda. Mazkur jarayonning konseptual asoslarini ilmiy izohlash uchun, eng avvalo, "raqamli transformatsiya" tushunchasining mazmun-mohiyatini aniqlashtirish zarur. Dastlab mazkur termin XX asrning 90-yillari oxirida biznes va menejment sohasida paydo bo'lib, tashkilotlarning raqamli texnologiyalar yordamida o'z operatsion faoliyatini tubdan qayta tashkil etish jarayonini ifodalagan edi. So'ngra ta'lim, sog'liqni saqlash va davlat boshqaruvi kabi ijtimoiy sohalarga ko'chirildi.

Raqamli transformatsiyaning global konseptual asoslarini tahlil qilishda Klaus Shvab tomonidan ilgari surilgan "To'rtinchi sanoat inqilobi" nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Muallifning ta'kidlashicha, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili, narsalar interneti (IoT), bulutli texnologiyalar kabi innovatsiyalar bilan tavsiflanuvchi mazkur ijtimoiy-texnologik inqilob avvalgilaridan o'zgarishlarning shiddatli sur'ati, qamrov ko'lami va tizimli xarakteri bilan farq qiladi¹⁵. Pirovardida, ta'lim tizimi kontekstida ushbu jarayonlar mehnat bozori uchun mutlaqo yangi universal kompetensiyalarga bo'lgan ehtiyojni oshirib, an'anaviy ta'lim paradigmasini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Jahon iqtisodiy forumining 2025-yilgi "Ish o'rinlari kelajagi" global hisoboti ma'lumotlari ham ushbu konseptual yondashuvni tasdiqlaydi. Unga ko'ra, ishga oluvchilar 2030-yilga qadar ishchi kuchining asosiy ko'nikmalarining 39 foizi tubdan o'zgarishini kutmoqda. Bu ko'rsatkich 2023-yilgi 44 foizdan biroz pasaygan bo'lsa-da, hamon yuqori darajadagi

¹⁵Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016. – P. 6–8, 11.

beqarorlikni saqlab qolmoqda. Ayniqsa, analitik fikrlash so‘rovida qatnashgan kompaniyalarning 70 foizidan ortig‘i tomonidan eng ustuvor asosiy ko‘nikma sifatida baholanmoqda, undan keyin chidamlilik, moslashuvchanlik va texnologik savodxonlik kelmoqda¹⁶.

Bu esa, o‘z navbatida, oliy ta’lim muassasalari oldiga talabalarning intellektual salohiyatini oshirish hamda ularda axborot-analitik kompetentlikni tizimli rivojlantirish bo‘yicha strategik vazifalarni qo‘yadi.

Raqamli texnologiyalar ta’lim tizimini bir necha tomondan butunlay o‘zgartirmoqda. Birinchidan, ta’lim mazmuni konseptual jihatdan o‘zgarib, an’anaviy axborot uzatish modeli o‘rniga kompetensiyaviy yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bunda talaba tomonidan fundamental bilimlarni shunchaki o‘zlashtirishga emas, ularni nostandart amaliy vaziyatlarda muvaffaqiyatli qo‘llashga e’tibor kuchaydi. Ikkinchidan, ta’limni tashkil etish metodologiyasi va shakllari o‘zgarmoqda. Ya’ni masofaviy, aralash hamda adaptiv ta’lim texnologiyalari o‘quv jarayoniga jadal kirib keldi. Uchinchidan, ta’limning didaktik vositalari modifikatsiyalanmoqda. Raqamli platformalar, sun’iy intellektga asoslangan o‘qitish tizimlari va o‘quv analitikasi zamonaviy pedagogik jarayonning ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Yuqorida tavsiflangan global tendensiyalar kontekstida “axborot-analitik kompetentlik” tushunchasining ilmiy mazmunini aniqlashtirish zarurati yuzaga keladi. Xalqaro amaliyotda mazkur tushuncha, odatda, raqamli savodxonlik va axborot savodxonligi konsepsiyalari doirasida talqin etiladi.

Yevropa Komissiyasining Qo‘shma tadqiqot markazi tomonidan ishlab chiqilgan va UNESCO tomonidan global miqyosda qo‘llab-quvvatlanayotgan DigComp 2.2 raqamli kompetentlik konseptual modeliga ko‘ra, fuqarolarning raqamli kompetentligi besh asosiy yo‘nalishni qamrab oladi. Ular quyidagilar:

¹⁶World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025. – Geneva: WEF, January 2025. – P. 6, 38 (employers expect 39% of workers' core skills to change by 2030, down from 44% in the 2023 edition; analytical thinking ranked the top core skill). – URL: <https://www.weforum.org/publications/the-future-of-jobs-report-2025/>

- axborot va ma'lumotlar savodxonligi;
- muloqot va hamkorlik;
- raqamli kontent yaratish;
- xavfsizlik
- muammolarni hal etish¹⁷.

Bunda “axborot va ma'lumotlar savodxonligi” yo‘nalishi axborot ehtiyojini shakllantirish, ma'lumotlarni topish va olish, manbaning dolzarbligi va ishonchliligini baholash, shuningdek, ma'lumotlarni saqlash va tizimlashtirish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. UNESCO Statistika instituti tomonidan ishlab chiqilgan raqamli savodxonlik global asoslari hujjatida ham ushbu yo‘nalish raqamli kompetentlikning markaziy elementi sifatida belgilangan¹⁸. Demak, talabalarning axborot-analitik kompetentligi mazkur xalqaro konseptual modellarga asoslanib, axborotni izlash, uning ishonchliligini tanqidiy baholash, tahlil qilish, tizimlashtirish va asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalari majmuasi sifatida ta’riflanishi mumkin.

Axborot-analitik kompetentlikning tarkibiy komponentlarini aniqlashtirish ham metodologik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Endi biz ushbu kompetentlikni o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan uchta kognitiv, operatsion va refleksiv-analitik tarkibiy qismlar yig‘indisi sifatida ko‘rib chiqamiz. Ushbu uch komponentli tuzilma talabalarning axborotni qabul qilish bilan birga uni faol tarzda qayta ishlash va undan asoslangan ilmiy-amaliy xulosalar chiqarish qobiliyatini ham qamrab oladi.

Mazkur kompetentlik tuzilmasini ilmiy-metodologik jihatdan asoslashda kompetensiyaviy yondashuvning umumpedagogik negizlariga murojaat qilish zarur. Rus pedagogika maktabining yirik vakili A.V. Xutorskoy “kalit kompetensiyalar” tushunchasini shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasining markaziy komponenti sifatida talqin etib, ularni

¹⁷Vuorikari R., Kluzer S., Punie Y. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens – With New Examples of Knowledge, Skills and Attitudes. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. – P. 12–18.

¹⁸UNESCO Institute for Statistics. A Global Framework of Reference on Digital Literacy Skills for Indicator 4.4.2. – Montreal: UIS, 2018. – P. 9–14.

o'quvchining nostandart vaziyatlarda mustaqil va samarali faoliyat yuritish qobiliyati sifatida belgilaydi¹⁹. I.A. Zimnyaya esa kalit kompetentliklarni natija-maqсадli asos sifatida tasniflashda axborot bilan ishlash kompetentligini mustaqil bilim olish va kasbiy o'zini o'zi rivojlantirishning negizi sifatida ko'rsatadi²⁰. Ushbu klassik metodologik yondashuvlar zamonaviy xalqaro konseptual modellar bilan uzviy uyg'unlikda bo'lib, axborot-analitik kompetentlikning nazariy asoslarini mustahkamlaydi.

Kompetensiyaviy yondashuvning yana bir muhim metodologik jihati shundaki, u kompetentlikni statik bilim emas, balki dinamik, vaziyatga bog'liq va doimiy rivojlanib boruvchi sifatida talqin etadi. O'z navbatida, axborot-analitik kompetentlikni shakllantirish jarayonini bosqichli – dastlabki, o'rta va yuqori darajalarga ajratish zaruratini keltirib chiqaradi. Har bir bosqichda talaba tarixiy manba bilan turli darajadagi murakkablikdagi vazifalarni bajaradi. Dastlabki bosqichda manbani identifikatsiya qilish va asosiy ma'lumotni ajratib olish, o'rta bosqichda bir necha manbani qiyoslash va ziddiyatlarni aniqlash, yuqori bosqichda esa mustaqil tarixiy-analitik xulosalar shakllantirish va ularni ilmiy jamoatchilik oldida asoslab berish.

Raqamli transformatsiya sharoitida global axborot muhitining konseptual parametrlari tubdan o'zgardi. Ushbu o'zgarishlarning ta'lim jarayoniga ta'sirini baholash talabalarda axborot-analitik kompetentlikni shakllantirish zaruratini anglash imkonini beradi. Axborot muhitining modifikatsiyalashuvini bir nechta muhim ko'rsatkichlar orqali tavsiflash mumkin.

Birinchidan, axborot hajmining eksponensial o'sishi kuzatilmoqda. Xalqaro ma'lumotlar korporatsiyasi (IDC) tomonidan Seagate kompaniyasi buyurtmasi bilan tayyorlangan "Data Age 2025" tadqiqotiga ko'ra, global raqamli ma'lumotlar hajmi 2018-yilda 33 zettabaytni tashkil etgan bo'lib, 2025-yilga borib 175 zettabaytga yetgan. Prognoz qilganda

¹⁹Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – №2. – С. 58–64.

²⁰Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 11–24.

esa yillik o'sish sur'ati 61 foizga teng ekanligini bildiradi²¹. Bunday ulkan axborot oqimi sharoitida talabalarda konseptual tahlil, ishonchli manbalarni saralash va ma'lumotlarni verifikatsiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirish hayotiy zaruratga aylanmoqda.

Ikkinchidan, axborot manbalari hamda formatlarining tizimli xilma-xilligi kuzatilmoqda. Agar XX asrning ikkinchi yarmida ilmiy va ijtimoiy axborotning asosiy kanallari bosma nashrlar, davriy matbuot hamda rasmiy arxiv hujjatlari bilan cheklangan bo'lsa, zamonaviy bosqichda veb-resurslar, ijtimoiy media tarmoqlari, onlayn ma'lumotlar bazalari va raqamlashtirilgan elektron kutubxonalar axborot muhitining asosiy drayverlariga aylandi. Tabiiyki, bu manbalarning har biri o'ziga xos ishonchlilik darajasi va funksional xususiyatlariga ega bo'lib, talabalardan ilg'or manba savodxonligi ko'nikmalarini egallashni taqozo etadi.

Uchinchidan, dezinformatsiya, feyk xabarlar hamda axborot manipulatsiyasi xavfi keskin kuchaydi. Massachusetts texnologiya institutining Media Lab va Sloan maktabi tadqiqotchilari tomonidan 2006–2017-yillar mobaynida Twitterda tarqalgan 126 ming axborot kaskadini tahlil qilish asosida o'tkazilgan yirik miqyosli tadqiqotga ko'ra, soxta xabarlar haqiqiy xabarlarga nisbatan o'rtacha 70 foiz tezroq qayta ulashilgan, shuningdek, 1500 kishilik auditoriyaga haqiqiy xabarlarga nisbatan 6 marta tezroq yetib borgan²². Muhimi, tadqiqotchilar bu jarayonda botlar emas, aynan inson omili hal qiluvchi rol o'ynaganini aniqladilar. Bu muammoning sof texnik emas, bevosita pedagogik-kognitiv xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Mazkur destruktiv tendensiya oliy ta'lim jarayonida talabalarning axborotni tanqidiy baholash, manba ishonchliligini tekshirish hamda birlamchi ma'lumotlarni tizimli verifikatsiya qilish ko'nikmalarining ahamiyatini yanada oshiradi.

²¹Reinsel D., Gantz J., Rydning J. The Digitization of the World – From Edge to Core (IDC White Paper, sponsored by Seagate). – Framingham: IDC, November 2018. – P. 3–6.

²²Vosoughi S., Roy D., Aral S. The spread of true and false news online // Science. – 2018. – Vol. 359, Issue 6380. – P. 1146–1151. – DOI: 10.1126/science.aap9559

To‘rtinchidan, generativ sun‘iy intellekt texnologiyalarining axborotni generatsiya qilish va tarqatish jarayonlariga ta‘siri konseptual darajada ortib bormoqda. Zamonaviy yirik til modellari asosidagi intellektual tizimlar matnli, vizual va audio kontentni avtonom yaratish salohiyatiga ega. Shu sababli ham global axborot ekotizimi yanada murakkablashmoqda. Binobarin, mazkur transformatsion jarayon talabalarning axborot-analitik kompetentligi tarkibiga yangi invariant komponent sifatida “AI savodxonligi” mezonini kiritish zaruratini asoslaydi.

Ushbu zarurat xalqaro darajada ham o‘z ifodasini topdi. 2024-yilda UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan va talabalar uchun mo‘ljallangan sun‘iy intellekt kompetentligi konseptual modeli to‘rt yo‘nalish – inson markazlashgan tafakkur, AI etikasi, AI texnika va qo‘llanilishi hamda AI tizimlarini loyihalashtirish bo‘yicha 12 ta kompetensiyani belgilab, ularni “Tushunish”, “Qo‘llash” va “Yaratish” bosqichlariga ajratadi²³. Ushbu modelda alohida ta‘kidlanishicha, talabalar AI tomonidan generatsiya qilingan kontentni passiv qabul qiluvchi emas, uning ishonchliligini tanqidiy baholay oluvchi va mas‘uliyatli foydalanuvchi sifatida tarbiyalanishi lozim. Aynan shu nuqtayi nazardan, tarixiy manbalar bilan ishlash amaliyoti – muallif, kontekst va maqsadni tanqidiy aniqlash orqali – talabalarda AI tomonidan yaratilgan kontentga nisbatan ham xuddi shunday tanqidiy-tahliliy pozitsiyani shakllantirishning samarali pedagogik vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Beshinchidan, ta‘lim jarayonini tashkil etish shakllarining o‘zi tubdan o‘zgardi. COVID-19 pandemiyasi global inqiroz sifatida ushbu jarayonlarni keskin tezlashtirdi. UNESCO ma‘lumotlariga ko‘ra, pandemiyaning eng yuqori cho‘qqisida 190 dan ortiq mamlakatda 1,6 milliarddan ortiq o‘quvchi va talaba ya‘ni global o‘quvchilar sonining qariyb 90 foizi – masofaviy ta‘lim formatiga o‘tishga majbur bo‘ldi²⁴. Bu tajriba beixtiyor shuni ko‘rsatdiki, talabaning mustaqil ravishda raqamli

²³UNESCO. AI Competency Framework for Students. – Paris: UNESCO, 2024. – P. 19–27 – URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391105>

²⁴UNESCO. From COVID-19 Learning Disruption to Recovery: A Snapshot of UNESCO's Work in Education in 2020. – Paris: UNESCO, 2021. – URL: <https://www.unesco.org/en/articles/covid-19-learning-disruption-recovery-snapshot-unescos-work-education-2020>

muhitda axborot izlash, uni saralash va tahlil qilish qobiliyati endi ta'lim natijasining markaziy shartiga aylandi.

Oltinchidan, global axborot resurslariga kirish imkoniyatlarining demokratlashuvi sharoitida "raqamli bo'linish" muammosi saqlanib qolmoqda. Bir tomondan, mobil texnologiyalar va tarmoq infratuzilmasi insoniyatning ko'p milliardlik qismiga axborot makoniga tezkor kirish imkonini taqdim etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, texnologik resurslar taqsimotidagi tengsizlik hamda raqamli ko'nikmalar darajasidagi tafovutlar ijtimoiy tabaqalanishni chuqurlashtirmoqda.

O'zbekistonning zamonaviy taraqqiyot bosqichida ham mazkur muammo dolzarb ijtimoiy-pedagogik xarakterga ega bo'lib, urbanizatsiyalashgan markazlar va qishloq hududlari o'rtasidagi raqamli imkoniyatlar va axborotni qabul qilish ko'nikmalaridagi farqlarda namoyon bo'ladi. Bu holat oliy ta'lim muassasalarida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning universal, hudud va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitdan qat'i nazar barcha talabalar uchun bir xil samaradorlikka ega bo'lgan didaktik vositalarini ishlab chiqish zaruratini kuchaytiradi. Bunda an'anaviy, keng tarqalgan va nisbatan arzon vosita bo'lgan tarixiy manbalar muhim tenglashtiruvchi omil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Yuqorida tavsiflangan barcha tendensiya axborot hajmining o'sishi, manbalar xilma-xilligi, dezinformatsiya xavfi, generativ sun'iy intellektning ta'siri va raqamli bo'linish o'zaro bog'liq tizimli muammoni tashkil etadi. Ushbu tizimli muammoning yechimi talabalarda barqaror, ko'chiriladigan va istalgan kontekstda, jumladan, raqamli, an'anaviy matnli muhitda qo'llanilishi mumkin bo'lgan fundamental kognitiv kompetentlikni, ya'ni axborot-analitik kompetentlikni shakllantirish bilan bog'liqdir.

Raqamli transformatsiyaning besh global tendensiyasi

Tendensiya	Mohiyati
Axborot hajmi o'sishi	Global ma'lumotlar 2018–2025: 33→175 zettabayt
Manbalar xilma-xilligi	Veb, ijtimoiy media, raqamli arxivlar ustunligi
Dezinformatsiya xavfi	Soxta xabar haqiqiydan 70% tezroq tarqaladi
Generativ AI ta'siri	Kontent yaratish va tahlil qilish yangi invarianti
Raqamli bo'linish	Hudud va ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik omillari

Oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiya muammosi so'nggi besh yil davomida xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan keng va izchil tadqiq etilishi mavzuning naqadar dolzarb va global ahamiyatga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Quyida yo'nalishdagi yetakchi tadqiqotlarni tahlil qilamiz.

Braziliyalik tadqiqotchilar K.K.S. Oliveyra va R.A.K. Souza tomonidan ishlab chiqilgan TADEO metodi raqamli transformatsiyaning texnologik, inson, tashkiliy va pedagogik “drayverlari”ni yaxlit tizim sifatida birlashtirib, talabalarda Ta'lim 4.0 maqsadlariga xizmat qiluvchi kognitiv va ijtimoiy-shaxsiy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan²⁵. Ushbu tadqiqotning qimmatlari shundaki, u raqamli transformatsiyani texnologik pedagogik-didaktik drayverlar orqali ham amalga oshirish mumkinligini empirik tarzda isbotlaydi. Mazkur metod tarixiy-manbashunoslik kontekstidan tashqarida qolib, milliy madaniy meros resurslaridan foydalanish imkoniyatini ko'rib chiqmaydi.

M. Akur va M. Alanazi tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda COVID-19 pandemiyasi keltirib chiqargan raqamli transformatsiya sharoitida talabalarning axborot savodxonligi zamonaviy universitet bitiruvchisi uchun hayotiy zarur ko'nikmalar to'plami sifatida belgilanadi. Shuningdek, jamiyatda saqlanib qolayotgan turli xil raqamli bo'linishlar yosh avlodning raqamli kelajagiga ta'sir ko'rsatishi alohida

²⁵Oliveira K.K.S., Souza R.A.C. Digital Transformation towards Education 4.0 // Informatics in Education. – 2022. – Vol. 21, No. 2. – P. 283–309. – DOI: 10.15388/infedu.2022.13

ta'kidlanadi²⁶. Ushbu tadqiqot bizning ishimizdagi raqamli bo'linish muammosi tahliliga to'g'ridan-to'g'ri tayanch bo'lib xizmat qiladi. Ammo muammoning didaktik yechimini taklif etmaydi.

A. Balyer va O'. O'z tomonidan amalga oshirilgan fenomenologik tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiya jarayonlarini boshqarishning konseptual asoslarini ochib beradi. Mazkur izlanish doirasida 9 ta turli universitetda faoliyat yuritayotgan 20 nafar professor-o'qituvchining akademik muhitni raqamlashtirish istiqbollari nisbatan qarashlari tizimli tahlil qilingan²⁷. Tadqiqotchilarning xulosalariga ko'ra, oliy ta'lim tizimida raqamli transformatsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirish va uning barqarorligini ta'minlash bevosita ikki asosiy strategik determinantga bog'liq:

Birinchidan, muassasa rahbariyati tomonidan aniq va uzoq muddatli strategik yo'nalish belgilanishi muhim ahamiyatga ega. Bunda strategik qarash tashkilotning raqamli rivojlanishdagi maqsadlari va asosiy vazifalarini belgilab beruvchi muhim yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, jarayonning barcha manfaatdor tomonlari (akademik va ma'muriy xodimlar, talabalar) uchun raqamli o'quv kontentlari hamda zaruriy texnologik infratuzilmadan moslashuvchan, to'siqsiz va tizimli foydalanish imkoniyatining yaratilishi shart. Mualliflar oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiya faqatgina texnik yangilanish emas, balki boshqaruv apparatining strategik qarashlari va foydalanuvchilarning texnologik inkluzivligi uyg'unligida kechadigan kompleks ijtimoiy-pedagogik jarayon ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berishadi. Mazkur tadqiqot institusional boshqaruv darajasidagi omillarni ochib bersa-da, bevosita talaba kompetentligini rivojlantirish metodikasiga e'tibor qaratmaydi. Aynan shu bo'shliqni mazkur monografiya to'ldirishga harakat qiladi.

L.M.K. Castro Benavides va hammuallif olimlar tomonidan oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiya bo'yicha o'tkazilgan tahlili

²⁶ Akour M., Alenezi M. Higher Education Future in the Era of Digital Transformation // Education Sciences. – 2022. – Vol. 12, No. 11. – Art. 784. – DOI: 10.3390/educsci12110784

²⁷ Balyer A., Öz Ö. Academicians' Views on Digital Transformation in Education // International Online Journal of Education and Teaching. – 2018. – Vol. 5, No. 4. – P. 809–830.

ushbu sohaning tadqiqot landshaftini xaritalashtirib, raqamli transformatsiyani ham texnologik, ham chuqur tashkiliy-madaniy o'zgarish jarayoni sifatida talqin etadi²⁸. T. Grimpizi, V. Peristeras va I. Magnisalis tomonidan o'tkazilgan keyingi tizimli sharh esa oliy ta'lim muassasalarida raqamli transformatsiyaga to'sqinlik qiluvchi 20 ta to'siqni aniqlab, ularni atrof-muhitga oid, strategik, tashkiliy, texnologik, inson resurslariga oid va madaniy toifalarga ajratadi. Bunda raqamli savodxonlikning yetishmasligi aynan birinchi o'rinda turuvchi eng ko'p uchraydigan to'siq sifatida ko'rsatilgan²⁹.

Ushbu xulosa bizning tadqiqotimiz uchun metodologik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Talabalarning axborot-analitik savodxonligini rivojlantirish muammosi nafaqat O'zbekiston, balki global miqyosda ham hal qilinmagan dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

E. Abad-Segura va hammuallif ispan tadqiqotchilari tomonidan olib borilgan bibliometrik tahlilda oliy ta'limda raqamli transformatsiyaga oid xalqaro ilmiy nashrlarning hajmi 2015-yildan keyin keskin o'sganligi, ammo tadqiqotlarning katta qismi texnologik infratuzilma va boshqaruv masalalariga, kamroq qismi esa bevosita talaba kompetentligini rivojlantirish metodikasiga bag'ishlanganligi aniqlangan³⁰. M.D. Diaz-Noguera va hammuallif ispan olimlari tomonidan 483 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan empirik tadqiqotda talabaning onlayn ta'limga moslashish qobiliyati uch konstrukt – motivatsiya, raqamli pedagogika va talaba avtonomiyasi orqali izohlanishi, bunda motivatsiya omili eng yuqori og'irlik kasb etishi aniqlangan³¹.

²⁸Castro Benavides L.M., Tamayo Arias J.A., Arango Serna M.D., Branch Bedoya J.W., Burgos D. Digital Transformation in Higher Education Institutions: A Systematic Literature Review // *Sensors*. – 2020. – Vol. 20, No. 11. – Art. 3291. – DOI: 10.3390/s20113291

²⁹Gkrimpizi T., Peristeras V., Magnisalis I. Classification of Barriers to Digital Transformation in Higher Education Institutions: Systematic Literature Review // *Education Sciences*. – 2023. – Vol. 13, No. 7. – Art. 746. – DOI: 10.3390/educsci13070746

³⁰Abad-Segura E., González-Zamar M.D., Infante-Moro J.C., Ruipérez García G. Sustainable Management of Digital Transformation in Higher Education: Global Research Trends // *Sustainability*. – 2020. – Vol. 12, No. 5. – Art. 2107. – DOI: 10.3390/su12052107

³¹Díaz-Noguera M.D., Hervás-Gómez C., De la Calle-Cabrera A.M., López-Meneses E. Autonomy, Motivation, and Digital Pedagogy Are Key Factors in the Perceptions of Spanish Higher-Education Students toward Online Learning during the COVID-19 Pandemic // *International Journal of Environmental Research and Public Health*. – 2022. – Vol. 19, No. 2. – Art. 654. – DOI: 10.3390/ijerph19020654

Bu natija shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalarning o'zi yetarli emas. Talabaning ichki motivatsiyasini uyg'otuvchi mazmunli va madaniy jihatdan ahamiyatli o'quv materiallari raqamli kompetentlikni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Nihoyat, L.Y. Belenkova, Y.V. Skudnyakova va D.V. Bosov tomonidan inkluziv oliy ta'lim tizimida raqamli pedagogika muammosi o'rganilgan tadqiqotda raqamli ta'lim muhitining nogiron talabalar uchun axborotga to'siqsiz kirish imkonini yaratishi va ularda kasbiy-kommunikativ kompetentlikni shakllantirishga xizmat qilishi ko'rsatilgan³². Ushbu tadqiqot raqamli pedagogikaning inkluzivlik salohiyatini ochib bersa-da, predmet sohasi, ya'ni tarixiy manbalar bo'lmaganligi bois, bizning tadqiqotimizdan farqlanadi.

Yuqoridagi xalqaro tadqiqotlarning umumlashtirilgan tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda raqamli transformatsiya, raqamli pedagogika va axborot savodxonligi muammolari Braziliya, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Kolumbiya, Gretsiya, Ispaniya, Rossiya kabi mamlakatlarda faol o'rganilmoqda. Biroq ushbu tadqiqotlarning aksariyati: (a) texnologik infratuzilma, boshqaruv va institusional to'siqlarga e'tiborni qaratadi; (b) talaba kompetentligini rivojlantirishning aniq fanga xos didaktik mexanizmlarini ishlab chiqishga kam e'tibor beradi; (c) milliy tarixiy-madaniy manbalarning ta'limiy-metodik salohiyatidan umuman foydalanmaydi. Aynan mana shu uch yo'nalishdagi bo'shliq xalqaro tendensiyalar bilan O'zbekistonning boy tarixiy-madaniy merosini uzviy bog'lab, talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirishning aniq metodik tizimini yaratish zaruratini yuzaga chiqaradi.

³²Belenkova L.Y., Skudnyakova Y.V., Bosov D.V. Digital Pedagogy in the System of Inclusive Higher Education // Interacción y Perspectiva: Revista de Trabajo Social. – 2022. – Vol. 12, No. 1. – P. 27–42. – DOI: 10.5281/zenodo.6555348

Raqamli transformatsiya bo'yicha xalqaro tadqiqotlar

Muallif (yil)	Asosiy xulosa
Oliveyra, Souza (2022)	TADEO metodi: texnologik+pedagogik drayverlar
Akur, Alanazi (2022)	Axborot savodxonligi – hayotiy zarur ko'nikma
Balyer, Öz (2018)	Muvaffaqiyat – rahbariyatning aniq maqsadiga bog'liq
Castro Benavides va boshq. (2020)	Transformatsiya – tashkiliy-madaniy jarayon
Grimpizi va boshq. (2023)	20 to'siq; raqamli savodxonlik – №1 to'siq
Abad-Segura va boshq. (2020)	Nashrlar o'sishi, kompetentlikka kam e'tibor
Diaz-Noguera va boshq. (2022)	Motivatsiya – moslashuvning asosiy omili
Belenkova va boshq. (2022)	Raqamli pedagogika – inkluziv salohiyat

Tahlil qilingan tadqiqotlarni metodologik yo'nalishiga ko'ra ikki katta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga muassasa darajasidagi boshqaruv yo'nalishidagi ishlarga Balyer va Öz; Grimpizi va hammualliflar; Castro Benavides va hammualliflar; Abad-Segura va hammualliflarning tadqiqot ishlari kiradi. Bu tadqiqotlar raqamli transformatsiyani tashkilot darajasidagi strategik o'zgarish jarayoni sifatida tahlil qilib, asosiy e'tiborni rahbariyat, infratuzilma, moliyalashtirish va tashkiliy madaniyatga qaratadi. Ikkinchi guruhga talaba-markazlashgan yo'nalishdagi ishlar kiradi: Oliveyra va Souza; Akur va Alanazi; Diaz-Noguera va hammualliflar; Belenkova va hammualliflar. Bu tadqiqotlar bevosita talabaning kognitiv, motivatsion va ijtimoiy-shaxsiy rivojlanishiga e'tibor qaratadi. Mazkur tadqiqot ikkinchi guruh metodologiyasiga yaqin turadi, biroq undan farqli o'laroq, talaba kompetentligini rivojlantirishning umumiy psixologik-motivatsion

omillariga emas, aniq fanga xos didaktik vositaga – tarixiy manbalarga asoslangan konkret metodikani ishlab chiqishni maqsad qiladi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, tahlil qilingan tadqiqotlarning geografik tarqalishi Lotin Amerikasi, Yaqin Sharq, Yevropa, Yevrosiyodir va raqamli transformatsiya muammosining universal, mintaqaviy chegaralardan tashqari xususiyatga ega ekanligini ko’rsatadi. Shu bilan birga, har bir mintaqa o’zining ijtimoiy-madaniy konteksti asosida o’ziga xos yechimlar taklif etadi. O’zbekiston konteksti uchun, ayniqsa, milliy ta’lim tizimining tarixiy-madaniy o’ziga xosligini hisobga oladigan, mahallilashtirilgan metodik yondashuv ishlab chiqish dolzarb vazifa bo’lib, bu vazifa xalqaro adabiyotda hali to’liq yechimini topmagan.

O’zbekiston kontekstida raqamli transformatsiya ta’lim sohasini modernizatsiyalashda alohida strategik ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda mazkur yo’nalishdagi tizimli islohotlar “Harakatlar strategiyasi” doirasida boshlanib, keyingi bosqichlarda izchil davom ettirildi.

Xususan, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”³³gi PF-5847-son Farmonida talabalarning intellektual salohiyatini oshirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatiga keng jalb etish va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ko’nikmalarini rivojlantirishni ustuvor vazifa etib belgilandi. Shuningdek, 2020-yil 5-oktabrdagi 6079-son “Raqamli O’zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi farmonida³⁴ ta’lim oluvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, axborot texnologiyalaridan unumli foydalanish va ilg’or raqamli didaktik muhitni yaratish davlat siyosati darajasidagi vazifa sifatida mustahkamlandi.

³³O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to’g’risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019-yil, 06/19/5847/3887-son.

³⁴O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O’zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash hamda uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 06.10.2020-yil, 06/20/6079/1537-son.

Mazkur me'yoriy-huquqiy hujjatlarda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining kasbiy kompetensiyalarini, jumladan, axborot bilan ishlash, tahliliy fikrlash va ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligi alohida ta'kidlangan. Biroq amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu strategik vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan aniq metodika va texnologiyalar tizimi, xususan, milliy tarixiy-madaniy meros boyligidan foydalanish orqali talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirishning yaxlit ilmiy-metodik ta'minoti hozirgacha ishlab chiqilmagan. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirishga metodologik yondashuv yaxlit shakllanmaganligi sababli mazkur muammoni tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida bayon etilgan global va milliy tendensiyalar fonida tug'iladigan tabiiy savol: talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning eng samarali didaktik vositasi nima bo'lishi mumkin? Mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy farazi shundan iboratki, tarixiy manbalar bilan ishlash jarayoni mohiyatan axborot-analitik faoliyatning aynan o'zidir. Ushbu jarayonni ilmiy-metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish zamonaviy raqamli axborot muhitida talab etiladigan kompetensiyalarni shakllantirishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Ushbu farazni asoslash uchun tarixiy ta'lim metodologiyasi sohasidagi xalqaro ilmiy tajribaga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Amerikalik tadqiqotchi Sem Vaynburg tomonidan asoslangan tarixiy fikrlash nazariyasiga ko'ra, professional tarixchi manba ustida ishlashda uchta asosiy evristik amalni izchil bajaradi: manbani aniqlash – muallif, yaratilish sanasi va maqsadini belgilash; kontekstlashtirish – voqealikni o'z davri sharoitida talqin qilish; va o'zaro tasdiqlash – bir necha mustaqil manbani qiyosiy tahlil qilish orqali xulosa ishonchliligini tekshirish³⁵. Vaynburg ta'kidlashicha, universitet talabalari odatda matnni faqat faktlarni izlash maqsadida o'qiydilar. Holbuki, professional tarixchi har

³⁵Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. – Philadelphia: Temple University Press, 2001. – P. 63–87 (sourcing, contextualization, corroboration evristikalari).

bir hujjatga nisbatan tanqidiy-tahliliy pozitsiyada turadi. Aynan mana shu farq talabalar va mutaxassislar o'rtasidagi kognitiv tafovutni tashkil etadi.

Kanadalik tadqiqotchilar Piter Seyksas va Tom Morton tomonidan ishlab chiqilgan "tarixiy fikrlashning olti tamoyili" konsepsiyasi ham ushbu yondashuvni rivojlantirib, tarixiy ahamiyatni belgilash, dalillarni ishlatish, davomiylik va o'zgarishni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, tarixiy istiqbolni anglash hamda axloqiy mezonlarni baholashni talabalar uchun zarur kompetensiyalar sifatida belgilaydi³⁶. Britaniyalik olimlar Piter Li va Rozalin Eshbi tomonidan o'tkazilgan empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tarixiy manba bilan tizimli ishlash talabalarda nafaqat tarixiy bilim, balki hissiy-bilim deb atalgan murakkab kognitiv ko'nikmani o'z davrining qadriyatlari nuqtayi nazaridan o'tmish voqealarini tushunish qobiliyatini shakllantiradi³⁷. Amerikalik pedagog Brus Vanslederayt esa tarixchidek fikrlash kompetensiyasini zamonaviy ta'lim standartlarining markaziy maqsadi sifatida belgilab, bu kompetensiyaning aynan manbashunoslik amaliyoti orqali shakllanishini asoslaydi³⁸.

Shu bilan birga, tarixiy fikrlash nazariyasining ilmiy jamoatchilik tomonidan muhokama qilinishi ham e'tiborga molik. Bir qator tanqidchilar Vaynburgning "tarixiy fikrlash tabiatan g'ayritabiiy hodisa" degan tezisiga e'tiroz bildirib, bu kompetensiyaning fanga xos amaliyot, ya'ni intizomli til va konventsionalarni o'zlashtirish sifatida o'rgatilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Mazkur ilmiy bahs amalda quyidagi muhim metodologik xulosaga olib keladi: tarixiy fikrlash, garchi murakkab kognitiv jarayon bo'lsa-da, u maqsadli va izchil pedagogik mashq orqali shakllantirilishi mumkin bo'lgan o'rganiladigan kompetentlikdir. Bu xulosa, o'z navbatida, mazkur tadqiqotning amaliy-metodik yo'nalishini ya'ni tarixiy manbalar bilan ishlash ko'nikmalarini tasodifiy emas, balki

³⁶Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. – Toronto: Nelson Education, 2013. – P. 1–17.

³⁷Lee P., Ashby R. Empathetic understanding and the costs of consequences: students' reasoning in studying history // International Journal of Historical Learning, Teaching and Research. – 2001. – Vol. 1, No. 2. – P. 1–11.

³⁸VanSledright B. The Challenge of Rethinking History Education: On Practices, Theories, and Policy. – New York: Routledge, 2011. – P. 8–22 ("thinking like a historian").

bosqichma-bosqich, didaktik jihatdan asoslangan tizim sifatida shakllantirish zaruratini yanada mustahkamlaydi.

Tarixiy fikrlash kompetensiyasining diagnostika va baholash masalasi ham alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. Agar axborot-analitik kompetentlik, yuqorida ko‘rsatilganidek, kognitiv, operatsion va reflektiv-analitik komponentlardan iborat dinamik tuzilma sifatida talqin etilsa, uning rivojlanish darajasini o‘lchash uchun mos diagnostik mezonlar va ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqish zarurati tug‘iladi. Xalqaro tajribada bunday baholash, odatda, talabaning aniq bir manba ustida bajargan amaliy vazifasi natijasi asosida amalga oshiriladi, bu esa an’anaviy test-savol formatidan farqli o‘laroq, kompetentlikning amaliy namoyon bo‘lishini bevosita kuzatish imkonini beradi. Demak, tarixiy manbalar kompetentlikni shakllantirish va uni diagnostika qilishning ham tabiiy va samarali vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqorida keltirilgan xalqaro ilmiy konsepsiyalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, tarixchi tomonidan amalga oshiriladigan “manbalarni qidirish”, “kontekstlashtirish” va “tasdiqlash” evristik amallari, mohiyatan, DigComp konseptual modelida belgilangan axborot-analitik kompetentlikning operatsion va reflektiv-analitik komponentlariga to‘liq mos keladi. Demak, talabaning tarixiy manba bilan ishlashi uning ishonchliligini tekshirish, yaratilish kontekstini aniqlash va boshqa manbalar bilan qiyoslash orqali zamonaviy raqamli axborot muhitida talab etiladigan aynan shu konseptual ko‘nikmalarning klassik pedagogik prototipi va sinov maydonidir.

Shu nuqtayi nazardan, Jorj Simens tomonidan asoslangan konnektivizm nazariyasi alohida metodologik ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, raqamli tarmoqlar davrida gnoseologik jarayon tubdan o‘zgargan. Endilikda bilim individual xotira doirasida emas, tarmoqli ekotizimlarda, ya’ni insonlar, ijtimoiy institutlar va texnologik platformalar o‘rtasidagi interaktiv aloqalarda saqlanadi hamda generatsiya qilinadi³⁹.

³⁹Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – Vol. 2, No. 1. – P. 3–10.

Tarixiy manba ham, mohiyatan, o'tmish va hozirgi zamon o'rtasidagi tarmoqli aloqaning bir tuguni sifatida talqin qilinishi mumkin. Talaba uni zamonaviy raqamli vositalar elektron arxivlar, ma'lumotlar bazalari va tahliliy platformalar bilan bog'lab o'rganganda, aynan konnektivistik bilim modeli amalga oshadi.

O'zbekistonning tarixiy-madaniy merosi ushbu metodologik salohiyatni amalga oshirish uchun nihoyatda boy negiz yaratadi. Milliy tarixiy fikr va yozma manbashunoslik an'anasi "Avesto", Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari, Temurning "Temur tuzuklari", Boburning "Boburnoma", Ali Yazdiyning "Zafarnoma"si, Ulug'bekning "Ziji jadidi Guragoniy"si, shuningdek, jadidlar matbuoti va arxiv hujjatlari nafaqat tarixiy bilim manbayi, shu bilan birga, kuchli analitik va manbashunoslik salohiyatiga ega yodgorliklar hisoblanadi. Har bir manba bilan ilmiy asoslangan tartibda ishlash, uning yaratilish davri, muallifning maqsadi, til-uslubiy xususiyatlari va boshqa manbalar bilan qiyosiy mosligini aniqlashni talab etadi. Bu esa amalda yuqorida tasvirlangan xalqaro manbashunoslik metodologiyasining bevosita milliy amaliyotidir.

Har bir tarixiy manba o'ziga xos o'quv va ilmiy ahamiyatga ega. Masalan, "Boburnoma"ni o'qishda talaba Boburning shaxsiy fikrlari, his-tuyg'ulari va qarashlarini tarixiy haqiqatdan farqlashni o'rganadi. Ya'ni, talaba matnda qaysi ma'lumotlar muallifning shaxsiy bahosi, qaysilari esa tarixiy voqealarning haqiqiy tavsifi ekanligini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi. Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari kabi ilmiy-ensiklopedik manbalar bilan ishlash esa talabadan turli madaniyatlarga oid xronologik va statistik ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish, ularning o'zaro mosligini tekshirish kompetensiyasini talab etadi. "Temur tuzuklari" kabi me'yoriy-huquqiy xarakterdagi manbalar bilan ishlashda esa talaba matnning yaratilgan davridagi ijtimoiy-siyosiy maqsadini aniqlash, ya'ni kontekstlashtirish evristikasini amalda qo'llaydi. Bunday xilma-xil manbashunoslik vazifalari majmuasi talabalarning axborot-analitik kompetentligini uning barcha uch komponenti bo'yicha yaxlit va izchil rivojlantirish imkonini beradi. Shunga qaramay, oliy ta'lim amaliyoti tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu boy manbalar majmuasining ta'limiy imkoniyatlaridan, ayniqsa talabalarda axborot-analitik

kompetentlikni rivojlantirish vositasi sifatida hozircha yetarli darajada foydalanilmayapti.

Tarixiy manbalar an'anaviy tarzda asosan faktologik-tasviriy maqsadlarda, ya'ni tarixiy voqealarni bayon etish vositasi sifatida qo'llanib kelinmoqda. Ularning manbashunoslik-tahliliy imkoniyatlaridan ta'lim jarayonida tizimli foydalanish yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Garchi jadid.uz, elektron arxivlar va boshqa raqamli tarixiy resurslar mavjud bo'lsa-da, ushbu platformalarni tarix ta'limida axborot-tahliliy kompetentlikni rivojlantirish vositasi sifatida qo'llashning ilmiy-metodik modeli, didaktik yondashuvlari hamda amaliy tavsiyalari yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Aynan shu ziddiyat bir tomondan, talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning global va milliy darajada strategik ahamiyat kasb etishi, ikkinchi tomondan, ushbu maqsad uchun nihoyatda qulay metodologik salohiyatga ega bo'lgan milliy tarixiy manbalarning ta'limiy imkoniyatlaridan yetarli foydalanilmayotganligi milliy manbalarni zamonaviy raqamli ta'lim formatiga olib kirish va ular asosida talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantiruvchi yangi metodik tizim yaratish zaruratini keltirib chiqaradi.

Demak, raqamli transformatsiya sharoitidagi global tendensiyalar, ya'ni axborot manbalarining xilma-xilligi, ma'lumotlar hajmining keskin o'sishi, feyk xabarlar xavfi va ta'limning tarmoqli-konnektivistik modelga o'tishi mutaxassislar oldiga yangi talablarni qo'yimoqda. Ikkinchi tomondan, milliy tarixiy-madaniy merosimizning hali to'liq ochilmagan pedagogik salohiyati tarixiy manbalar asosida talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirish zaruratini dolzarb muammo darajasiga ko'taradi.

Yuqorida bayon etilgan tahlil asosida muammoning ilmiy-metodologik mohiyatini quyidagi ziddiyatlar majmuasi sifatida shakllantirish mumkin. Birinchi ziddiyat zamonaviy axborotlashgan jamiyat va mehnat bozori tomonidan bo'lajak mutaxassislarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirishga nisbatan qo'yilayotgan obyektiv ijtimoiy-davlat buyurtmasining ortishi hamda oliy ta'lim amaliyotida

ushbu jarayonni proaktiv loyihalashning metodik ta'minoti yetarli darajada konseptuallashtirmaganligi o'rtasidagi nomuvofiqlik.

Ikkinchi ziddiyat milliy va tarixiy merosimiz ko'lamining fundamental konseptual-analitik salohiyati hamda oliy ta'lim muassasalarining pedagogik jarayonida ushbu unikal manbalardan tizimli va metodologik jihatdan dalillangan tarzda foydalanishning didaktik mexanizmlari ishlab chiqilmaganligi o'rtasidagi tarkibiy tafovut. Uchinchi ziddiyat raqamli makonning texnologik va arxitekturaviy jihatdan keskin murakkablashib borishi (axborot oqimlari entropiyasi) fonida talabalarning mazkur muhitda mustaqil va tanqidiy-evristik harakat qilishi uchun zarur bo'lgan funksional ko'nikmalari hamda real kompetensiyalar darajasi o'rtasidagi destruktiv nomutanosiblik.

Aniqlangan ziddiyatlar majmuasi tadqiqotning ilmiy muammosini belgilab beradi. Tarixiy manbalar asosida talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirishning yaxlit nazariy-metodologik asoslari, metodik tuzilmasi va texnologik modeli ishlab chiqilmaganligi oliy ta'lim amaliyotida ushbu jarayonning samaradorligini cheklab qo'yimoqda. Mazkur muammoni hal etish tadqiqotning predmeti va vazifalarini belgilashda asos bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, axborot-analitik kompetentlikning nazariy-metodologik determinantlarini aniqlashtirish, uning metodik tuzilmasini takomillashtirish, tarixiy manbalar vositasida ushbu kompetentlikni rivojlantirishning texnologik modelini ishlab chiqish hamda jarayonning samaradorligini baholash uchun diagnostik mezon va ko'rsatkichlar tizimini asoslash kabi vazifalar kelib chiqadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ushbu muammoning yechimi faqat amaliy-uslubiy xususiyatga ega emas, balki chuqur nazariy-metodologik asoslashni talab etadi. Tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonini axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish vositasiga aylantirish uchun, avvalo, ushbu ikki fenomen tarixiy manbashunoslik metodologiyasi va zamonaviy axborot-analitik faoliyat nazariyasi o'rtasidagi konseptual mosliklarni ilmiy jihatdan asoslab berish zarur.

1.2. Talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish tuzilmasi va komponentlari

Talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirish metodikasini ilmiy asoslash uchun, avvalo, ushbu kompetentlikning ichki tuzilmasini, uni tashkil etuvchi komponentlarni va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashtirish zarur. Kompetentlikning tuzilmaviy tahlili nazariy jihatdan ham, amaliy-dagnostik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Bir tomondan, kompetentlikni rivojlantirish jarayonini maqsadli loyihalashtirish imkonini bersa, ikkinchi tomondan, uning rivojlanish darajasini baholash uchun aniq mezon va ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqishga negiz yaratadi.

Pedagogika fanida kompetentlik tuzilmasini tahlil qilishning ikki asosiy metodologik yo'nalishi mavjud. Birinchi yo'nalish funksional-faoliyatli yondashuv bo'lib, unda kompetentlik bajariladigan faoliyat turlari, ya'ni bilish, qo'llash va baholash ko'nikmalari orqali tasniflanadi. Ikkinchi yo'nalish shaxsiy-rivojlantiruvchi yondashuv kompetentlikni shaxsning ichki sifatlari bilim, ko'nikma, munosabat, o'zini o'zi boshqarish orqali tavsiflaydi. Mazkur tadqiqotda ikkinchi yondashuv ustuvor deb belgilanadi. Chunki u talabaning tarixiy manba bilan ishlash jarayonidagi shaxsiy-individual taraqqiyotini chuqurroq aks ettirish imkonini beradi.

Bu metodologik tanlovni rus tadqiqotchilari I.R. Trostinskaya, E.G. Pozdeyeva, L.I. Yevseyeva va A.G. Tanova tomonidan taklif etilgan pedagogik qarashlar ham qo'llab-quvvatlaydi. Mualliflarning ta'kidlashicha, analitik kompetentlik talabaning oddiy fan bo'yicha bilimi emas, balki uning metakompetentligi, ya'ni o'quv jarayonida o'zini-o'zi boshqarish, professional yetuklik va o'z-o'zini baholash qobiliyatini tavsiflovchi yuqori darajadagi, fanlararo kompetentlik sifatida talqin etilishi lozim. Olimlar talabalarning monitoring va baholash tadbirlariga faol jalb etilishi ularda analitik kompetentlik darajasining yuqori bo'lishi bilan ijobiy bog'liq ekanligini empirik tarzda aniqladilar.

Analitik kompetentlikning metakompetensiya sifatidagi mazkur talqini ushbu tadqiqot uchun muhim metodologik asos beradi. Agar

axborot-analitik kompetentlik shunchaki tarix faniga oid bilim emas, balki talabanning umumiy o'quv-tadqiqot faoliyatini boshqarish qobiliyati sifatida tushunilsa, uning rivojlanishi nafaqat tarix darslarida, balki talabanning barcha o'quv faoliyati davomida kuzatilishi va qo'llab-quvvatlanishi mumkin. Bu, o'z navbatida, tarixiy manbalar asosida shakllangan kompetentlikning ko'chiriladigan xususiyatini, ya'ni uning faqat tarix faniga emas, balki talabanning umumiy kasbiy-akademik faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini nazariy jihatdan asoslab beradi.

Kompetensiyaviy yondashuvning umumpedagogik negizlariga ko'ra, har qanday kalit kompetentlik bir-biriga uzviy bog'langan bir necha komponentdan iborat yaxlit tizim sifatida talqin etiladi. Kompetentlik nazariyasining G'arb pedagogika-psixologiyasidagi asoschilaridan biri Jon Reyven o'zining klassik asarida kompetentlikni shaxsning qadriyatlari, motivatsiyasi, bilimi va ko'nikmalarining o'zaro uyg'unlashgan majmuasi sifatida ta'riflab, kompetentlikni shakllantirishda "motivatsion bog'lanish" muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi.

Shaxs faqat o'zi qadrli deb hisoblagan faoliyatda yuqori kompetentlik namoyon eta oladi. Reyvenning bu g'oyasi keyinchalik rus pedagogika maktabida ham rivojlantirildi: I.A. Zimnyaya kalit kompetentliklarni tasniflashda ularning natija-maqсадli xususiyatini ta'kidlab, har bir kompetentlikning bilim, faoliyat va shaxsiy-qadriyatli tarkibiy qismlarga ega ekanligini asoslaydi. A.V. Xutorskoy esa o'zining "Zamonaviy didaktika" asarida kompetentlikni shaxsning nostandart vaziyatlarda mustaqil va samarali faoliyat yuritish qobiliyati sifatida talqin qilib, bu qobiliyatning bilim, ko'nikma, faoliyat tajribasi va munosabat kabi tarkibiy elementlarining integrativ birligidan iborat ekanligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi metodologik asoslarga, shuningdek, xalqaro axborot savodxonligi konseptual modellariga tayanib, mazkur tadqiqotda talabalarning axborot-analitik kompetentligi to'rt o'zaro bog'liq komponent: kognitiv, operatsion, motivatsion va refleksiv orqali tarkib topadigan yaxlit dinamik tizim sifatida talqin etiladi. Quyida har bir komponentning mazmun-mohiyati alohida tahlil qilinadi.

Axborot-analitik kompetentlikning to‘rt komponenti

Komponent	Mohiyati
Kognitiv	Manba tabiati va ishonchlilik mezonlari haqidagi bilim
Operatsion	Manba bilan amaliy ishlash ko‘nikmalari
Motivatsion	Ichki qiziqish va qadriyatli munosabat
Refleksiv	O‘z bilish jarayonini nazorat qilish

Kognitiv komponent talabaning axborot tabiati, manbalar tipologiyasi, ularning ishonchlilik mezonlari va bilim olish jarayonining epistemologik asoslari haqidagi nazariy bilimlarini o‘z ichiga oladi. Amerika kollej va tadqiqot kutubxonalari assotsiatsiyasi (ACRL) tomonidan ishlab chiqilgan Oliy ta’lim uchun axborot savodxonligi konseptual asosida bu komponent: “Axborot vaqt o‘tishi bilan yaratiladi va qadriyatga ega bo‘ladi”, “Tadqiqot – bu so‘roq berish jarayoni” kabi olti asosiy konseptual tushuncha orqali ifodalanadi. Ushbu konseptual asosning g‘oyasi shundaki, unda axborot savodxonligi shunchaki kompyuter yoki texnikadan foydalanish ko‘nikmasi emas, balki chuqur bilish va tushunish madaniyati sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuv insonga axborotni shunchaki qidirishni emas, balki bilimning qanday paydo bo‘lishi, tizimga solinishi hamda ma’lumotlarning qay darajada to‘g‘ri va ishonchli ekanini tanqidiy baholash qobiliyatini beradi.

Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida kognitiv komponent talabaning manbashunoslik asoslari – manba turlari (birlamchi, ikkilamchi), ularning yaratilish konteksti, muallif pozitsiyasi va tarixiy ishonchlilik mezonlari haqidagi bilimlarini qamrab oladi. Bu bilimlar talabaga har qanday yangi manba bilan uchrashganda, uni to‘g‘ri konseptual ramkaga joylashtirish va dastlabki tanqidiy baho berish imkonini beradi.

Masalan, “Boburnoma” kabi memuar xarakteridagi manba bilan ishlashda boshlang‘ich bosqichdagi talaba faqat voqealar ketma-ketligini qayd etadi. Yuqori kurs talabasi esa muallifning baholovchi (tahliliy)

pozitsiyasini, uning siyosiy qarashlarini va matn tarkibini boshqa zamondosh manbalar bilan solishtirgan holda o'rganadi.

Bunday bosqichli rivojlanish modelining ishonchliligini B. Vanslederaaytning besh sinf o'quvchilari bilan o'tkazilgan ko'p yillik tadqiqotchi-amaliyotchi loyihasi alohida ishonchli tarzda tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida tadqiqotchi hatto boshlang'ich ta'lim bosqichidagi o'quvchilarning ham, agar ularga maqsadli va izchil tadqiqotchilik tajribasi taqdim etilsa, tarixiy hujjatlar va tasvirlarning ishonchliligini, ularning haqiqiylikni va mualliflik pozitsiyasini baholash uchun zarur bo'lgan intellektual salohiyatga ega ekanligini ishonchli dalillar bilan isbotladi. Bu xulosa nazariy jihatdan muhim ahamiyatga ega. U tarixiy fikrlashning faqat yuqori ta'lim bosqichlarida shakllanadigan murakkab kompetentlik degan keng tarqalgan tasavvurni rad etib, uning yoshga bog'liq bo'lmagan, balki to'g'ri tashkil etilgan pedagogik tajribaga bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur xulosa oliy ta'lim bosqichidagi talabalar uchun ham muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Agar boshlang'ich sinf o'quvchilari ham mos pedagogik qo'llab-quvvatlash bilan, tarixiy manbalarni tanqidiy baholay olishlari mumkin bo'lsa, demak, oliy ta'lim bosqichida bu kompetentlikni rivojlantirish uchun yanada kengroq imkoniyatlar mavjud. Bu, o'z navbatida, talabalarning boshlang'ich kompetentlik darajasi past bo'lishi mumkinligi haqidagi tashvishni emas, to'g'ri tashkil etilgan, bosqichma-bosqich murakkablashuvchi didaktik tizim mavjud bo'lmaganligi muammosini birinchi o'ringa qo'yadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, kognitiv komponentning shakllanishi sof axborot uzatish orqali emas, talabani faol bilish faoliyati orqali amalga oshadi. Bu nuqtayi nazardan, o'qituvchining vazifasi talabani manbalar bilan mustaqil muloqotga undovchi savollar va vazifalar tizimini loyihalashtirishdan iborat bo'ladi.

Ushbu nazariy xulosaning amaliy zaruratini empirik tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. D.A. Kougill va S.M. Voring tomonidan o'tkazilgan.

Vaynburgning 1991-yilgi klassik tadqiqotini takrorlovchi tadqiqotda o'qituvchilar va talabalarning tarixiy manbalarni tahlil qilish qobiliyati qiyosiy o'rganilgan. Tadqiqot natijalari tashvishli xulosaga olib

keldi. Talabalar ham hatto bir qator o'qituvchilarning o'zlari tarixiy manbalar bilan murakkab analitik faoliyat olib borishda jiddiy qiyinchiliklarga uchradilar. Mualliflarning ta'kidlashicha, bu holat o'qituvchilarni tayyorlash tizimida tarixiy manbashunoslik ko'nikmalarini maxsus va izchil rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Aks holda o'qituvchining o'zi ushbu ko'nikmaga ega bo'lmasa, u talabalarda ham bu kompetentlikni samarali shakllantira olmaydi. Mazkur empirik dalil ikki muhim amaliy xulosaga olib keladi.

Birinchidan, tarixiy manbalar asosida talabalarining axborot-analitik kompetentligini rivojlantirish metodikasi faqat talabalarga, balki o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga ham qaratilishi lozim. Ikkinchidan, kognitiv komponentning tabiiy ravishda, alohida maxsus mashg'ulotlarsiz shakllanishiga umid qilib bo'lmaydi. U maqsadli, ilmiy asoslangan va izchil pedagogik aralashuvni talab etadigan murakkab kompetentlik hisoblanadi.

Operatsion komponent talabaning axborot bilan amaliy ishlash uni izlash, saralash, tahlil qilish va qayta ishlash ko'nikmalarini ifodalaydi. V. But, G. Kolomb va J. Uilyams tomonidan ishlab chiqilgan tadqiqot metodologiyasida bu komponent savol shakllantirish, dalillarni to'plash, ularning ishonchliligini baholash va argumentlarni qurish kabi izchil bosqichlar orqali tavsiflanadi. UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan media va axborot savodxonligi o'qituvchilar uchun o'quv dasturida ham operatsion ko'nikmalar ma'lumotlarni qidirish, baholash va ulardan foydalanish mediasavodxonlikning amaliy o'zagi sifatida ko'rsatilgan.

Tarixiy manba bilan ishlash jarayonida operatsion komponent quyidagi izchil amallarda namoyon bo'ladi: manbani identifikatsiya qilish, uning mazmunini boshqa manbalar bilan qiyosiy jadval orqali solishtirish, annotatsiyalangan bibliografiya shaklida tizimlashtirish va olingan ma'lumotlarni elektron resurslar xaritasiga moslashtirish.

Bu amallar talabaning nazariy bilimni amaliy faoliyatga aylantirishning bevosita mexanizmi bo'lib xizmat qiladi.

Operatsion komponentning amaliy vositalari sifatida mazkur tadqiqotda to'rt asosiy didaktik instrument ishlab chiqilgan. Birinchisi – manba pasporti bo'lib, manbaning asosiy bibliografik va kontekstual

ma'lumotlarini tizimlashtirish shablonidir. Ikkinchisi – qiyosiy jadval bo'lib, bir necha manbadagi ma'lumotlarni parallel solishtirish vositasi hisoblanadi. Uchinchisi – annotatsiyalangan bibliografiya esa, har bir manbaga qisqa tanqidiy izoh berish amaliyotidir. To'rtinchisi – elektron resurslar xaritasi bo'lib, manbalar o'rtasidagi tematik va xronologik bog'lanishlarni vizual tasvirlash vositasidir. Bu to'rt vosita o'zaro ketma-ket qo'llanilganda, talabaning bir manbadan tizimli bilim olish jarayonini bosqichma-bosqich kuzatish va boshqarish imkonini beradi.

Operatsion komponentni baholashda asosiy diagnostik mezon bajarilgan amaliy vazifaning sifati va mustaqillik darajasidir. Agar talaba manba pasportini faqat o'qituvchi ko'rsatmasi asosida to'ldira olsa, bu boshlang'ich darajani; agar u qiyosiy jadvalni mustaqil tuzib, ziddiyatli ma'lumotlarni aniqlay olsa, o'rta darajani; agar u resurslar xaritasi asosida yangi, ilgari aniqlanmagan tematik bog'lanishlarni taklif eta olsa, yuqori darajani ko'rsatadi.

Operatsion komponentni raqamli muhitda rivojlantirishning amaliy salohiyatini B. Telli va L. Goldenberg tomonidan o'tkazilgan pilot tadqiqot ham tasdiqlaydi. Tadqiqotchilar o'rta va yuqori sinf o'quvchilarining raqamlashtirilgan birlamchi manbalar, ya'ni matnli, vizual, audio bilan onlayn rejimda ishlash faoliyatini kuzatib, talabalarning kuzatish, manbani aniqlash, xulosa chiqarish, dalillarga tayanish, savol shakllantirish va o'zaro tasdiqlash kabi tarixiy fikrlash amallarini real vaqt rejimida namoyon etishini qayd etdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilar raqamli arxivlardan foydalanish bo'yicha maxsus tayyorgarlikdan o'tgandan so'ng, talabalar nafaqat matnli, balki vizual hujjatlar bilan ham tanqidiy ishlay boshladilar. Biroq vizual manbalar bilan ishlashda alohida metodik qiyinchiliklar saqlanib qoldi.

Ushbu tadqiqotning yana bir muhim xulosasi raqamlashtirilgan manbalarning o'zi avtomatik ravishda tarixiy fikrlashni rivojlantirmaydi, aksincha, ularning ta'limiy salohiyati faqat aniq o'quv dasturi bilan bog'langan, qisqa va izchil mashqlar tizimi orqali ro'yobga chiqadi. Bu xulosa mazkur tadqiqotning markaziy g'oyasini, tarixiy manbalarni raqamli ta'lim formatiga shunchaki ko'chirish emas, ularni operatsion

komponentni bosqichma-bosqich rivojlantiruvchi maxsus didaktik vositalar orqali metodik jihatdan tashkil etish zarurligini yana bir bor mustahkamlaydi.

Operatsion komponentni zamonaviy raqamli axborot muhitida mustahkamlashning yana bir dolzarb vositasi M. Kolfild va S. Vaynburgning so‘nggi qo‘llanmasida taqdim etilgan SIFT metodologiyasidir (Stop – to‘xtash, Investigate the source – manbani tekshirish, Find better coverage – yaxshiroq qamrovni topish, Trace claims to the original context – da’volarni asl kontekstga qaytarish). Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, zamonaviy talaba uchun har bir manbani chuqur o‘rganishga vaqt sarflashdan ko‘ra, gorizontal o‘qish, manba haqida boshqa, mustaqil manbalar orqali tezkor ma’lumot olish strategiyasi ko‘pincha ancha samaraliroqdir.

Ushbu zamonaviy qarash tarixiy manbalar bilan ishlash operatsion komponentiga ham moslashtirilishi mumkin. Talaba noma’lum tarixiy hujjat bilan uchrashganda, avvalo to‘xtab, manbaning umumiy tabiati haqida tezkor mulohaza yuritishi, so‘ngra uni boshqa ishonchli tarixiy-ilmiy manbalar bilan gorizontal tarzda solishtirishi, faqat shundan keyin chuqur kontekstual tahlilga o‘tishi tavsiya etiladi. Bu yondashuv operatsion komponentning zamonaviy, vaqt tejovchi va raqamli muhitga moslashtirilgan shaklini ifodalaydi. Shu bilan birga yuqoridagi paragrafda tahlil qilingan dezinformatsiya muammosiga bevosita amaliy javob bo‘lib xizmat qiladi.

Axborot-analitik kompetentlikni diagnostika qilish vositalarini ishlab chiqishda xalqaro tajribani har tomonlama tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. J. Sparks, I. Katz va P. Beyl tomonidan ETS tadqiqot markazi uchun tayyorlangan yirik tahliliy hisobotda raqamli axborot savodxonligini baholashning mavjud o‘nlab vositalari (ILT, SAILS, RRSA, PIAAC PS-TRE, ETS iSkills va boshqalar) tizimli tahlil qilingan.

Olimlarning asosiy xulosasi shundan iboratki, an’anaviy ko‘p variantli test formatidagi baholash vositalari ko‘proq axborot bilan ishlash bo‘yicha deklarativ bilimni o‘lchaydi, biroq amaliy faoliyatni yetarlicha aks ettirmaydi. Aksincha, senariyga asoslangan, simulatsiya qilingan

amaliy vazifalar talabaning real vaziyatda axborot bilan ishlash qobiliyatini ancha ishonchli o'ldaydi.

Talabalarning tarixiy manbalar asosidagi axborot-analitik kompetentligini diagnostika qilishda ham faqat nazariy-test formatidagi vositalar bilan cheklanib qolmaslik, balki real manba bilan ishlash vaziyatini simulatsiya qiluvchi amaliy-senariy vazifalarini ishlab chiqish zarur. Aynan shu turdagi vazifalar operatsion va refleksiv komponentlarni bir vaqtning o'zida diagnostika qilish imkonini beradi.

Shuningdek, ETS hisobotida ta'kidlanganidek, baholash vositasini loyihalashtirishda texnologiyaning o'zidan emas, balki texnologiya yordamida amalga oshiriladigan kognitiv jarayonlardan kelib chiqish lozim. Bu yondashuv texnologik vositalar tez o'zgarib turgan sharoitda baholash vositasining barqarorligini ta'minlaydi. Tarixiy manbalar bilan ishlash konteksti shuni anglatadiki, baholash vositasi muayyan dasturiy ta'minot yoki platformaga bog'lanmagan, balki talabaning manba bilan ishlashning umumiy kognitiv strategiyalarini qanchalik egallaganini o'lchashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Motivatsion komponent talabaning axborot-analitik faoliyatga nisbatan ichki ehtiyoji, qiziqishi va o'z faoliyatini mustaqil boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. B. Zimmerman tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini boshqaruvchi o'qitish nazariyasiga ko'ra, samarali o'rganuvchi o'ziga aniq maqsadlar qo'yadi, ularga erishish strategiyalarini tanlaydi, o'z faoliyatini nazorat qiladi va natijalarni tahlil qilib, keyingi faoliyatini moslashtiradi. Mazkur uch bosqichli model (oldindan rejalashtirish, bajarish, o'z-o'zini baholash) talabaning tarixiy manba ustida mustaqil ishlashga bo'lgan motivatsiyasini tushunish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Motivatsion komponentning ichki tuzilmasida ikki o'zaro bog'liq, ammo farqlanadigan jihatni ajratish mumkin. Bular kognitiv qiziqish manbaning o'zi uning tarixi, sirliligi, noyoblighi bilan bog'liq tabiiy qiziqish bo'lsa, qadriyatli yo'nalganlik manbaning milliy-madaniy ahamiyatini anglashga asoslangan chuqurroq, barqaror motivatsiyadir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, faqat kognitiv qiziqishga tayangan motivatsiya beqaror bo'lib, vazifa qiyinlashganda tezda so'nadi.

Qadriyatli yo‘nalganlikka asoslangan motivatsiya esa qiyinchiliklarga qaramay barqaror saqlanadi. Shu sababli, didaktik jarayonni loyihalashtirishda, dastlab talabaning kognitiv qiziqishini uyg‘otish, so‘ngra bu qiziqishni chuqurroq qadriyatli anglashga, milliy o‘ziga xoslik va tarixiy uzviylik tuyg‘usiga aylantirish katta ahamiyatga ega.

Motivatsion komponentning yana bir muhim jihati talabaning o‘z-o‘zini samarali his qilishi, ya’ni murakkab manba bilan muvaffaqiyatli ishlay olishiga ishonchidir. Agar talaba dastlabki bosqichlarda nisbatan oson, qisqa manbalar bilan muvaffaqiyatli tajriba orttirs, bu uning keyinchalik murakkabroq, ko‘p qatlamli manbalar bilan ishlashga jur‘at etishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Demak, didaktik vazifalar tizimi bosqichma-bosqich murakkablashuvchi tartibda loyihalashtirilishi lozim.

Motivatsion komponentning yana chuqurroq, ekzistensial o‘lchovi N.M. Losyeva va hammuallif ukrain tadqiqotchilari tomonidan talabalarning shaxsiy o‘zini-o‘zi ro‘yobga chiqarish konsepsiyasi orqali ochib beriladi. Mualliflarning amaliy tajribasiga ko‘ra, axborot kompetentligi nafaqat kasbiy muvaffaqiyat vositasi, shu bilan birga talabaning o‘z ichki salohiyatini anglashi va shaxsiy rivojlanish ehtiyojini qondirishining negizi sifatida xizmat qiladi.

Bu yondashuv axborot-analitik kompetentlikni faqat tashqi talab sifatida emas, talabaning shaxsiy o‘shish ehtiyojini qondiruvchi ichki qadriyat sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida bu konsepsiya alohida chuqur ma’no kasb etadi. Milliy tarixiy-madaniy meros bilan ishlash orqali talaba nafaqat kasbiy kompetentlik, balki o‘zining madaniy-tarixiy o‘ziga xosligini anglash, ya’ni shaxsiy o‘zini-o‘zi ro‘yobga chiqarishning chuqur shaklini amalga oshiradi. Demak, motivatsion komponentni rivojlantirishda tashqi rag‘batlar shu bilan birga kognitiv qiziqish, talabaning milliy meros bilan shaxsiy-ekzistensial bog‘lanishini uyg‘otish katta ahamiyat kasb etadi. Bu uchinchi, eng barqaror motivatsion qatlamni tashkil etadi.

Refleksiv komponent talabaning o‘z bilish jarayonini anglash, nazorat qilish va baholash, ya’ni metakognitiv qobiliyatini ifodalaydi. Metakognitsiya tushunchasining ilmiy muomalaga kiritilishi amerikalik

rivojlanish psixologi Jon Flavelling klassik tadqiqotiga borib taqaladi. Tadqiqotchi metakognitsiyani “shaxsning o‘z kognitiv jarayonlari va mahsulotlari, shuningdek ularga aloqador har qanday narsa haqidagi bilimi” sifatida ta’riflab, bu bilimning ikki asosiy funksiyasi o‘zining qanday bilim olishini bilish va bilish jarayonini real vaqtda kuzatib borish ekanligini asoslagan. G. Shrav va R. Dennison tomonidan ishlab chiqilgan Metakognitiv anglash inventari ushbu klassik nazariyani amaliy o‘lchovga aylantirib, metakognitiv anglashni ikki katta tarkibiy qism bilish haqidagi bilim va bilishni boshqarish orqali tasniflaydi. Bunda rejalashtirish, monitoring qilish va baholash strategiyalari alohida ajratiladi. P. Fashone tomonidan asoslangan tanqidiy fikrlash nazariyasida ham refleksiya, ya’ni o‘zining mulohaza yuritish jarayonini nazorat qilish va tuzatish qobiliyati tanqidiy fikrlashning olti asosiy kognitiv ko‘nikmasidan biri sifatida belgilanadi.

Tarix ta’limi metodikasida refleksiv komponent maxsus ahamiyat kasb etadi. S. Vaynburg, D. Martin va Ch. Monte-Sano tomonidan ishlab chiqilgan “Tarixchidek o‘qish” metodikasida talaba nafaqat manbani tahlil qiladi, balki o‘z tahlil jarayonining o‘zini qanday savol berdi, qaysi dalillarga tayandi, xulosasi qay darajada asoslangan kabi tanqidiy baholashga o‘rgatiladi. Aynan mana shu refleksiv amaliyot orqali talabaning bir martalik to‘g‘ri javob topish holatidan barqaror, ko‘chiriladigan tanqidiy-tahliliy kompetentlikka o‘tishi ta’minlanadi.

Refleksiv komponentni amaliy rivojlantirish uchun didaktik jarayonga maxsus refleksiya jurnali yoki tahlil kundaligi kabi vositalarni kiritish samarali hisoblanadi. Talaba har bir manba ustida ishlagandan so‘ng, nafaqat olingan natijani, balki o‘z fikrlash jarayonidagi qiyinchiliklarni, shubhalarni va ularni qanday hal etganini yozma tarzda qayd etadi. Bu amaliyot G. Shrav va R. Dennison taklif etgan bilishni boshqarish strategiyalarining bevosita didaktik tatbiqi hisoblanadi.

Refleksiv komponentning yuqori darajasi talabaning o‘z xatolarini topa olishi, ularning sababini tushunib, kelajakdagi faoliyatini ongli ravishda o‘zgartira olishi bilan tavsiflanadi. Masalan, agar talaba “Temur tuzuklari” tahlilida dastlab matnni faqat huquqiy hujjat sifatida o‘qib, uning mafkuraviy-tarbiyaviy maqsadini e’tibordan chetda qoldirgan

bo'lsa, refleksiv komponent rivojlangan talaba bu kamchilikni mustaqil aniqlab, keyingi tahlillarida matnning ko'p qatlamli tabiatini hisobga olishni o'rganadi.

Refleksiv komponent va analitik fikrlash o'rtasidagi bog'liqlikning empirik dalili L. Antonisami va hammuallif tadqiqotchilar tomonidan Malayziya universitetlarida 184 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan keng qamrovli tadqiqotda taqdim etilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, metakognitiv bilim va metakognitiv regulatsiya talabalarning analitik fikrlash darajasi bilan statistik jihatdan ishonchli ($p < 0.01$) bog'liq ekanligi aniqlangan. Xususan, strategiyalar haqidagi bilim omili analitik fikrlashga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida aniqlangan.

Ushbu natija talabalarda refleksiv komponentni xususan, ularning o'z fikrlash strategiyalari haqidagi bilimini va bu strategiyalarni rejalashtirish-monitoring-baholash orqali boshqarish qobiliyatini maqsadli rivojlantirish orqali ularning umumiy analitik fikrlash darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Demak, tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonida talabalardan "to'g'ri javob" topishni, o'zlarining qaysi strategiyani qo'llaganini ongli anglashlarini talab qiluvchi metakognitiv vazifalar doimiy ravishda kiritilishi lozim.

Metakognitiv ko'nikmalarni raqamli ta'lim muhitida rivojlantirishning konkret didaktik dizayni E. O'Nil va hammuallif tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan "Metakognitsiya dizayn freymvorki"da batafsil bayon etilgan. Mualliflar virtual ta'lim muhitining imkoniyatlaridan foydalanishga asoslangan hamda talabalarning metakognitiv ko'nikmalarini standart auditoriya darslari doirasidan tashqarida ham tizimli rivojlantirishga qaratilgan dalillarga asoslangan metakognitiv dizayn tizimini taklif etadi. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuv talabalarning metakognitiv anglash, o'z-o'zini tartibga solish va o'z kuchiga bo'lgan ishonch darajasida sezilarli ijobiy o'sishga olib kelganini ko'rsatdi⁴⁰.

⁴⁰ O'Neill, E. J., Fulton, C., Matthews, J., & Hensey, C. (2026). Metacognition design framework to aid metacognitive skill development in university students supported by the virtual learning environment. Educational technology research and development, 74(2), 813-847.

Ushbu freymvork mazkur tadqiqot uchun muhim amaliy model bo'lib xizmat qiladi. Tarixiy manbalar bilan ishlash bo'yicha raqamlashtirilgan topshiriqlar tizimini loyihalashtirishda ham xuddi shunday tarzda auditoriyadan tashqari masofaviy rejimda davom ettiriladigan, talabaning o'z fikrlash jarayonini izchil kuzatib borishga undaydigan, raqamli metakognitiv iz qoldirish vositalarini joriy etish mumkin. Bu o'z navbatida, 1.1-§da tahlil qilingan raqamli transformatsiya imkoniyatlarini bevosita refleksiv komponentni rivojlantirish maqsadiga xizmat qildiradi.

Tarixiy fikrlash konseptiga xalqaro miqyosda yondashuvlarning xilma-xilligini chuqurroq anglash uchun P. Seyksas tomonidan o'tkazilgan tarixiy fikrlash modellarining qiyosiy tahlili alohida ahamiyatga ega. Muallifning fikriga ko'ra, tarixiy fikrlash nazariyasi uch asosiy milliy an'ana negizida shakllangan: Britaniyaning empirik-instruksion yo'nalishi, Germaniyaning falsafiy yo'nalishi va Amerikaning kognitiv-psixologik yo'nalishi.

Kanadalik tadqiqotchilar esa bu uch an'anani sintez qilib, amaliy-pragmatik olti tarixiy fikrlash tushunchasi modelini ishlab chiqdilar.

Ushbu uch an'anaviy yo'nalishning qiyosiy tahlili mazkur tadqiqot uchun muhim metodologik saboq beradi. Tarixiy manbalar asosida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish metodikasi yagona, monolit nazariyaga emas, balki turli falsafiy-pedagogik an'analarning ijodiy sinteziga tayanishi mumkin. Xususan, Germaniya an'anasidagi tarixiy ong konsepsiyasi motivatsion-qadriyatli komponentga, Britaniya va Amerika an'alaridagi instruksion-kognitiv yondashuvlar esa kognitiv va operatsion komponentlarga mos keladi. Demak, mazkur tadqiqotda taklif etilayotgan to'rt komponentli model (kognitiv, operatsion, motivatsion, refleksiv) tarixiy fikrlash nazariyasining xalqaro miqyosdagi barcha asosiy yo'nalishlarini o'zida muvozanatli mujassam etadi.

Yuqorida tahlil qilingan to'rt komponentlar bir-biridan ajratilgan holda emas, o'zaro integrativ bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Kognitiv komponent operatsion komponentga negiz yaratadi. Operatsion faoliyat natijasi motivatsion komponent orqali mustahkamlanadi yoki pasayadi. Refleksiv komponent esa barcha uch komponentni nazorat qiluvchi asosiy

vazifasini bajarib, talabaning o‘z faoliyatini doimiy takomillashtirishini ta’minlaydi.

Mazkur to‘rt komponentning o‘zaro ta’sirini yanada aniqroq tasvirlash uchun ularning uch rivojlanish darajasi bo‘yicha umumlashtirilgan tavsifini keltirish maqsadga muvofiqdir.

1.2.2-jadval

Komponentlar bo‘yicha rivojlanish darajalari

Komponent	Boshlang‘ich	O‘rta	Yuqori
Kognitiv	Tashqi belgilarni ajratadi	Kontekstga joylashtiradi	Mustaqil tanqidiy baholaydi
Operatsion	Ko‘rsatma asosida ishlaydi	Qiyosiy tahlil qiladi	Yangi bog‘lanish taklif etadi
Motivatsion	Tashqi rag‘batga tayanadi	Kognitiv qiziqishga ega	Qadriyatli yo‘nalgan
Refleksiv	Tashqi ko‘rsatma bilan tan oladi	Mustaqil aniqlaydi	Strategiyasini takomillashtiradi

Ushbu darajalar tizimi tasodifiy emas, kompetensiyaviy yondashuvning asosiy metodologik tamoyiliga, ya’ni kompetentlikning bosqichma-bosqich, kumulativ tarzda rivojlanishiga tayanadi. A.V. Xutorskoyni ta’kidlashicha, kompetentlik bir martalik o‘zlashtirish natijasi emas. Shaxsning turli vaziyatlarda takroran sinab ko‘rilgan va mustahkamlangan faoliyat tajribasi sifatida shakllanadi. Bu metodologik pozitsiya tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasini loyihalashtirishda muhim amaliy xulosaga olib keladi. Talabaga bir martalik, alohida manba bilan ishlash vazifasini berish yetarli emas. Aksincha, semestr davomida bosqichma-bosqich murakkablashuvchi, bir-biriga uzviy bog‘langan vazifalar tizimini (masalan, 1-haftada oddiy huquqiy hujjat, 10-haftada ko‘p qatlamli falsafiy-ilmiy asar bilan ishlash) loyihalashtirish zarur.

Bunday bosqichma-bosqich, izchil metodikaning amaliy samaradorligini A. Fyodorov va A. Levitskaya tomonidan o'tkazilgan keng qamrovli eksperimental tadqiqot ham tasdiqlaydi. Tadqiqotchilar talabalarning media kompetentligini yetti indikator asosida nazorat va eksperimental guruhlarda bir o'quv yili davomida qiyosiy o'rgandilar. Ular motivatsion, kontakt, axborot, perseptiv, interpretativ-baholash, amaliy-operatsion, ijodiy hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, media ta'lim kursini izchil o'tagan eksperimental guruh talabalarining kompetentlik ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan to'rt baravar yuqori bo'lgan. Bu maqsadli, tizimli pedagogik aralashuvning kompetentlikni rivojlantirishdagi hal qiluvchi rolini ishonchli tarzda isbotlaydi.

Mazkur tadqiqotning indikatorlar tizimi bilan ushbu paragrafda taklif etilgan to'rt komponentli model o'rtasida aniq konseptual moslik kuzatiladi. Axborot va anglash indikatorlari kognitiv komponentga, "amaliy-operatsion" indikator operatsion komponentga, "motivatsion" indikator bevosita motivatsion komponentga, "interpretativ-baholash" va "ijodiy" indikatorlar esa reflektiv komponentga mos keladi. Bu moslik mazkur tadqiqotda ishlab chiqilgan tuzilmaning xalqaro ilmiy amaliyotda allaqachon empirik tasdiqlangan modellar bilan uyg'unligini, ilmiy ishonchliligini yana bir bor mustahkamlaydi. Shu bilan birga, Fyodorov va Levitskaya tadqiqotining to'rt baravar yuqori natija ko'rsatkichi mazkur tadqiqotning amaliy bobida o'tkaziladigan tajriba-sinov ishlari uchun kutilayotgan samaradorlik darajasini taxminiy baholashda muhim qiyosiy mezon bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xalqaro va mahalliy ilmiy-pedagogik adabiyotni qiyosiy tahlil qilishda ikki tomonlama yondashuv mavjud. G'arb tadqiqotchilari (ACRL, Vaynburg, Fashone) ko'proq amaliy harakatlar ketma-ketligi jihatiga, ya'ni axborot bilan ishlashning aniq bosqichlari va texnikalariga e'tibor qaratadi. Rus pedagogika maktabi vakillari (Zimnyaya, Xutorskoy) esa kompetentlikning shaxsiy-rivojlantiruvchi, qadriyatli jihatlarini chuqurroq yoritadi. Mazkur tadqiqotda ushbu ikki yondashuvning sintezi amalga oshiriladi. Operatsion komponent G'arb metodologiyasidagi ACRL, "Tadqiqot san'ati" asosida, motivatsion-

qadriyatli komponent esa Xodjayev tadqiqotlaridagi milliy pedagogik aksiologiya asosida loyihalashtiriladi. Bu sintez milliy ta'lim tizimining o'ziga xosligini saqlab qolgan holda xalqaro tajribaning ilg'or jihatlarini o'zlashtirish imkonini beradi.

Tuzilmaviy tahlilning amaliy-metodik ahamiyati shundan iboratki, u keyingi boblarda ishlab chiqiladigan texnologik modelning qurilish bloklari vazifasini bajaradi.

Xususan, III bobda taqdim etiladigan tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi aynan mana shu to'rt komponentni izchil rivojlantirishga qaratilgan didaktik vositalar majmuasidan iborat bo'ladi. Shu tariqa, mazkur paragrafda ishlab chiqilgan nazariy tuzilma sof abstrakt konstruksiya bo'lib qolmaydi. Tadqiqotning keyingi amaliy bosqichlari uchun aniq metodologik xarita vazifasini bajaradi.

Xulosa qilib aytganda, talabalarning axborot-analitik kompetentligi to'rt o'zaro bog'liq komponentdan: kognitiv, operatsion, motivatsion va refleksivdan iborat. Dinamik bosqichma-bosqich rivojlanuvchi tizim sifatida ilmiy asoslandi. Har bir komponent xalqaro va milliy ilmiy-nazariy manbalar asosida mustahkam bibliografik negizga ega bo'ldi.

1.3. Ta'lim muassasalarida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning mavjud holati

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida ta'lim natijasi talabaning tayyor bilimlarni qayta bayon qilishi bilan emas, axborotni mustaqil izlash, manbaviy jihatdan tekshirish, tanqidiy baholash, qiyosiy tahlil qilish, dalillar asosida umumlashtirish va ilmiy xulosa chiqarish qobiliyati bilan belgilanmoqda. Shu nuqtayi nazardan axborot-analitik kompetentlik oliy ta'lim bitiruvchisining umumkasbiy tayyorgarligi, ilmiy-tadqiqot madaniyati, kasbiy moslashuvchanligi va raqamli axborot muhitida mustaqil faoliyat yuritish salohiyatini belgilovchi integrativ meta-kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur kompetentlik tarix ta'limi hamda kutubxona-axborot faoliyati yo'nalishlari uchun ayniqsa muhimdir, chunki mazkur yo'nalishlarda talaba tarixiy manba, arxiv

hujjati, ilmiy adabiyot, bibliografik resurs, elektron katalog, raqamli ma'lumotlar bazasi va ommaviy axborot materiallari bilan bevosita ishlaydi. Ushbu paragrafning asosiy vazifasi tarixiy manbalar va axborot resurslari asosida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning amaldagi holatini davlat ta'lim talablari, malaka talablari, o'quv reja, fan dasturlari, ta'lim yo'nalishlari xususiyati, tajriba-sinov bazasi va diagnostik natijalar kesimida tahlil qilishdan iborat.

Bunda tahlilning markaziga O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti, Namangan davlat universiteti va Samarqand davlat pedagogika institutining 60220300 – Tarix yo'nalishlari hamda O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining 60320400 – Kutubxona-axborot faoliyati yo'nalishi qo'yildi. Tanlangan obyektlar tadqiqot muammosi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Uchta OTMda tarixiy manba bilan ishlashning predmetli-tarixiy va pedagogik-metodik imkoniyatlari mavjud bo'lsa, O'zDSMIda axborot resurslari, elektron katalog, bibliografik tahlil va kutubxona-axborot faoliyatining kasbiy texnologiyalari ustuvor o'rin egallaydi.

Tahlilning konseptual chizig'i quyidagi mantiqqa tayanadi. Dastlab davlat ta'lim talablari va malaka talablarida axborot-analitik kompetentlikka oid talablar aniqlanadi. Keyin belgilangan OTM va yo'nalishlar kesimida ushbu talablarning namoyon bo'lish shakllari qiyoslanadi. Undan so'ng tarix va unga yondosh fanlar dasturlari axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, qiyoslash, verifikatsiya qilish, interpretatsiya va reflektiv baholash indikatorlari asosida ko'rib chiqiladi. Yakunda mavjud imkoniyatlar, real o'quv-metodik ta'minot va talabalarning boshlang'ich kompetentlik darajasi o'rtasidagi ziddiyatlar aniqlanadi.

Davlat ta'lim talablari va malaka talablarini tahlil qilishda axborot-analitik kompetentlikni uch darajada ko'rish maqsadga muvofiq. Birinchi daraja normativ-deklarativ daraja bo'lib, unda kompetensiyaviy yondashuv, mustaqil ta'lim, ilmiy-tadqiqot, axborot bilan ishlash va kasbiy muammo yechimi umumiy talab sifatida ifodalanadi. Ikkinchi daraja mazmuniy-operatsional daraja bo'lib, unda mazkur talablarning fanlar, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ta'lim topshiriqlari va o'quv

natijalariga qanday ko‘chishi aniqlanadi. Uchinchi daraja diagnostik-baholovchi daraja bo‘lib, unda talabaning axborotni izlash, saralash, tahlil qilish, manbani qiyoslash, dalillangan xulosa chiqarish va o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalari aniq mezon va indikatorlar asosida o‘lchanishi lozim. Mavjud holat tahlili aynan shu uch daraja o‘rtasidagi muvofiqlikni aniqlashga qaratildi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim – oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko‘nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta’lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko‘nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon⁴¹, deb ko‘rsatilgan.

Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida oliy ta’limning xalqaro standartlarga moslashuvi, kredit-modul tizimi, mustaqil ta’lim ulushining ortishi, ilmiy-tadqiqot faoliyatining kuchayishi va raqamli ta’lim muhitiga o‘tish vazifalari belgilangan⁴². Mazkur hujjatlar bevosita axborot-analitik kompetentlik atamasini har doim alohida kategoriya sifatida ishlatmasa-da, ularning mazmunida axborotni mustaqil izlash, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, tanqidiy fikrlash, ilmiy izlanish va kasbiy muammoni hal qilishga tayyorlik kabi talablar mavjud.

Axborot-analitik kompetentlikni davlat ta’lim talablari va malaka talablari asosida tahlil qilishda uni faqat raqamli savodxonlik bilan cheklash metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Raqamli savodxonlik asosan vosita va texnologiyalar bilan ishlash qobiliyatini bildirsa, axborot-analitik kompetentlik axborotning mazmuni, manbaviy ishonchliligi, tarixiy konteksti, muallif pozitsiyasi, daliliy asoslanganligi, talqin imkoniyatlari va xulosaning ilmiy asoslanganligini baholashni ham qamrab oladi. Shu bois tarix yo‘nalishida mazkur kompetentlik tarixiy manba tanqidi, tarixshunoslik, arxiv hujjatlari, tarixiy tadqiqot usullari va tarixni o‘qitish metodikasi bilan; kutubxona-axborot faoliyati yo‘nalishida esa elektron katalog, bibliografik tavsif, axborot resurslari,

⁴¹ O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.

⁴² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. 08.10.2019.

ma'lumotlar bazasi va foydalanuvchiga ishonchli axborot yetkazish faoliyati bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi.

1.3.1-jadval

Davlat ta'lim talablari va malaka talablari tahlilining axborot-analitik kompetentlikka oid mezonlari

Tahlil darajasi	Tahlil predmeti	AAK bilan bog'liq indikator	Aniqlanadigan metodik holat
Normativ-deklarativ	Qonun, konsepsiya, davlat ta'lim talablari, malaka talabi	Mustaqil ta'lim, axborot bilan ishlash, ilmiy-tadqiqot, kasbiy muammo yechimi	Talab mavjud yoki mavjud emasligi
Mazmuniy-operatsional	O'quv reja, fan dasturi, sillabus, amaliy mashg'ulot	Manba bilan ishlash, qidiruv, saralash, tahlil, qiyoslash, interpretatsiya	Talabning fanga va topshiriqqa aylanish darajasi
Diagnostik-baholovchi	Baholash mezoni, mustaqil ish, yakuniy nazorat, loyiha	Dalillangan xulosa, manba ishonchliligi, refleksiya, verifikatsiya	Kompetentlikning o'lchanishi yoki faqat bilim hajmining baholanishi
Texnologik	Raqamli resurs, elektron katalog, arxiv, sun'iy intellekt vositasi	Raqamli qidiruv, elektron manba, faktcheking, bibliografik tahlil	Raqamli muhitning AAKga integratsiya darajasi

Ushbu metodologik asos O'zbekiston Milliy pedagogika universitetining 60220300 – Tarix yo'nalishi misolida konkretlashtirilganda, axborot-analitik kompetentlik tarixiy bilimlarni egallash bilan bir qatorda, ularni pedagogik vaziyatga moslashtirish, tarixiy manbani o'quv-tarbiyaviy jarayonning dalillarga asoslangan material sifatida qayta ishlash va o'quvchilarda tanqidiy tarixiy tafakkurni shakllantirish bilan bevosita bog'lanadi. Mazkur OTMning pedagogik profili shuni ko'rsatadiki, tarixiy manba bilan ishlash bu yerda

faqat tarixiy mazmunni o‘zlashtirish emas, tarix o‘qituvchisining kasbiy-metodik tayyorgarligini shakllantirish vositasidir⁴³.

O‘zMPU misolida AAKning asosiy xususiyati shundaki, talaba tarixiy axborotni nafaqat ilmiy-tadqiqot obyekti sifatida, shu bilan birga pedagogik material sifatida ham qayta ishlashi lozim. Bunda tarixiy manba bilan ishlash jarayoni uch bosqichda namoyon bo‘ladi. Birinchi bosqichda talaba manbaning kelib chiqishi, muallifi, davri va tarixiy kontekstini aniqlaydi. Ikkinchi bosqichda u manbani o‘quv maqsadiga mos ravishda didaktik materialga aylantiradi. Uchinchi bosqichda esa ushbu manba asosida o‘quvchining tahliliy tafakkurini rivojlantiruvchi savol, keys, muammoli vaziyat yoki kichik tadqiqot topshirig‘ini loyihalaydi. Demak, O‘zMPUda AAKning kuchli komponenti tarixiy axborotning pedagogik transferi bilan belgilanadi.

Malaka talablari nuqtayi nazaridan O‘zMPU Tarix yo‘nalishida tarixiy bilim, metodik tayyorgarlik, o‘quv-tarbiyaviy faoliyat va ilmiy izlanish bir-biri bilan uzviy bog‘langan bo‘lishi kerak. Biroq mavjud amaliyotda tarixiy manbani tahlil qilish ko‘pincha tarixiy mazmunni tushuntirish yoki darsni boyitish vositasi sifatida qo‘llanishi mumkin. AAKni rivojlantirish uchun esa manba bilan ishlash alohida algoritmgaga ega bo‘lishi zarur. Jumladan, manbani topish, tanlash, tashqi tanqid qilish, ichki tanqid qilish, qiyoslash, tarixiy-pedagogik interpretatsiya, o‘quv vazifasiga aylantirish va natijani baholashdir. Mazkur algoritmi malaka talablarida yashirin holda mavjud bo‘lgan kompetensiyalarni aniq didaktik faoliyatga aylantiradi.

Shu asosda O‘zMPU bo‘yicha metodik xulosa quyidagicha ifodalanadi: tarixiy manbalar asosida AAKni rivojlantirish bu OTMda nafaqat manbashunoslik vazifasi, balki tarix o‘qituvchisining kasbiy-metodik tayyorgarligi masalasidir.

Talaba tarixiy axborotni tahlil qila olishi bilan birga, uni ta’lim oluvchilar uchun mantiqan soddalashtirish, muammolashtirish va baholash mezonlari bilan bog‘lay olishi kerak. Aks holda tarixiy manba reproduktiv izoh materiali bo‘lib qoladi va AAKning yuqori konstruktiv

⁴³ O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti. 60220300 – Tarix ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha o‘quv-me’yoriy ma’lumotlar. 2024/2025-o‘quv yili.

hamda kreativ darajalarini shakllantirishga yetarli xizmat qilmaydi. Namangan davlat universiteti bo'yicha tahlilda universitetning klassik akademik muhiti, ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan integratsiyalashgan ta'lim imkoniyati va talabalarning mustaqil ilmiy izlanishga jalb qilinishi asosiy mezon sifatida olindi. NamDU bakalavriat malaka talablari ro'yxatida 60220300 – Tarix yo'nalishi ko'rsatilgani mazkur yo'nalishda tarixiy jarayonlarni ilmiy tahlil qilish, tarixiy va zamonaviy ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni anglash, ilmiy adabiyotlar bilan ishlash, mustaqil xulosalar chiqarish kabi talablarning mavjudligini ko'rsatadi⁴⁴.

NamDU misolida AAKning kuchli tomoni fanlararo akademik tahlil imkoniyatidir. Tarix yo'nalishi talabasi O'zbekiston tarixi, jahon tarixi, manbashunoslik va tarixshunoslik bilan birga falsafa, siyosatshunoslik, sotsiologiya, madaniyatshunoslik va dinshunoslik kabi yondosh fanlar orqali tarixiy axborotni keng ijtimoiy kontekstda ko'ra oladi. Bunday muhit AAKning kognitiv-bilim va reflektiv-analitik komponentlarini kuchaytiradi. Chunki talaba tarixiy dalilni faqat voqea sifatida emas, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va sivilizatsion jarayonlar bilan bog'liq holda talqin qiladi.

Shu bilan birga, NamDU yo'nalishi bo'yicha fan dasturlari va mustaqil ta'lim topshiriqlarini tahlil qilishda ehtiyotkor metodik muammo ko'zga tashlanadi. Mustaqil ishlar ko'pincha referat, taqdimot, konspekt, mavzuli ma'ruza tayyorlash kabi shakllarda qolishi mumkin. Bunday topshiriqlar talabaning axborot yig'ish ko'nikmasini rivojlantirsa-da, har doim ham axborotni tanqidiy baholash, manbalararo ziddiyatni aniqlash, faktni verifikatsiya qilish, muallif pozitsiyasini ajratish va dalillangan xulosa chiqarish ko'nikmasini yetarli shakllantirmaydi. Demak, AAKni rivojlantirish uchun mustaqil ta'lim shakllarini boshqalar yozgan ma'lumotlarni o'qib, o'rganib, ularning asosiy mazmunini qisqacha aytib yoki yozib berishdan ko'ra tadqiqotchilik formatiga o'tkazish zarur.

NamDU bo'yicha metodik xulosa shundan iboratki, bu OTMda AAKni rivojlantirish uchun fanlararo tahlil salohiyati mavjud, biroq

⁴⁴ Namangan davlat universiteti. 60220300 – Tarix bakalavriat ta'lim yo'nalishi malaka talablari va o'quv-me'yoriy hujjatlari. 2024/2025-o'quv yili.

mazkur salohiyatni aniq indikatorlar, bosqichli topshiriqlar va baholash mezonlari bilan mustahkamlash kerak. Talaba tarixiy axborotni qabul qiluvchi emas, uni izlovchi, saralovchi, qiyoslovchi, tekshiruvchi va ilmiy pozitsiya shakllantiruvchi subyekt sifatida faoliyat yuritishi lozim. Buning uchun manbalar bilan ishlash topshiriqlari talabalarni shunchaki ma'lumot topishdan, manbalar tahlili orqali mustaqil ilmiy xulosalar chiqarish darajasiga olib chiqishi kerak.

Tahlilning navbatdagi obyekti sifatida Samarqand davlat pedagogika institutining 60220300 – Tarix yo'nalishi tanlandi. Bu yerda axborot-analitik kompetentlik tarixiy fakt, manba va ilmiy xulosani bo'lajak pedagogning metodik faoliyatiga uzviy ko'chirish qobiliyati bilan baholanadi.

Mazkur OTMda Tarix kafedrası va Tarix yo'nalishining mavjudligi tarixiy manbalar bilan ishlash, tarixiy-pedagogik tahlil, ijtimoiy-gumanitar fanlar integratsiyasi va tarix o'qituvchisini tayyorlash jarayonini birlashtirish imkonini beradi⁴⁵.

SamDPI tahlilida asosiy urg'u tor predmetli tarixiy tadqiqotlarga emas, tarixiy axborotni pedagogik-metodik vazifaga aylantirishga qaratilishi lozim. Shu jihatdan O'zbekiston tarixi, jahon tarixi, manbashunoslik, tarixshunoslik, tarix o'qitish metodikasi, pedagogika va psixologiya fanlari o'zaro bog'langanda talaba tarixiy manbani qidirish, tanqidiy baholash, tarixiy kontekstda izohlash va uni o'quv jarayonida muammoli topshiriq sifatida qo'llash ko'nikmalarini egallaydi. Bunda manba tanqidi, dalillarni qiyoslash, tarixiy vaziyat asosida keys yaratish, faktni tekshirish va pedagogik refleksiya qilish bosqichlari aniq indikatorlar bilan berilishi zarur.

SamDPI bo'yicha metodik xulosa shundan iboratki, ushbu OTMda AAKni rivojlantirishning asosiy salohiyati tarixiy bilimni pedagogik faoliyatga transformatsiya qilish bilan belgilanadi. Talaba manbani ilmiy axborot sifatida emas, o'quvchilarni tahliliy fikrlashga undovchi didaktik material sifatida ko'ra olishi lozim. Buning uchun fan dasturlarida

⁴⁵ Samarqand davlat pedagogika instituti. Ijtimoiy fanlar fakulteti va Tarix kafedrası o'quv-me'yoriy ma'lumotlari. 2025/2026-o'quv yili.

manbani qayta bayon qilish emas, manba asosida muammoli savol yaratish, tarixiy hujjat asosida o‘quv keysini tuzish, ikki manba asosida o‘quvchilarning tarixiy tafakkurini baholash rubrikasini ishlab chiqish kabi topshiriqlar ustuvor bo‘lishi kerak.

Tarix yo‘nalishlari bilan qiyosiy qaralganda, O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat institutining 60320400 – Kutubxona-axborot faoliyati yo‘nalishi alohida xususiyatga ega. Bu yo‘nalishda AAK tarixiy manbani talqin qilish bilangina cheklanmay, axborot resursini izlash, bibliografik tavsiflash, elektron kataloglashtirish, raqamli fondlarda ishlash va foydalanuvchiga ishonchli axborot yetkazish ko‘nikmalari bilan uyg‘unlashadi.

Mazkur yo‘nalish bo‘yicha malaka talablarida kutubxona-axborot faoliyatining kasbiy faoliyat obyektlari sifatida milliy kutubxona, axborot-kutubxona markazlari, axborot-resurs markazlari, bibliografik resurslar va kutubxona-axborot faoliyatini boshqarish bilan bog‘liq obyektlar ko‘rsatiladi⁴⁶.

O‘zDSMIning “Kutubxona-axborot faoliyati” fakulteti tarkibida “Kutubxona-axborot faoliyati”, “Axborot texnologiyalari”, “O‘zbek va jahon filologiyasi” hamda “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedralarining mavjudligi ushbu yo‘nalishda AAKni kompleks tarzda rivojlantirish imkonini beradi⁴⁷. Bu yerda talaba tarixiy manbani professional tarixchi, axborot resursini topuvchi, tavsiflovchi, bibliografik jihatdan tasniflovchi, elektron tizimga kirituvchi va foydalanuvchiga ilmiy asoslangan axborot sifatida yetkazuvchi mutaxassis sifatida o‘rganadi.

60320400 – Kutubxona-axborot faoliyati malaka talablarida kasbiy faoliyat turlari qatorida ilmiy-tadqiqot, tashkiliy-boshqaruv, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish, ma’naviy-ma’rifiy hamda axborot-tahliliy faoliyatning qayd etilishi mazkur yo‘nalishda AAKni bevosita kasbiy kompetensiya sifatida tahlil qilish imkonini beradi⁴⁸. Chunki kutubxona-axborot sohasi mutaxassisi ma’lumotni shunchaki saqlovchi emas, uni

⁴⁶ 60320400 - Kutubxona-axborot faoliyati bakalavriat ta’lim yo‘nalishining malaka talablari. - Toshkent, 2024.

⁴⁷ O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti. Kutubxona-axborot faoliyati fakulteti va kafedralari bo‘yicha rasmiy ma’lumotlar.

⁴⁸ 60320400 – Kutubxona-axborot faoliyati bakalavriat ta’lim yo‘nalishining malaka talablari. - Toshkent, 2024.

tizimlashtiruvchi, foydalanuvchi ehtiyojiga mos holda qayta ishlovchi, bibliografik ma'lumotlarni verifikatsiya qiluvchi va axborot oqimining ishonchliligi uchun mas'ul kasbiy subyektdir.

O'zDSMI yo'nalishida "O'zbekistonning eng yangi tarixi" fani AAKning tarixiy-ijtimoiy mazmunini shakllantirishda muhim yondosh fan sifatida ko'riladi. Mazkur fan Kutubxona-axborot faoliyati yo'nalishida talabaga zamonaviy O'zbekiston taraqqiyotini, mustaqillik davri jarayonlarini, ta'lim, ijtimoiy soha, madaniyat, xalqaro hamkorlik, xalqaro reyting va indekslar bilan bog'liq tarixiy-ijtimoiy axborotni tushunish, rasmiy va norasmiy axborotlar o'rtasidagi farqni ko'rish hamda tarixiy materiallarni bibliografik va axborot-resurs nuqtayi nazaridan tahlil qilish imkonini beradi⁴⁹.

O'zDSMI bo'yicha metodik xulosa shundan iboratki, Kutubxona-axborot faoliyati yo'nalishida AAK tarixiy manba tanqididan tashqari axborotni bibliografik, texnologik va foydalanuvchi ehtiyoji asosida qayta ishlash ko'nikmalarini ham qamrab oladi. Shuning uchun mazkur yo'nalishda "O'zbekistonning eng yangi tarixi" fani tarixiy-mazmuniy asos vazifasini, kutubxonashunoslik, bibliografiyashunoslik, axborot-kutubxona texnologiyalari va elektron katalog fanlari esa operatsion-texnologik asos vazifasini bajaradi. Bu ikki blok integratsiyalashmaguncha AAKning to'liq shakllanishi ta'minlanmaydi.

1.3.2-jadval

Belgilangan OTM va yo'nalishlar bo'yicha malaka talablari tahlili

OTM	Yo'nalish	Malaka talablarida AAKga yaqin jihatlar	Asosiy kasbiy obyekt	Metodik bo'shliq
-----	-----------	---	----------------------	------------------

⁴⁹ O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti. "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrası va "O'zbekistonning eng yangi tarixi" fani bo'yicha o'quv-me'yoriy ma'lumotlar.

O'zMPU	60220300 – Tarix	Tarixiy axborotni pedagogik qayta ishlash, auditoriya mashg'ulotlariga moslashtirish, manba asosida o'quv topshirig'i tuzish	Tarixiy manba, auditoriya mashg'ulotlari , talaba auditoriyasi, tarixiy- pedagogik vaziyat	Manba tahlili AAK algoritmi sifatida emas, ko'proq metodik material sifatida qo'llanishi mumkin
NamDU	60220300 – Tarix	Tarixiy va ijtimoiy- gumanitar axborotni fanlararo tahlil qilish, mustaqil ilmiy izlanish	Tarixiy matn, ilmiy adabiyot, ijtimoiy- siyosiy jarayon, mustaqil ish	Mustaqil topshiriqlar referativ shaklda qolishi, tahliliy deskriptorlar yetishmasligi mumkin
SamDPI	60220300 – Tarix	Tarixiy axborotni pedagogik- metodik tahlil qilish, manba asosida auditoriya mashg'ulotlarini loyihalash, dalilni o'quv topshirig'iga aylantirish	Tarixiy matn, hujjat, auditoriya mashg'ulotlari materiali, metodik keys, pedagogik vaziyat	Manba tanqidi, faktcheking va refleksiv baholash tarix o'qitish metodikasi bilan yetarli integratsiyalashma ga n
O'zDSM I	60320400 – Kutubxona -axborot faoliyati	Axborot resurslarini izlash, kataloglashtirish , elektron fond va axborot- tahliliy faoliyat	Kutubxona fondi, elektron katalog, axborot-resurs markazi, bibliografik manba	Tarixiy-ijtimoiy axborot tanqidi va kutubxona texnologiyalarining integratsiyasi yetarli ochilmagan

To'rt obyekt bo'yicha malaka talablarini qiyosiy o'rganish AAKning yo'nalish xususiyatiga ko'ra turli funksional shakllarda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. O'zMPUda AAKning metodik-pedagogik komponenti ustuvor bo'lib, tarixiy manba dars, keys, muammoli savol,

o'quvchi uchun tahliliy topshiriq va tarbiyaviy vaziyatga aylanishi kerak. NamDUda AAKning fanlararo akademik komponenti kuchliroq bo'lib, tarixiy axborot ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. SamDPIda pedagogik-metodik transfer komponenti ustuvor bo'lib, tarixiy manba bo'lajak o'qituvchining dars loyihasi, metodik topshirig'i va baholash rubrikasiga ko'chirilishi kerak. O'zDSMda esa AAKning axborot-kutubxona va texnologik komponenti kuchli bo'lib, axborot resurslarini qidirish, kataloglashtirish, bibliografik tavsiflash, elektron fond va axborot-tahliliy xizmatlar markaziy o'ringa chiqadi.

Bundan kelib chiqib, tarixiy manbalar asosida talabalarning AAKni rivojlantirish metodikasi yagona mexanik sxema asosida emas, balki yo'nalishlararo differensial yondashuv asosida loyihalanishi kerak. Tarix yo'nalishlarida asosiy urg'u manba tanqidi, tarixiy kontekst, tarixshunoslik qiyosi va dalillangan interpretatsiyaga qaratiladi. Pedagogik yo'nalishlarda ushbu faoliyat tarixiy axborotni dars, keys, muammoli savol va baholash vositasiga aylantirish bilan boyitiladi. Kutubxona-axborot faoliyati yo'nalishida esa asosiy urg'u axborot resursi, elektron katalog, bibliografik tavsif, axborotning foydalanuvchiga yetkazilishi, axborot xavfsizligi va ishonchlilik mezonlariga qaratiladi. Har ikkala blokni bog'laydigan umumiy metodik yadroni axborotni izlash, saralash, verifikatsiya qilish, tahlil qilish, sintezlash va refleksiv baholash ko'nikmalari tashkil etadi.

Malaka talablari tahlilining umumiy xulosasi shundan iboratki, hujjatlarda AAKni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan asoslar mavjud. Ular ko'p hollarda alohida kompetentlik modeli sifatida to'liq operatsionallashtirilmagan. Ya'ni malaka talablarida axborot bilan ishlash, ilmiy-tadqiqot olib borish, manba va adabiyotlardan foydalanish, kasbiy muammo yechish, axborot-tahliliy faoliyatga tayyorlik kabi talablar bor, lekin ularga erishishning bosqichli metodik yo'li, fanlararo uzviyligi va baholash mezonlari aniq ko'rsatilmagan. Demak, normativ darajadagi talabni ta'lim jarayonining amaliy-metodik mexanizmiga aylantirish tadqiqotning markaziy vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Fan dasturlari AAKni rivojlantirishda normativ talablar bilan real pedagogik jarayon o'rtasidagi asosiy ko'prik hisoblanadi. Malaka

talablarida belgilangan kompetensiyalar aynan fan dasturlari orqali mavzu, mashg'ulot turi, mustaqil ta'lim topshirig'i, amaliy ish, loyiha, test, nazorat savoli va baholash mezoniga aylanishi kerak. Shuning uchun fan dasturlarini tahlil qilishda ularning nomi yoki soat hajmi emas, AAKning qaysi tarkibiy qismini rivojlantirishga xizmat qilishi muhim.

Tarix yo'nalishlarida AAKni rivojlantiruvchi o'zak fanlar sifatida O'zbekiston tarixi, jahon tarixi, manbashunoslik, tarixshunoslik, arxivshunoslik, tarixiy tadqiqot metodlari, tarix o'qitish metodikasi, pedagogika, psixologiya, falsafa, siyosatshunoslik va sotsiologiya kabi fanlar ko'rsatiladi. Biroq bu fanlarning har biri AAKning bir xil jihatini emas, turli komponentlarini rivojlantiradi. O'zbekiston tarixi va jahon tarixi tarixiy fakt, jarayon va davrlar haqidagi kognitiv asosni beradi. Manbashunoslik manba tanqidi va ishonchlilikni baholash ko'nikmasini shakllantiradi. Tarixshunoslik ilmiy qarashlarni qiyosiy tahlil qilishni o'rgatadi. Arxivshunoslik hujjat bilan ishlash madaniyatini rivojlantiradi. Tarixiy tadqiqot metodlari dalillash va xulosa chiqarish mexanizmini o'rgatadi. Tarix o'qitish metodikasi esa tarixiy axborotni pedagogik vazifaga aylantirish imkonini beradi.

1.3.3-jadval

Fan dasturlarining AAK komponentlari bilan bog'lanishi

Fan bloki	Kognitiv-bilim komponenti	Operatsion-faoliyat komponenti	Motivatsion-qadriyatli komponent	Refleksiv-analitik komponent
O'zbekiston tarixi	Tarixiy fakt, davr va jarayonlarni bilish	Voqeani manba asosida tahlil qilish	Milliy tarixga qadriyatli munosabat	Tarixiy xulosaning asoslanganligini baholash
Jahon tarixi	Jahon tarixiy jarayonlarini tushunish	Jarayonlarni qiyosiy tahlil qilish	Umuminsoniy qadriyatlarni anglash	Tarixiy hodisalarni turli kontekstda baholash

Fan bloki	Kognitiv-bilim komponenti	Operatsion-faoliyat komponenti	Motivatsion-qadriyatli komponent	Refleksiv-analitik komponent
Manbashunoslik	Manba turlari va tanqid mezonlarini bilish	Tashqi va ichki tanqid amallarini bajarish	Ilmiy halollik va manba madaniyati	Manba ishonchliligi va xolisligini baholash
Tarixshunoslik	Ilmiy maktab va yondashuvlar ni bilish	Konsepsiyalar ni qiyoslash	Ilmiy pozitsiyaga hurmat	Mualliflik yondashuvini ng cheklovlarini anglash
Tarix o‘qitish metodikasi	Tarixiy materialning didaktik xususiyatlarini bilish	Dars, keys va muammoli savol yaratish	Pedagogik mas’uliyat	O‘quv natijasini mezon asosida baholash
O‘zbekistonning eng yangi tarixi	Zamonaviy tarixiy jarayonlarni bilish	Rasmiy hujjat, OAV va statistik ma’lumotlarni tahlil qilish	Fuqarolik pozitsiyasi va tarixiy xotira	Zamonaviy voqealarni tarixiylik asosida baholash
Bibliografiyashunoslik	Bibliografik tavsif qoidalarini bilish	Axborot resurslarini tasniflash	Axborot madaniyati	Manbaning dolzarbligi va ishonchliligi baholash

O‘zMPUda fan dasturlari tahlili, birinchi navbatda, tarixiy axborotni pedagogik vazifaga aylantirish imkoniyatini ko‘rsatishi kerak. O‘zbekiston tarixi va jahon tarixi fanlari talabaga tarixiy mazmunni bersa, manbashunoslik va tarixshunoslik manbaning ilmiy qiymatini aniqlashga xizmat qiladi. Tarix o‘qitish metodikasi esa ushbu tarixiy axborotni auditoriya mashg‘ulotlari, muammoli savol, guruhli tahlil, keys, bahs-munozara yoki loyiha shakliga keltiradi. Shu sababli O‘zMPU fan dasturlarida mustaqil ta’lim va seminar topshiriqlari tarixiy voqea haqida referat yozish bilan cheklanmasdan, bir voqeaga oid kamida ikki manbani qiyoslash, manba asosida o‘quv keysini loyihalash, tarixiy dalil asosida

muammoli savol tuzish, o'quvchi javobini baholash mezonini ishlab chiqish kabi tahliliy-metodik topshiriqlar bilan boyitilishi zarur.

NamDUda fan dasturlari tahlili tarixiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar integratsiyasiga tayanishi kerak. O'zbekiston tarixi va jahon tarixi fanlarida tarixiy jarayonlar mazmuni o'zlashtiriladi. Falsafa, siyosatshunoslik, sotsiologiya va madaniyatshunoslik kabi fanlar esa ushbu jarayonlarni kengroq ijtimoiy nazariya, qadriyatlar tizimi, davlat va jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy institutlar hamda madaniy jarayonlar bilan bog'lash imkonini beradi. Bu integratsiya AAKning kontekst tahlil, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash va tarixiy dalilning ijtimoiy ma'nosini ochish komponentlarini rivojlantiradi. Biroq mazkur imkoniyat faqat fanlararo topshiriqlar ishlab chiqilganda samarali bo'ladi.

SamDPIda fan dasturlari tahlilida tarixiy bilimlarni pedagogik-metodik vazifaga aylantirish alohida o'rin tutadi. Shuning uchun SamDPI bo'yicha fan dasturlari tahlilida oddiy tarixiy mazmun va tarixiy axborotni ta'limiy vaziyatga moslashtirish, o'quvchi bilan ishlashga yo'naltirish va baholash mezoniga aylantirish jihatlari ustuvor bo'lishi kerak.

O'zDSMIning Kutubxona-axborot faoliyati yo'nalishida fan dasturlari tahlili ikki blok asosida olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Birinchi blok tarixiy-ijtimoiy mazmunni shakllantiruvchi fanlar, ikkinchi blok axborot-kutubxona texnologiyalarini shakllantiruvchi kasbiy fanlar. "O'zbekistonning eng yangi tarixi" fani birinchi blokning tayanch fani bo'lib, talabalarda Yangi O'zbekiston taraqqiyoti, mustaqillik davri jarayonlari, ijtimoiy-siyosiy yangilanishlar va milliy tarixiy xotira haqidagi tarixiy-ijtimoiy bilimlarni shakllantiradi. Kutubxonashunoslik, bibliografiyashunoslik, axborot-kutubxona texnologiyalari, elektron katalog va axborot resurslari bilan ishlash fanlari esa ushbu tarixiy-ijtimoiy axborotni topish, tasniflash, kataloglashtirish, foydalanuvchiga taqdim etish va bibliografik jihatdan tekshirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

1.3.4-jadval

Tarix va unga yondosh fanlar dasturlarining AAKni rivojlantirish imkoniyatlari

OTM va yo‘nalish	Tahlil qilinadigan fanlar	AAKni rivojlantiruvchi asosiy ko‘nikma	Cheklov	Metodik taklif
O‘zMPU, 60220300 – Tarix	O‘zbekiston tarixi, Jahon tarixi, Manbashunoslik, Tarixshunoslik, Tarix o‘qitish metodikasi, Pedagogika, Psixologiya	Tarixiy manbani dars, keys, muammoli savol va baholash mezoniga aylantirish	Topshiriqlar tarixiy mazmunni qayta bayon qilish darajasida qolishi mumkin	Manba asosida didaktik keys va tahliliy dars loyihasi ishlab chiqish
NamDU, 60220300 – Tarix	O‘zbekiston tarixi, Jahon tarixi, Manbashunoslik, Tarixshunoslik, Arxivshunoslik, Falsafa, Siyosatshunoslik, Sotsiologiya	Tarixiy axborotni ijtimoiy-gumanitar kontekstda tahlil qilish	Mustaqil ishlar referativ shaklda qolishi mumkin	Fanlararo tahliliy topshiriqlar va manbalararo qiyoslashni kiritish
SamDPI, 60220300 – Tarix	O‘zbekiston tarixi, Jahon tarixi, Manbashunoslik, Tarixshunoslik, Tarix o‘qitish metodikasi, Pedagogika, Psixologiya	Tarixiy axborotni pedagogik-metodik topshiriqqa aylantirish	Raqamli faktlarni tekshirish va refleksiv baholash tarix o‘qitish metodikasi bilan yetarli bog‘lanmag an	Manba tahlili - didaktik keys - baholash rubrikasi algoritmini joriy etish

OTM va yo‘nalish	Tahlil qilinadigan fanlar	AAKni rivojlantiruvchi asosiy ko‘nikma	Cheklov	Metodik taklif
O‘zDSMI, 60320400 – Kutubxona-axborot faoliyati	O‘zbekistonning eng yangi tarixi, Kutubxonashunoslik, Bibliografiyashunoslik, Axborot-kutubxona texnologiyalari, Elektron katalog, Axborot resurslari	Tarixiy-ijtimoiy axborotni qidirish, kataloglashtirish, bibliografik tahlil va foydalanuvchi ga taqdim etish	Tarixiy manba tanqidi va kutubxona texnologiyas i integratsiyas i yetarli ochilmagan	“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” bo‘yicha bibliografik-tahliliy elektron resurs loyihalari berish

Fan dasturlarida AAKni rivojlantirishni baholash uchun uch savolga javob berish lozim. Birinchidan, fan dasturida talaba qanday axborot yoki manba bilan ishlashi ko‘rsatilganmi? Ikkinchidan, ushbu manba bilan qanday tahliliy amal bajarilishi aniq belgilanganmi? Uchinchidan, bajarilgan amal qanday mezon asosida baholanishi ko‘rsatilganmi?

Agar fan dasturida faqat mustaqil ish, referat, taqdimot, mavzuni o‘rganish kabi umumiy formulalar berilgan bo‘lsa, AAKning real shakllanishi kafolatlanmaydi. Chunki kompetentlik umumiy mavzudan emas, aniq faoliyatdan shakllanadi.

AAKni shakllantiruvchi topshiriqlar kamida besh operatsion elementni o‘z ichiga olishi kerak. Xususan qidiruv maqsadi, manba tanlash mezoni, tanqidiy baholash mezoni, qiyosiy tahlil amali va xulosa chiqarish shakli. Masalan, “Jadid matbuoti haqida referat tayyorlash” topshirig‘i AAKni kuchli rivojlantirmaydi. “Jadid matbuotidagi ikki maqolani muallif pozitsiyasi, tarixiy kontekst, dalil turi va zamonaviy tarixshunoslikdagi talqin bilan qiyoslab tahlil qilish” topshirig‘i esa AAKning bir necha komponentini birdaniga faollashtiradi. Xuddi shuningdek, Kutubxona-axborot faoliyati yo‘nalishida “O‘zbekistonning eng yangi tarixi bo‘yicha adabiyotlar ro‘yxatini tuzish” vazifasi yetarli emas. “O‘zbekistonning eng yangi tarixi bo‘yicha 20 ta manbani rasmiy, ilmiy, ommaviy va elektron manba turlariga ajratish, har birining

ishonchlilik darajasini baholash va elektron katalog uchun bibliografik tavsif yaratish” topshirig‘i AAKni real rivojlantiradi.

1.3.5-jadval

Fan dasturlarida AAKni operatsionallashtirish uchun tavsiya etiladigan topshiriqlar

Fan bloki	Topshiriqning reproduktiv shakli	AAKni rivojlantiruvchi takomillashtirilgan shakli	Baholash mezonlari
O‘zbekiston tarixi	Mavzu bo‘yicha referat tayyorlash	Mavzuga oid ikki turdagi manbani qiyoslash, muallif pozitsiyasi va tarixiy kontekstni aniqlash	Manba tanlash, qiyosiy tahlil, dalillangan xulosa
Manbashunoslik	Manba turlari haqida ma’lumot berish	Bir manbaga tashqi va ichki tanqid mezonlari asosida tahliliy pasport tuzish	Atribut, kontekst, ishonchlilik, xolislik
Tarixshunoslik	Olimlarning qarashlarini sanab berish	Bir tarixiy masala bo‘yicha uch tarixshunoslik pozitsiyasini qiyoslash	Pozitsiyalar farqi, dalil bazasi, konseptual xulosa
Tarix o‘qitish metodikasi	Dars ishlanmasi tuzish	Tarixiy manba asosida muammoli dars va baholash rubrikasini loyihalash	Didaktik moslik, muammolilik, baholash deskriptorlari
O‘zbekistonning eng yangi tarixi	Mavzuni konspekt qilish	Rasmiy hujjat, ilmiy maqola va OAV materialini qiyoslab, ishonchlilikni baholash	Faktcheking, manba turi, tarixiy kontekst

Fan bloki	Topshiriqning reproduktiv shakli	AAKni rivojlantiruvchi takomillashtirilgan shakli	Baholash mezoni
Bibliografiyashunoslik	Adabiyotlar ro'yxatini tuzish	Mavzu bo'yicha bibliografik resurslar xaritasini yaratish va manbalarni ishonchlilik darajasi bo'yicha tasniflash	Bibliografik tavsif, relevantlik, elektron katalogga moslik

Kutubxona-axborot faoliyati yo'nalishida "O'zbekistonning eng yangi tarixi" fani AAKni shakllantirishda yondosh, lekin metodik jihatdan muhim fan hisoblanadi. Tahlil qilingan namunaviy o'quv dasturida fan/modul kodi UYT 1104, o'quv yili 2024-2025, semestr 1/2, hajmi 4 ECTS kredit, auditoriya mashg'ulotlari 60 soat, mustaqil ta'lim 60 soat, jami yuklama 120 soat etib belgilangan⁵⁰. Bu struktura fan mazmunini faqat nazariy ma'ruza bilan emas, balki mustaqil izlanish, seminar tahlili va individual topshiriqlar bilan bog'lash imkonini beradi. AAK nuqtayi nazaridan 60 soatlik mustaqil ta'lim talabaning tarixiy-ijtimoiy axborotni qidirish, saralash, bibliografik tavsiflash va tahliliy xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish uchun muhim resurs sifatida qaralishi lozim.

Fan dasturining maqsad va vazifalari O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi o'rni, mustaqillik yillaridagi tub islohotlar, jamiyat hayotida tarix fanining o'rni, o'zlikni anglash, milliy g'urur va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish kabi yo'nalishlarni qamrab oladi⁵¹. Mazkur mazmun Kutubxona-axborot faoliyati talabasida AAKning motivatsion-qadriyatli va kognitiv-bilim komponentlarini rivojlantiradi. Talaba tarixiy-ijtimoiy axborotning ma'naviy, fuqarolik va madaniy ahamiyatini tushunadi, rasmiy hujjatlar, tarixiy adabiyotlar, OAV materiallari, elektron resurslar va bibliografik manbalar orqali zamonaviy O'zbekiston taraqqiyotini xolis baholashga yo'naltiriladi.

⁵⁰ "O'zbekistonning eng yangi tarixi" fani o'quv dasturi. - Toshkent, 2024. - B. 2.

⁵¹ "O'zbekistonning eng yangi tarixi" fani o'quv dasturi. - Toshkent, 2024. - B. 2.

Namunaviy dasturda 13 ta ma’ruza va 13 ta seminar mavzusi berilgan bo‘lib, ularda mustaqillik g‘oyalarining tarixiy asoslari, mustaqillikka erishish arafasidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, davlat boshqaruvi, fuqarolik jamiyati, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar, ma’naviy-madaniy taraqqiyot, ta’lim islohotlari, xalqaro hamkorlik, xalqaro reyting va indekslar, Taraqqiyot strategiyasi hamda xalqchil davlat qurilishi masalalari yoritilgan⁵².

Bunday mavzular AAKni rivojlantirish uchun yetarli mazmuniy baza yaratadi. Chunki ular talabaning tarixiy fakt, normativ hujjat, statistik ko‘rsatkich, xalqaro reyting, siyosiy nutq, OAV materiali va ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilishini talab qiladi.

Mustaqil ta’lim qismida jadid ma’rifatparvarlari, “Qayta qurish” yillaridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, Yangi O‘zbekistonda inson huquqlari, O‘zbekistonning xalqaro tashkilotlar bilan hamkorligi va Markaziy Osiyoda tinchlik hamda barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni kabi 15 ta mavzu tavsiya etilgan. Mustaqil o‘zlashtiriladigan mavzular bo‘yicha referat tayyorlash va taqdimot qilish ko‘rsatilgan⁵³. AAK nuqtayi nazaridan ushbu topshiriqlarni oddiy referat shaklida qoldirish yetarli emas. Ular manbani aniqlash – manba turini belgilash, ishonchliligini baholash – bir nechta manbani qiyoslash, xulosani dalillash – bibliografik tavsif berish, elektron katalog yoki ma’lumotlar bazasiga tayangan holda resurslar xaritasini tuzish kabi bosqichlar bilan boyitilishi kerak.

1.3.6-jadval

“O‘zbekistonning eng yangi tarixi” namunaviy fan dasturining AAK nuqtayi nazaridan tahlili

Dastur elementi	Dasturda berilishi	AAKni rivojlantirish imkoniyati	Metodik taklif
Fan hajmi	4 ECTS; 60 soat auditoriya, 60 soat mustaqil ta’lim, jami 120 soat	Mustaqil izlanish, manba bilan ishlash va tahliliy topshiriqlar uchun yetarli vaqt bazasi mavjud	Mustaqil ta’limni referat emas, manba tahlili va bibliografik qidiruv topshiriqlari bilan boyitish

⁵² “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fani o‘quv dasturi. - Toshkent, 2024. - B. 2-7.

⁵³ “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fani o‘quv dasturi. - Toshkent, 2024. - B. 8-9.

Dastur elementi	Dasturda berilishi	AAKni rivojlantirish imkoniyati	Metodik taklif
Ma'ruza va seminar mavzulari	13 ta asosiy mavzu va ularga mos seminar mashg'ulotlari	Tarixiy voqea, islohot, reyting, strategiya va xalqaro hamkorlikni tahlil qilish imkonini beradi	Har mavzuga kamida bitta rasmiy hujjat, statistik ma'lumot yoki elektron resurs tahlili qo'shish
Mustaqil ta'lim	15 ta mavzu; referat tayyorlash va taqdimot qilish tavsiya etilgan	Axborot qidirish, saralash, bibliografik tavsiflash va taqdim etish ko'nikmalarini rivojlantiradi	Referatni manba pasporti, qiyosiy jadval, annotatsiyalangan bibliografiya va xulosa bilan almashtirish
Ta'lim natijalari	Tarixiy jarayonlarni bilish, munosabat bildirish, qarashlarni ilmiy asoslash	Kognitiv, refleksiv va argumentativ kompetensiyalarni shakllantiradi	Natijalarni AAK indikatorlari: izlash, baholash, qiyoslash, dalillash va refleksiya bilan bog'lash
Metodlar	Ma'ruza, keys-stadi, seminar, guruhda ishlash, taqdimot, individual loyiha	Interfaol va tadqiqotchilik faoliyatiga o'tish imkonini beradi	Keys-stadilarni tarixiy manba va axborot-kutubxona resurslari asosida loyihalash

Normativ va o'quv-metodik hujjatlar tahlili aniqlash tajribasi ma'lumotlari bilan solishtirilganda, talabalarda AAKni rivojlantirishga oid imkoniyatlarning real kompetentlik darajasiga to'liq ko'chmayotgani ko'rindi. Tadqiqotning aniqlashtiruvchi bosqichi 2023-yilda tashkil etilib, keyingi shakllantiruvchi bosqich 2024-2025-yillarda, nazorat bosqichi esa 2025-yilda davom ettirilgan. Aniqlash tajribasining maqsadi talabalarning axborot-analitik kompetentligining to'rt komponenti bo'yicha hozirgi darajasini diagnostik vositalar yordamida aniqlash, ta'lim jarayonida axborot-analitik ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik amaliyotning holatini o'rganish, tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasining mavjud holatini baholash,

professor-o‘qituvchilarning tayyorgarlik darajasini va moddiy-texnik hamda axborot-resurs ta’minotini tahlil qilishdan iborat bo‘ldi.

Aniqlash tajribasining bazasi sifatida to‘rtta oliy ta’lim muassasasi tanlandi. Samarqand davlat pedagogika instituti – 199 nafar talaba (31,2%), Namangan davlat universiteti – 142 nafar talaba (22,3%), O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti – 68 nafar talaba (10,7%) va O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti – 228 nafar talaba (35,8%). Tadqiqotda jami 637 nafar talaba ishtirok etdi. Ulardan 223 nafari (35%) ayol va 414 nafari (65%) erkakdir. 386 nafari (60,6%) 1-bosqich, 194 nafari (30,4%) 2-bosqich, 55 nafari (8,6%) 3-bosqich va 2 (0,3%) nafari 4-bosqich talabalari edi. Google Forms platformasi orqali jami 646 javob to‘planib, demografik jihatdan to‘liq bo‘lmagan 9 ta javob chiqarib tashlangandan so‘ng yakuniy namuna 637 nafar talabadan iborat bo‘ldi.

Aniqlash tajribasi natijalari shuni ko‘rsatdiki, talabalarning katta qismi AAKning reproduktiv va konstruktiv darajalarida joylashgan. Kompetentlikning kreativ – yuqori darajasi faqat 23,8% talabalarda namoyon bo‘ldi, qolganlari reproduktiv (28,2%) va konstruktiv (48,0%) darajalarda joylashgan edi. Bu ko‘rsatkichlar normativ hujjatlarda AAKga yaqin talablar mavjud bo‘lsa-da, ularni fan dasturlari, topshiriqlar, baholash mezonlari va raqamli manba bilan ishlash amaliyotiga tizimli ko‘chirish yetarli emasligini empirik jihatdan tasdiqlaydi.

1.3.7-jadval

Aniqlash tajribasi bazasi va ishtirokchilar tarkibi

OTM	Talabalar soni	Ulushi	Tahlil uchun asosiy metodik kontekst
SamDPI	199	31,2%	Tarixiy manbani pedagogik-metodik topshiriqqa aylantirish
NamDU	142	22,3%	Tarixiy axborotni fanlararo akademik tahlil qilish
O‘zDSMI	68	10,7%	Axborot resursi, elektron katalog va bibliografik tahlil

OTM	Talabalar soni	Ulushi	Tahlil uchun asosiy metodik kontekst
O'zMPU	228	35,8%	Tarixiy manbani dars, keys va baholash vositasiga aylantirish
Jami	637	100%	AAKning normativ, o'quv-metodik va empirik holatini aniqlash

1.3.8-jadval

Talabalarning AAK boshlang'ich darajalari bo'yicha taqsimoti

Daraja	Ulush	Pedagogik tavsif	Mavjud holat bo'yicha xulosa
Reproduktiv	28,2%	Talaba tayyor axborotni qabul qiladi, tarixiy yoki bibliografik manbani ko'proq qayta bayon qiladi, mustaqil verifikatsiyada qiynaladi	AAKni shakllantirishda tayanch algoritmlar va qidiruv strategiyalarini kuchaytirish zarur
Konstruktiv	48,0%	Talaba ma'lumotni qisman tahlil qiladi, manbalarni solishtira oladi, biroq chuqur konseptual xulosa chiqarishda barqaror emas	Manbalararo qiyoslash, dalillash va reflektiv baholash topshiriqlari kerak
Kreativ	23,8%	Talaba axborotni tanqidiy baholaydi, manbalarni mustaqil qiyoslaydi, asoslangan xulosa chiqaradi va yangi tahliliy mahsulot yaratadi	Yuqori darajadagi ko'nikmalarni ommalashtirish uchun maxsus metodika zarur

Natijalar shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda AAKni shakllantirish uchun hamma asoslar bor, biroq ular amaliyotda talabalarning ijodiy va tahliliy faoliyatini rivojlantirishga yetarli darajada xizmat qilmayapti. Reprodukativ darajadagi talabalar, asosan, mavzu mazmunini qayta bayon qilish, tayyor ma'lumotni yig'ish va soddalashtirilgan xulosa chiqarish bilan cheklanadi. Konstruktiv darajadagi talabalar manba va adabiyotlarni qisman qiyoslaydi. Lekin dalillarni konseptual umumlashtirish, manbaning cheklovlarini anglash, raqamli manba ishonchliligini tekshirish va reflektiv baholashda barqaror natija ko'rsatmaydi. Kreativ daraja nisbatan kam ulushni tashkil etgani AAKning yuqori bosqichlari

stixiyali emas, maxsus metodik tizim orqali shakllantirilishi zarurligini ko'rsatadi.

DTS, malaka talablari, fan dasturlari va aniqlash tajribasi bo'yicha tahlil yakunida mavjud holatni bosqichma-bosqich ifodalovchi mantiqiy ketma-ketlik yuzaga keladi. Mavjud holatni tahlil qilish har bir bosqichda aniq savolga javob beruvchi metodologik zanjir bo'lishi kerak. Bu zanjirning birinchi bo'g'ini davlat va malaka talablari darajasidagi normativ talab bo'lsa, ikkinchi bo'g'ini OTM va yo'nalishlar kesimidagi predmetli-kasbiy imkoniyat hisoblanadi. Uchinchi bo'g'ini fan dasturlaridagi real o'quv mazmunidir. To'rtinchi bo'g'ini tarixiy manba yoki axborot resursi bilan ishlash amaliyoti, beshinchi bo'g'ini diagnostik va baholash mezonlari, oltinchi bo'g'ini empirik natija, yettinchi bo'g'ini metodik bo'shliq va yangi metodika zaruratidir.

1.3.9-jadval

AAKni shakllantirish modeli

Bosqich	Tahlil obyekti	Asosiy savol	Aniqlanadigan holat	Keyingi metodik harakat
1-bosqich	Davlat ta'lim talablari va malaka talablari	AAK normativ talab sifatida mavjudmi?	Axborot bilan ishlash, ilmiy-tadqiqot, manba tahlili, axborot-tahliliy faoliyat umumiy ko'rinishda mavjud	Kompetentlikni indikatorlarga ajratish
2-bosqich	OTM va yo'nalishlar	AAK qaysi kasbiy kontekstda namoyon bo'ladi?	Tarix yo'nalishida manba tanqidi; Kutubxona-axborot faoliyatida axborot resurslari bilan ishlash ustuvor	Yo'nalishga mos differensial metodika belgilash
3-bosqich	Fan dasturlari	AAK qaysi fanlar orqali rivojlanadi?	Tarixiy, manbashunoslik, tarixshunoslik, metodik va axborot-kutubxona fanlari AAKga xizmat qiladi	Fanlararo uzviylik xaritasini ishlab chiqish

Bosqich	Tahlil obyekti	Asosiy savol	Aniqlanadigan holat	Keyingi metodik harakat
4-bosqich	Amaliy topshiriqlar	Talaba manba bilan qanday faoliyat bajaradi?	Referativ topshiriqlar ko‘p, tahliliy topshiriqlar yetarli tizimlashmagan	Manba tahlili algoritmini topshiriqqa aylantirish
5-bosqich	Baholash tizimi	AAK qanday mezon bilan o‘lchanadi?	Ko‘proq bilim hajmi baholanadi, tahliliy ko‘nikma deskriptorlari kam	AAK mezonlari va rubrikalarini ishlab chiqish
6-bosqich	Aniqlash tajribasi	Real kompetentlik darajasi qanday?	23,8% kreativ; 48,0% konstruktiv; 28,2% reproduktiv daraja	Tizimli metodikani empirik asoslash
7-bosqich	Umumiy xulosa	Yangi metodika nima uchun zarur?	Talab va imkoniyat mavjud, lekin tizimli metodika yetarli emas	Tarixiy manbalar asosida AAKni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish

Davlat ta’lim talablari va malaka talablari AAK zarurligini ko‘rsatib, OTM va yo‘nalishlar tahlili AAKning qaysi kasbiy kontekstda namoyon bo‘lishini aniqlaydi. Fan dasturlari hamda amaliy topshiriqlar tahlili mazkur kompetentlikning o‘quv jarayonida shakllanish darajasini va uning real faoliyatga ko‘chish jarayonini yoritib beradi. Baholash tizimi tahlili esa AAKning bilim hajmi sifatida emas, aniq tahliliy ko‘nikma sifatida o‘lchanishini belgilab, aniqlash tajribasi orqali mavjud normativ-metodik bo‘shliqlarni empirik dalillar bilan asoslaydi.

Mavjud holatni tahlil qilishning umumiy sxemasi quyidagicha ifodalanadi:

Davlat ta’lim talablari va malaka talablari tahlili -> belgilangan OTM va yo‘nalishlar kesimidagi qiyosiy tahlil -> tarix va unga yondosh fanlar fan dasturlarini tahlil qilish -> AAK komponentlari bo‘yicha mavjud imkoniyat va bo‘shliqlarni aniqlash -> tarixiy manbalar / axborot resurslari bilan ishlash amaliyotini baholash -> aniqlash tajribasi natijalari

orqali real kompetentlik darajasini aniqlash -> deklarativ talab va real o'quv-uslubiy ta'minot o'rtasidagi ziddiyatni asoslash -> tarixiy manbalar asosida AAKni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish zaruratini belgilash.

O'tkazilgan tahlil ko'rsatadiki, AAKni rivojlantirish bo'yicha birinchi asosiy ziddiyat normativ talab bilan operatsional ta'minot o'rtasida yuzaga keladi. Davlat ta'lim talablari va malaka talablarida axborot bilan ishlash, ilmiy-tadqiqot, manba, adabiyot, axborot-tahliliy faoliyat, kasbiy muammo yechimi kabi talablar mavjud. Biroq ularning o'quv mashg'ulotlari, fanlararo topshiriqlar va baholash mezonlariga aylanish jarayoni yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Natijada kompetentlik e'lon qilinadi, ammo uni shakllantirish mexanizmi o'qituvchi va fan dasturi muallifining individual yondashuviga bog'liq bo'lib qoladi.

Ikkinchi ziddiyat tarixiy manbalar va axborot resurslarining boy didaktik salohiyati bilan ulardan amalda foydalanish darajasi o'rtasida namoyon bo'ladi. Tarix yo'nalishlarida manbashunoslik, tarixshunoslik, arxivshunoslik va tarixiy tadqiqot usullari kabi fanlar mavjud. Kutubxona-axborot faoliyati yo'nalishida esa elektron katalog, bibliografik tavsif, axborot resurslari va kutubxona texnologiyalari mavjud. Biroq ushbu salohiyat ko'pincha yaxlit AAK modeliga birlashtirilmaydi. Fanlar alohida o'tiladi, topshiriqlar alohida baholanadi, kompetentlik esa integral natija sifatida yetarli kuzatilmaydi.

Uchinchi ziddiyat an'anaviy manba bilan ishlash metodikasi va raqamli axborot muhiti talablari o'rtasida yuzaga keladi. Zamonaviy talaba elektron kutubxona, raqamli arxiv, onlayn ma'lumotlar bazasi, OAV materiallari, sun'iy intellekt generatsiyasi, raqamli matn va vizual manbalar bilan ishlaydi. Mavjud fan dasturlarida raqamli qidiruv strategiyasi, manba autentikligini tekshirish, raqamli faktcheking, elektron katalog orqali qiyosiy qidiruv va AI mahsulotining ishonchliligini baholash kabi ko'nikmalar yetarli darajada aniq berilmagan.

To'rtinchi ziddiyat baholash tizimida ko'rinadi. Ko'pgina hollarda talabaning bilim hajmi, mavzuni qayta bayon qilishi, adabiyotlar

ro'yxatini tuzishi yoki taqdimot tayyorlashi baholanadi. AAK esa bundan kengroq natijani talab qiladi. Talaba axborotning kelib chiqishini aniqlashi, manbani ichki va tashqi tanqid qilishi, turli manbalarni qiyoslashi, ziddiyatlarni ko'rishi, ishonchli va ishonchsiz ma'lumotni farqlashi, xulosasini dalillar bilan asoslay olishi va o'z tahlilining cheklovlarini anglay olishi kerak. Demak, baholash tizimiga AAK deskriptorlari va rubrikalari kiritilishi zarur.

Beshinchi ziddiyat yo'nalishlar xususiyati bilan yagona metodika o'rtasidagi nisbatda ko'rinadi. Tarix yo'nalishida AAK tarixiy manbalar asosida shakllanadi. Pedagogik profilga ega Tarix yo'nalishlarida u tarixiy axborotni dars va metodik vazifaga aylantirish orqali chuqurlashadi. Kutubxona-axborot faoliyatida esa axborot resurslari, elektron katalog va bibliografik tizimlar bilan ishlash orqali rivojlanadi. Shu sababli metodika bitta mazmunni hamma yo'nalishga bir xil qo'llash emas, umumiy kompetentlik yadrosini saqlagan holda yo'nalish xususiyatiga mos differensial topshiriqlar tizimini ishlab chiqishi kerak.

1.3.10-jadval

AAK metodikasidagi kamchiliklar va takomillashtirish yo'llari

Aniqlangan muammo	Sababi	Pedagogik oqibat	Taklif etiladigan metodik yechim
AAK normativ hujjatlarda umumiy ko'rinishda berilgan	Kompetensiyalar indikator va deskriptorga ajratilmagan	Talab mavjud, lekin uni o'qituvchi qanday shakllantirishi noaniq	AAK mezonlari, indikatorlari va darajalarini ishlab chiqish
Fanlararo uzviylik yetarli emas	Fan dasturlari alohida ishlab chiqilgan	Kompetentlik fragmentar shakllanadi	Fanlararo AAK xaritasi va bosqichli topshiriqlar tizimini yaratish

Aniqlangan muammo	Sababi	Pedagogik oqibat	Taklif etiladigan metodik yechim
Manba bilan ishlash reproduktiv darajada qoladi	Referat va konspekt topshiriqlari ustun	Talaba tahliliy xulosa emas, tayyor ma'lumotni qayta bayon qiladi	Manba tanqidi, qiyoslash, interpretatsiya va sintez algoritmlarini joriy etish
Raqamli resurslardan foydalanish tizimlashmagan	Elektron arxiv, katalog va AI vositalari fan dasturlariga to'liq kiritilmagan	Talaba raqamli axborotni tanqidiy tekshira olmaydi	Raqamli qidiruv, fakti tekshirish va elektron katalog bilan ishlash topshiriqlarini kiritish
Baholash mezonlari tahliliy ko'nikmalarni yetarli o'lchamaydi	Deskriptor va rubrikalar ishlab chiqilmagan	Kompetentlik natijasi noaniq qoladi	AAK bo'yicha baholash rubrikalari va diagnostik vositalar yaratish
Empirik natijalarda kreativ daraja past	Metodik tizim va bosqichli algoritim yetarli emas	Yuqori darajadagi AAK stixiyali shakllanadi	"SMART-tarix" modeli va manba tahlili bayonnomasiga asoslangan metodik tizim ishlab chiqish

Mazkur muammolar tadqiqotning keyingi boblarida taklif etiladigan metodik yechimlarga bevosita olib keladi.

Aniqlangan bo'shliqlar tarixiy manba bilan ishlash jarayonini izlash, tanlash, tahlil, qiyoslash, interpretatsiya, vizuallashtirish va reflektiv baholash bosqichlarida boshqaruvchi maxsus metodik algoritim zarurligini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan keyingi boblarda ishlab chiqiladigan "SMART-tarix" modeli, manba tahlili bayonnomasi va texnologiyalar integratsiyasi aynan 1.3-paragrafda aniqlangan normativ, o'quv-metodik va empirik bo'shliqlarni bartaraf etishga qaratiladi.

Paragrafda o'tkazilgan tahlil quyidagi umumlashtiruvchi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, davlat ta'lim talablari va malaka talablarida AAKni rivojlantirish uchun zarur normativ asoslar mavjud.

Biroq ular ko‘p hollarda alohida mezon, indikator, daraja va baholash vositasi sifatida to‘liq operatsionallashtirilmagan. Ikkinchidan, belgilangan OTM va yo‘nalishlarda AAKni rivojlantirish imkoniyatlari mavjud, ammo ular yo‘nalish xususiyatiga ko‘ra turlicha namoyon bo‘ladi. Tarix yo‘nalishlarida tarixiy manba tanqidi va interpretatsiya, pedagogik profilli Tarix yo‘nalishlarida manbani o‘quv vazifasiga aylantirish, Kutubxona-axborot faoliyatida esa axborot resursi va bibliografik tahlil markaziy o‘rinda turadi.

Uchinchidan, tarix va unga yondosh fanlar dasturlarida AAK elementlari mavjud bo‘lsa-da, ular ko‘pincha alohida fan doirasida tarqoq shaklda qoladi. fanlararo uzviylik, bosqichli topshiriqlar va umumiy baholash rubrikalari yetarli ishlab chiqilmagan. To‘rtinchidan, “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” namunaviy fan dasturi Kutubxona-axborot faoliyati yo‘nalishida tarixiy-ijtimoiy axborotni tahlil qilish uchun muhim mazmuniy resurs hisoblanadi. Ammo undagi mustaqil ta’lim va seminar topshiriqlari referativ shakldan bibliografik-tahliliy, qiyosiy va faktchekingga asoslangan topshiriqlarga aylantirilgandagina AAKni samarali rivojlantiradi.

Beshinchidan, aniqlash tajribasi natijalari 637 nafar talaba ishtirokida mavjud holatni empirik asoslab berdi. Kreativ darajadagi talabalar ulushining 23,8% bilan cheklanishi, reproduktiv va konstruktiv darajadagi talabalarning katta ulushni tashkil etishi AAKni rivojlantirish tasodifiy yoki alohida fanlar doirasidagi fragmentar topshiriqlar bilan emas, maxsus loyihalangan metodik tizim orqali amalga oshirilishi zarurligini ko‘rsatadi.

Oltinchidan, mavjud holat normativ talab bor, fanlararo imkoniyat bor. Tarixiy manba va axborot resursi mavjud. Lekin bosqichli metodika, raqamli algoritm, baholash rubrikasi va empirik boshqaruv yetarli emas formulasida ifodalanadi.

Demak, tarixiy manbalar asosida talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirishning mavjud holati bir tomondan, boy normativ va mazmuniy imkoniyatlarni, ikkinchi tomondan, ularni tizimli metodikaga aylantirishdagi bo‘shliqlarni ko‘rsatadi. Aynan shu bo‘shliq tarixiy manbalar, raqamli resurslar, bibliografik tahlil, manba tanqidi,

faktni tekshirish, interpretatsiya va refleksiv baholashni yagona metodik tizimga birlashtirish zaruratini belgilaydi. Bu esa keyingi boblarda tarixiy manbalar asosida AAKni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini asoslash, “SMART-tarix” modelini ishlab chiqish, manba tahlili bayonnomasi shakllantirish va texnologiyalar integratsiyasi orqali talabalarning axborot-analitik kompetentligini bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun ilmiy-metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Birinchi bob bo‘yicha xulosa

1.3-paragrafda olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, davlat ta’lim talablari va malaka talablarida axborot-analitik kompetentlikka oid talablar, axborot bilan ishlash, mustaqil ta’lim, ilmiy-tadqiqot mavjud, ammo ular aniq mezon va indikatorlarga to‘liq ajratilmagan. O‘zMPU, NamDU, SamDPI va O‘zDSMI misolida o‘tkazilgan qiyosiy tahlil AAKning yo‘nalish xususiyatiga ko‘ra turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. O‘zMPU va SamDPIda metodik-pedagogik transfer, NamDUda fanlararo akademik tahlil, O‘zDSMIda esa axborot-kutubxona va bibliografik komponent ustuvor. Fan dasturlari tahlili AAK elementlari mavjudligini, lekin mustaqil ta’lim topshiriqlarining ko‘pincha referat va taqdimot kabi reproduktiv shaklda qolib, fanlararo uzviylik va bosqichli tizim sifatida shakllanmaganligini ko‘rsatdi.

Buni 637 nafar talaba ishtirokida o‘tkazilgan aniqlash tajribasi natijalari ham tasdiqladi. Talabalarning faqat 23,8 foizi AAKning kreativ, 48,0 foizi konstruktiv va 28,2 foizi reproduktiv darajasida ekanligi aniqlandi.

Shu asosda besh asosiy ziddiyat aniqlandi: normativ talab bilan operatsional ta’minot, manbalarning didaktik salohiyati bilan amaliy foydalanish darajasi, an’anaviy metodika bilan raqamli muhit talablari, baholash tizimining yetarli emasligi va yo‘nalishlar xususiyati bilan yagona metodika o‘rtasidagi nomuvofiqlik. Demak, mavjud holat boy normativ va mazmuniy imkoniyatlarni, shu bilan birga ularni tizimli metodikaga aylantirishdagi bo‘shliqlarni namoyon etadi. Bu keyingi boblarda “SMART-tarix” modeli va manba tahlili bayonnomasini ishlab chiqish zaruratini asoslaydi.

II BOB. TARIXIY MANBALAR VOSITASIDA TALABALARDA AXBOROT-ANALITIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

2.1. Tarixiy manbalarning talabalarni kasbiy tayyorlashdagi o‘rni va ahamiyati

Bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlash jarayonida tarixiy manbalarning o‘rni va ahamiyatini ilmiy asoslash mazkur tadqiqotning amaliy-metodik negizini tashkil etuvchi muhim vazifalardan biridir. An’anaviy tasavvurda tarixiy manba ko‘pincha sof bilim manbayi, ya’ni o‘tmish haqidagi faktologik ma’lumotlarni uzatish vositasi sifatida talqin etiladi. Biroq zamonaviy tarix ta’limi metodologiyasi tarixiy manbani butunlay boshqacha, ya’ni talabaning kasbiy-intellektual rivojlanishini ta’minlovchi murakkab didaktik vosita sifatida talqin qilishni taqozo etadi.

Kasbiy tayyorgarlik kontekstida tarixiy manbaning ahamiyatini uch o‘zaro bog‘liq darajada ko‘rib chiqish mumkin. Birinchi, gnoseologik darajada manba talabaga o‘tmish haqida bilim olish imkonini beradi. Ikkinchi, operatsion-metodologik daraja manba bilan ishlash jarayonida talaba istalgan kasbiy sohada zarur bo‘lgan universal tadqiqotchilik ko‘nikmalarini egallaydi. Uchinchi, aksiologik-tarbiyaviy darajada manba bilan ishlash jarayonida talabada kasbiy mas’uliyat, ilmiy halollik va madaniy-tarixiy o‘ziga xoslik tuyg‘usi shakllanadi. Aynan shu uch darajaning birligi tarixiy manbani tarixchilar, shu bilan birga istalgan sohadagi bo‘lajak mutaxassislar uchun ham qadrli kasbiy tayyorgarlik vositasiga aylantiradi.

Zamonaviy kasbiy faoliyat bozorining tahlili shuni ko‘rsatadiki, ishga oluvchilar nomzodlardan ko‘pincha aynan manba bilan ishlash jarayonida shakllanadigan ko‘nikmalarni tanqidiy fikrlash, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish, turli manbalardan olingan ma’lumotlarni sintez qilishni talab qiladi. Bu holat tarixiy manbalar bilan ishlash tajribasining nafaqat tarix yo‘nalishi talabalari, balki keng qamrovli kasbiy tayyorgarlik tizimi uchun ham qiymatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Tarixiy manba mohiyatan, istalgan murakkab, ko‘p qatlamli, qisman ziddiyatli axborot bilan ishlash vaziyatining didaktik modeli bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu didaktik model g‘oyasini yanada konkretlashtirish maqsadida uni amaliy misollar orqali tasvirlash foydali. Masalan, bo‘lajak huquqshunos talaba “Temur tuzuklari”dagi me‘yoriy-huquqiy normalarni tahlil qilish orqali zamonaviy huquqshunoslikda talab etiladigan muhim ko‘nikmalarni shakllantiradi. Bu jarayonda u me‘yoriy hujjatni tarixiy-ijtimoiy kontekstda talqin qilish hamda uning o‘z davridagi qonunchilik tizimidagi o‘rnini aniqlash bo‘yicha amaliy mashq bajaradi. Bo‘lajak jurnalist “Boburnoma”dagi voqealar bayonini tahlil qilganda, muallifning subyektiv pozitsiyasi va xolis bayon o‘rtasidagi farqni aniqlash ko‘nikmasini rivojlantiradi. Bo‘lajak menejer yoki iqtisodchi esa tarixiy savdo yo‘llari yoki soliq tizimlariga oid manbalarni tahlil qilganda, murakkab iqtisodiy-ijtimoiy tizimlarni modellashtirish va ularning amaliy natijalarini bashorat qilish ko‘nikmasini mashq qiladi. Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, tarixiy manbaning konkret mazmuni qaysi sohaga tegishli bo‘lishidan qat’i nazar, uning bilan ishlash jarayonida shakllanadigan metakognitiv-tadqiqotchilik ko‘nikmalari universal va ko‘chiriladigan xususiyatga ega.

Tarix ta’limining maqsadlari tarixini tahlil qilgan M. Rodrigues-Moneo, M. Karretero va M. Gutierrez-Kano tomonidan o‘tkazilgan so‘nggi sharhda ta’kidlanishicha, tarix ta’limida tarixan ikki xil maqsad mavjud bo‘lib kelgan.

“Romantik” maqsadlar bo‘lib, millat tarixini minimal tanqidiy baho bilan, ko‘proq vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish maqsadida o‘qitish va “ilg‘or” maqsadlar tarixchilarning ilmiy metodologiyasini o‘zlashtirish, tarixiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hisoblanadi⁵⁴. Mualliflarning ta’kidlashicha, zamonaviy tarix ta’limi amaliyotida bu ikki maqsad ko‘pincha bir-biri bilan uzviy ravishda mavjud bo‘ladi, biroq XXI asr talablari fonida ilg‘or maqsadlarning, ya’ni talabani tarixchining tadqiqotchilik metodologiyasiga jalb etishning ahamiyati tobora ortib

⁵⁴Rodríguez-Moneo M., Carretero M., Gutiérrez-Cano M. History Education: Past, Present, and Challenges for the Future // *Current Opinion in Psychology*. – 2026. – Vol. 67. – Art. 102188. – DOI: 10.1016/j.copsy.2025.102188

bormoqda. Aynan mana shu ikkinchi maqsad doirasida tarixiy manba endi shaxsning kasbiy-intellektual kompetentligini shakllantiruvchi markaziy didaktik vosita maqomiga ega bo‘ladi.

Tarixiy manba bilan ishlash jarayonining kasbiy tayyorgarlikdagi ahamiyatini chuqur tushunish uchun, avvalo, tarixiy fikrlash va tarixiy mulohaza yuritish tushunchalarining ilmiy-nazariy mazmunini aniqlashtirish zarur.

Niderlandiyalik tadqiqotchilar J. van Dri va K. van Bokstel tomonidan ishlab chiqilgan va xalqaro ilmiy adabiyotda eng ko‘p murojaat qilingan freymvorklardan biri – tarixiy mulohaza yuritish modeli hisoblanadi. Ushbu faoliyatni olti o‘zaro bog‘liq komponent orqali tasvirlaydi. Ular tarixiy savol shakllantirish, manbalardan foydalanish, kontekstlashtirish, argumentatsiya qurish, substantiv tushunchalardan foydalanish va metatushunchalardan foydalanish⁵⁵. Mualliflar ta’kidlashicha, ushbu olti komponent talabani o‘tmish haqida shunchaki bilishdan farqli o‘laroq, faol mulohaza yuritish, dalillarni to‘plash va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini tavsiflaydi. Bu, o‘z navbatida, istalgan kasbiy sohada zarur bo‘lgan tahliliy-argumentativ kompetentlikning klassik namunasidir.

Ushbu olti komponentning har birini kasbiy tayyorgarlik nuqtayi nazaridan alohida ko‘rib chiqish foydali. “Tarixiy savol shakllantirish” komponenti talabani muammoni to‘g‘ri identifikatsiya qilish va tadqiqot yo‘nalishini belgilash qobiliyatini rivojlantirib, istalgan kasbiy tadqiqotning boshlang‘ich bosqichi bilan bevosita mos keladi. “Manbalardan foydalanish” komponenti axborotni izlash va saralash ko‘nikmasini shakllantiradi. “Kontekstlashtirish” komponenti talabani voqealikni o‘z vaqti-zamoni sharoitida emas, tegishli tarixiy-ijtimoiy kontekstda baholashga o‘rgatadi. Masalan, huquqshunoslikda me’yoriy hujjatni qabul qilingan davr sharoitida talqin qilish zaruratiga monand keladi. “Argumentatsiya qurish” komponenti dalillarga asoslangan, mantiqiy izchil xulosalar shakllantirish ko‘nikmasini rivojlantirib, kasbiy faoliyatning aksariyat sohalarida markaziy talab hisoblanadi.

⁵⁵van Drie J., van Boxtel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning About the Past // Educational Psychology Review. – 2008. – Vol. 20. – P. 87–110. – DOI: 10.1007/s10648-007-9056-1

Substantiv tushunchalar va metatushunchalardan foydalanish komponentlari esa talabaning fanga xos terminologik apparatni egallashi va undan tahliliy vosita sifatida foydalanishini ta'minlaydi. Yuqorida tahlil qilingan xalqaro freymvork (Freymvork (framework) – inglizcha soʻz boʻlib, “asos”, “konseptual tuzilma”, “nazariy model” degan maʼnolarni anglatadi.)larning qiyosiy tuzilmasini quyidagi 2.1.1-jadvalda umumlashtirish mumkin.

2.1.1-jadval

Tarixiy fikrlash freymvorklari

Freymvork	Asosiy mohiyati
Vaynburg (2001)	Sourcing – kontekstlashtirish – korroboratsiya
van Dri va van Bokstel (2008)	6 komponent: savol, manba, kontekst, argument, tushunchalar
Seyksas va Morton (2013)	6 tushuncha: ahamiyat, dalil, oʻzgarish, sabab, istiqbol, axloq
Luis va Rapanta (2020)	Know-what / know-how / know-to-be
Ruzen (2004)	Tarixiy ong: 4 narrativ tur

Jadvaldan koʻrinib turibdiki, turli xalqaro freymvorklar bir-birini takrorlamaydi. Balki tarixiy manba bilan ishlash faoliyatining turli qirralarini yoritadi. Bu xilma-xillik mazkur tadqiqotda ishlab chiqilayotgan integrativ modelning nazariy boyligini ta'minlaydi va uning koʻp qirrali ekanligini koʻrsatadi.

Ushbu nazariy modelni rivojlantirgan R. Luis va K. Rapanta tomonidan oʻtkazilgan 44 ta empirik tadqiqotni qamrab olgan integrativ sharh tarixiy mulohaza yuritish koʻnikmalarini uchta toifaga ajratadi.

Birinchi navbatda, tarix taʼlimida “nimani bilish kerak” tamoyili ustuvor boʻlib, u aniq faktik va substantiv bilimlarni egallashni anglatadi. Ikkinchidan, “qanday qilishni bilish” komponenti talabalarda tarixiy dalillardan oʻrinli foydalanish va kelajak istiqbolini anglash kabi amaliy koʻnikmalarni shakllantiradi. Uchinchidan, “qanday boʻlishni bilish” mezoni tarixiy munozaralarda erkin qatnashish va oʻtmish voqealariga

hamdardlik bildirish kabi shaxsiy dispozitsion sifatlarni tarkib toptirishga xizmat qiladi⁵⁶.

Tadqiqotchilarning muhim xulosasi shundan iboratki, mavjud tadqiqotlarning aksariyati “qanday qilishni bilish” va “qanday bo‘lishni bilish” ko‘nikmalarining birgalikda namoyon bo‘lishini qayd etadi. Biroq fanga xos yondashuvning ustunligi tarixiy ongini, ya’ni talabanning fuqarolik faolligi va shaxsiy-ijtimoiy identifikatsiyasi uchun zarur bo‘lgan kengroq kompetentliklarni rivojlantirishga yetarli o‘rin qoldirmaydi. Bu xulosa mazkur tadqiqot uchun muhim metodologik ogohlantirish beradi. Tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasi faqat tor – fanga xos ko‘nikmalar bilan cheklanib qolmasligi, talabanning kengroq kasbiy-shaxsiy rivojlanishiga mas’uliyatli fuqarolik pozitsiyasi, mulohaza yuritish madaniyati, kasbiy etikaga ham xizmat qilishi lozim.

Ushbu uch toifali tasnifning kasbiy tayyorgarlik uchun amaliy ahamiyatini quyidagicha izohlash mumkin. “Nimani bilish kerak” toifasi talabanning fanga oid substantiv bilimini, ya’ni tarixiy faktlar, voqealar va shaxslar haqidagi tizimli ma’lumotini nazarda tutadi. Bu kasbiy faoliyatning “bilim bazasi” vazifasini bajaradi. “Qanday qilishni bilish” toifasi esa bevosita amaliy faoliyat ko‘nikmalarini, jumladan, dalillarni qidirish, ularning ishonchliligini baholash, turli manbalardan olingan ma’lumotlarni sintez qilish kabi universal tadqiqotchilik amallarini qamrab oladi. Natijada bu ko‘nikmalar deyarli barcha zamonaviy kasbiy sohalarda bevosita talab etiladi.

“Qanday bo‘lishni bilish” toifasi esa eng chuqur, dispozitsion qatlamni talabanning kasbiy-shaxsiy pozitsiyasini, mas’uliyat hissi, ochiq fikrlilik va boshqa nuqtayi nazarlarni hurmat qilish qobiliyatini ifodalaydi. Aynan mana shu uchinchi toifa zamonaviy kasbiy etika talablari bilan bevosita uyg‘unlashadi va shu bois tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasini loyihalashtirishda alohida e’tibor talab etadi. Tarixiy manba bilan ishlashning ketma-ketlikdagi aniq amaliy harakatlar zanjirini mohiyatini tushunish uchun S. Vaynburg tomonidan ishlab chiqilgan

⁵⁶Luís R., Rapanta C. Towards (Re-)Defining Historical Reasoning Competence: A Review of Theoretical and Empirical Research // Educational Research Review. – 2020. – DOI: 10.1016/j.edurev.2020.100336

klassik uch evristik amal manbani aniqlash, kontekstlashtirish va o‘zaro tasdiqlash alohida metodologik ahamiyat kasb etadi.

S. Vaynburgning fundamental tadqiqotiga ko‘ra, professional tarixchi va o‘rganuvchi o‘rtasidagi asosiy farq shundan iboratki, tarixchi har qanday matnga uning mazmunidan qat’i nazar, avvalo, muallif, sana va maqsad nuqtayi nazaridan tanqidiy yondashadi.

Holbuki, o‘rganuvchi matnni ko‘pincha shaffof oyna, ya’ni o‘tmishni bevosita aks ettiruvchi neytral manba sifatida qabul qiladi⁵⁷. Bu farq, o‘z navbatida, talabalarni kasbiy tayyorlash jarayonida nima uchun tarixiy manba bilan ishlashning maxsus, izchil o‘qitilishi lozim bo‘lgan kompetentlik ekanligini ko‘rsatadi. U o‘z-o‘zidan, tabiiy ravishda shakllanmaydi.

Vaynburg tomonidan tasvirlangan “shaffof oyna” illuziyasi nafaqat tarix ta’limida, istalgan kasbiy faoliyatda, masalan, huquqshunos uchun me’yoriy hujjat, jurnalist uchun rasmiy bayonot, menejer uchun statistik hisobot bilan ishlashda uchraydigan keng tarqalgan kognitiv xato hisoblanadi. Mutaxassis, agar u tanqidiy-manbashunoslik tafakkuriga ega bo‘lmasa, taqdim etilgan har qanday hujjatni neytral fakt sifatida qabul qilish xavfiga duch keladi. Bu esa professional qarorlar sifatiga jiddiy putur yetkazishi mumkin. Tarixiy manba bilan ishlashda matnning muallifi, vaqti va maqsadini aniqlash odati “sourcing” faqat tarix faniga xos ko‘nikma emas. Bu ko‘nikma inson faoliyatining istalgan sohasida muvaffaqiyatli qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan universal fikrlash uslubidir.

P. Seyksasning uch milliy an’anani (Britaniyaning empirik-instruksion, Germaniyaning falsafiy-tarixiy ong va Amerikaning kognitiv-psixologik yo‘nalishlari) qiyoslovchi tahlili shuni ko‘rsatadiki, tarixiy fikrlashni kasbiy tayyorgarlik kontekstida rivojlantirishning yagona to‘g‘ri modeli mavjud emas. Aksincha, turli falsafiy-metodologik an’analarning ijodiy sintezi samaraliroq natija beradi⁵⁸. Bu xulosa mazkur tadqiqot uchun metodologik erkinlik beradi. Talabalarni tarixiy manbalar

⁵⁷ Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. – Philadelphia: Temple University Press, 2001. – P. 63–87.

⁵⁸ Seixas P. A Model of Historical Thinking // Educational Philosophy and Theory. – Vol. 49, No. 6. – P. 593–605. – DOI: 10.1080/00131857.2015.1101363

orqali kasbiy tayyorlash tizimini loyihalashtirishda xalqaro tajribaning turli qatlamlaridan ijodiy foydalanish mumkin.

Germaniya an'anasidagi tarixiy ong konsepsiyasini chuqurroq tushunish uchun ushbu yo'nalishning asoschisi Yorn Ruzenning nazariy merosiga murojaat qilish zarur. Mualliflik konsepsiyasiga ko'ra, tarixiy ong shaxsning o'tmish, hozirgi zamon va kelajak o'rtasidagi narrativ aloqani ongli ravishda quradigan, bu orqali o'z hayotiy tajribasi va shaxsiy identifikatsiyasini ma'noli tarzda tashkil etadigan chuqur ekzistensial qobiliyatdir.

Ruzenning ta'kidlashicha, tarixiy ong o'tmishni bilish hamda undan hozirgi va kelajakdagi faoliyat uchun axloqiy-amaliy yo'nalish olish qobiliyatini ham qamrab oladi. Bu jarayon to'rt turdagi narrativ kompetensiyalar an'anaviy, namunaviy, tanqidiy va genetik orqali rivojlanadi⁵⁹. Ushbu konsepsiya uchun kasbiy tayyorgarlik uchun ahamiyati shundan iboratki, u tarixiy manba bilan ishlashni sof kognitiv-texnik mashq emas. Shu bilan birga, shaxsning chuqur ekzistensial-axloqiy rivojlanishi vositasi sifatida talqin qilish imkonini beradi. Bo'lajak mutaxassis tarixiy manba orqali tahliliy ko'nikmasini rivojlantirib, o'z kasbiy faoliyatining tarixiy-axloqiy ma'nosini ham chuqur anglaydi.

Ruzen tomonidan tasvirlangan to'rt narrativ tur kasbiy tayyorgarlik nuqtayi nazaridan alohida tahlilga loyiqdir. "An'anaviy" narrativ turida shaxs o'tmishni mavjud qadriyatlar va an'analarning tasdiqlanishi sifatida qabul qiladi. Masalan, kasbiy odob-axloq me'yorlarining tarixiy ildizlarini anglashga xizmat qiladi. "Namunaviy" turida inson o'tmishdagi voqealarni shunchaki fakt sifatida eslab qolmaydi. U o'sha voqealardan "agar mana bunday qilsam, mana bunday natija chiqadi" degan hayotiy va kasbiy andozalarni, ya'ni tayyor shablon va qonuniyatlarni ajratib oladi va ulardan kelajakda o'z faoliyatini to'g'ri tashkil etishda andoza sifatida foydalanadi.

"Tanqidiy" turida shaxs mavjud narrativlarni tanqidiy savol ostiga oladi va ularning muqobil talqinlarini taklif etadi. Bu aynan yuqorida

⁵⁹Rüsen J. Historical Consciousness: Narrative Structure, Moral Function, and Ontogenetic Development // Theorizing Historical Consciousness / ed. P. Seixas. – Toronto: University of Toronto Press, 2004. – P. 63–85.

tahlil qilingan argumentativ-tanqidiy kompetentlikka mos keladi. Nihoyat, “genetik” turida shaxs o‘zgarish va rivojlanishni narrativning o‘zagi sifatida tushunib, kasbiy-shaxsiy o‘zgarish va rivojlanishni ijobiy, tabiiy jarayon sifatida qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi. Ushbu to‘rt turning izchil rivojlanishi an’anaviydan genetikgacha talabaning kasbiy-shaxsiy yetuklik darajasini ham bilvosita aks ettiradi.

Tarixiy fikrlashning yosh va ta’lim bosqichiga bog‘liq rivojlanish xususiyatlarini tushunish uchun P. Li va R. Eshbi tomonidan o‘tkazilgan keng qamrovli longitudinal tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Li va Eshbining 7 dan 14 yoshgacha bo‘lgan o‘quvchilar ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, tarixiy tushunishning rivojlanishi chiziqli emas, sifat jihatidan farqlanuvchi bosqichlar orqali kechadi⁶⁰. Talabalarining tarixiy manba bilan ishlash kompetentligini rivojlantirish dasturini loyihalashtirishda, talabalarining boshlang‘ich kognitiv darajasini aniq baholash va ularni mos bosqichdan boshlab, izchil murakkablashtirish zarur.

Li va Eshbi tomonidan tasvirlangan progressiya bosqichlarini kengaytirilgan tarzda tasvirlash mumkin. Ilk boshlang‘ich bosqichda o‘rganuvchi tarixiy ma’lumotni “berilgan, o‘zgarmas fakt” sifatida qabul qiladi va manbalar o‘rtasidagi farqlarni “xatolar” sifatida talqin qiladi. Keyingi bosqichda o‘rganuvchi manbalarining turlicha bo‘lishi mumkinligini tushunadi, ammo farqni hali tizimli tahlil qila olmaydi. Yanada yuqori bosqichda o‘rganuvchi har bir manbaning o‘ziga xos “nuqtayi nazari” borligini tushuna boshlaydi va bu nuqtayi nazarlarni izohlay oladi. Eng yuqori, “tarixchidek fikrlash” bosqichida esa o‘rganuvchi manbalar o‘rtasidagi nomuvofiqlikni tushunish bilan birga uni faol, metodik tarzda tahlil qilib, asoslangan tarixiy xulosa quradi. Oliy ta’lim bosqichidagi talabalar nazariy jihatdan yuqori bosqichlarga yetishi kutiladi, biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, bu ko‘pincha amalga oshmaydi. Demak, oliy ta’lim dasturlari progressiya g‘oyasini hisobga olgan holda qayta ko‘rib chiqilishi lozim.

⁶⁰Lee P., Ashby R. Progression in Historical Understanding Among Students Ages 7–14 // *Knowing, Teaching and Learning History: National and International Perspectives* / eds. P.N. Stearns, P. Seixas, S. Wineburg. – New York: New York University Press, 2000. – P. 199–222.

Manba bilan ishlash darajalari

Daraja	Manbaga munosabat
I – Boshlang‘ich	Manba = o‘zgarmas fakt
II – O‘rta-boshlang‘ich	Manbalar farqli bo‘lishi mumkin
III – O‘rta-yuqori	Har bir manba o‘z nuqtayi nazariga ega
IV – Yuqori	Manba – tekshiriladigan dalil; mustaqil xulosa

Ushbu jadvalda aks etgan progressiya modeli mazkur tadqiqotning diagnostik-baholash tizimi uchun bevosita amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. III bobda taqdim etiladigan tajriba-sinov ishlari aynan shu to‘rt darajani o‘lchashga mo‘ljallangan mezonlar asosida tashkil etiladi. Tarixiy manba bilan ishlash jarayonining yana bir markaziy o‘lchovi argumentatsiya, ya’ni dalillarga asoslangan, mantiqiy izchil xulosalar qurish qobiliyatidir.

K. Monte-Sano tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda tarix darslarida argumentatsiyani rivojlantirish fanni chuqur tushunishning kalit yo‘li va fuqarolarni tayyorlashning muhim vositasi sifatida ko‘rsatiladi. Talaba dalillarni tanlash, ularni talqin qilish va raqobatdosh talqinlarga qarshi o‘z pozitsiyasini asoslash orqali tarixiy bilim, tanqidiy fuqarolik fikrlashini ham rivojlantiradi⁶¹.

A. Reysman tomonidan ishlab chiqilgan hujjatga asoslangan auditoriya mashg‘ulotlari metodikasi esa, ayniqsa o‘qishda qiyinchiliklarga ega talabalar uchun ham, fanga xos tadqiqot jarayonini maktab amaliyotiga muvaffaqiyatli olib kirish mumkinligini empirik tarzda isbotladi⁶².

Bu ikki tadqiqot birgalikda shuni ko‘rsatadi. Argumentatsiya va hujjat-asosli o‘qitish bu nazariy mukammal, ammo amaliyotda qiyin

⁶¹Monte-Sano C. Argumentation in History Classrooms: A Key Path to Understanding the Discipline and Preparing Citizens // Theory Into Practice. – 2016. – Vol. 55, No. 4. – P. 311–319.

⁶²Reisman A. The 'Document-Based Lesson': Bringing Disciplinary Inquiry into High School History Classrooms with Adolescent Struggling Readers // Journal of Curriculum Studies. – 2012. – Vol. 44, No. 2. – P. 233–264.

g'oyalar emas, to'g'ri metodik qo'llab-quvvatlash bilan keng auditoriyaga, jumladan, akademik tayyorgarligi turlicha bo'lgan talabalarga moslashtirilishi mumkin bo'lgan real didaktik vositalardir. Monte-Sanoning tadqiqot natijalariga ko'ra, argumentatsiyani samarali o'qitish uchun uch komponentli yondashuv zarur.

Birinchidan, talabaga tarixiy savolning o'zi ochiq, ya'ni bir nechta asoslangan javobga ega bo'lishi mumkinligini ko'rsatish. Ikkinchidan, dalillarni tanlash va ularning vaznini baholash mezonlarini o'rgatishdir.

Uchinchidan, talabani o'z pozitsiyasini yozma yoki og'zaki ravishda boshqalar oldida himoya qilishga undash. Bu uch komponentli yondashuv mazkur tadqiqotda ishlab chiqilayotgan metodika uchun amaliy qolip bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tarixiy manba asosida tashkil etiladigan har bir o'quv mashg'uloti aynan shu uch bosqichni o'z ichiga olishi tavsiya etiladi.

Reysmanning hujjat-asosli dars metodikasi esa amaliy jihatdan yanada konkritroq vositalarni taklif etadi. U talabalarga manbalarni tahlil qilishda yordam beruvchi maxsus qo'llab-quvvatlash vositalarini, jumladan, manba haqidagi savollar ro'yxatini, qiyosiy jadvallarni va yozma javob shablonlarini taqdim etishni tavsiya qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bunday qo'llab-quvvatlash vositalari, ayniqsa o'qishda qiyinchiliklarga ega o'quvchilar uchun, manba bilan mustaqil ishlashga o'tishning samarali ko'priki vazifasini bajaradi. Bu yondashuv mazkur tadqiqotda ishlab chiqilgan manba pasporti va qiyosiy jadval kabi vositalarning xalqaro ilmiy adabiyotda allaqachon o'z samaradorligini isbotlagan metodik yechimlar bilan uyg'unligini ko'rsatadi.

J.D. Noks tomonidan ishlab chiqilgan tarixiy adabiyotlar konsepsiyasi tarixiy matn bilan ishlashni yagona universal ko'nikma emas, matn turiga qarab farqlanuvchi, o'ziga xos o'qish strategiyalari talab qiluvchi murakkab kompetentliklar majmuasi sifatida talqin qiladi. K. Kaunsell esa barcha uchun fanga xos bilim g'oyasini ilgari surib, tarixiy tafakkur usullarini faqat "qobiliyatli" o'quvchilar uchun emas, barcha talabalar uchun tengma-teng zarur kompetentlik sifatida ko'rib chiqishni asoslaydi. Tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasi turli xil

manba janrlariga moslashtirilgan, ammo barcha talabalar uchun teng darajada qulay tarzda loyihalashtirilishi lozim.

Huquqiy hujjat bilan ishlash strategiyasi me'yoriy til, formal tuzilma va amaliy qo'llanilishni tahlil qilishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak, holbuki memuar (masalan, "Boburnoma") bilan ishlash strategiyasi mualliflik ovozi, subyektiv talqin va retrospektiv xotira xususiyatlarini hisobga olishi lozim. Agar talaba bitta universal "o'qish algoritmi"ni barcha turdagi manbalarga mexanik tarzda qo'llasa, bu uning tahlil sifatini sezilarli darajada pasaytiradi. Demak, kasbiy tayyorgarlik dasturida talabalarga turli janrdagi manbalar bilan ishlashning o'ziga xos strategiyalarini alohida-alohida o'rgatish zarur. Bu yondashuv mazkur tadqiqotda ishlab chiqilgan "manba pasporti" vositasining janrga moslashtirilgan variantlarini yaratish zaruratini asoslaydi.

Kaunselning "barcha uchun fanga xos bilim" g'oyasi esa ta'lim adolati nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy tasavvurda tarixiy tanqidiy tahlil faqat iqtidorli yoki kuchli talabalar uchun mos deb hisoblanadi. Oddiy talabalarga esa faqat faktologik ma'lumotni yodlash tavsiya etiladi. Kaunsell bu yondashuvni qat'iy rad etib, har qanday talaba, to'g'ri pedagogik qo'llab-quvvatlash bilan ta'minlangan taqdirda, fanga xos tanqidiy tahlil qila olishini asoslaydi. Bu pozitsiya mazkur tadqiqot uchun muhim aksiologik-ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. Tarixiy manbalar asosida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish metodikasi "elita" talabalar uchun emas, barcha talabalar uchun teng darajada mo'ljallangan, inkluziv tizim sifatida loyihalashtirilishi lozim.

K.K. Barton va L.S. Levstik tomonidan ishlab chiqilgan "umumiy yaxshilik uchun tarix o'qitish" konsepsiyasi tarix ta'limining ijtimoiy-fuqarolik o'lchovini ta'kidlaydi. Mualliflarning fikricha, tarixiy manbalar bilan ishlash ko'nikmalari nihoyatda muhim, ammo ular o'z-o'zicha maqsad emas, demokratik jamiyatda mas'uliyatli ishtirok etish, turli nuqtayi nazarlarni hurmat qilish va ijtimoiy adolat haqida fikr yuritish qobiliyatini rivojlantirish vositasidir. Bu g'oya mazkur tadqiqotning aksiologik yo'nalishini yana bir bor mustahkamlaydi. Tarixiy manbalar

bilan ishlash sof texnik va chuqur fuqarolik-axloqiy ahamiyatga ega faoliyatdir.

Tarixiy manbalar bilan ishlash ko'nikmalarining kasbiy tayyorgarlikdagi amaldagi holatini baholash uchun empirik tadqiqotlarga murojaat qilish zarur.

Bu borada xalqaro tajriba bir qator tashvishli, ammo amaliy jihatdan muhim xulosalarni taqdim etadi. D.A. Kougill va S.M. Voring tomonidan o'tkazilgan, Vaynburgning 1991-yilgi klassik tadqiqotini takrorlovchi tadqiqotda talabalar, amaldagi o'qituvchilarning ham tarixiy manbalarni murakkab analitik tahlil qilishda jiddiy qiyinchiliklarga uchrashi aniqlangan⁶³. Bu natija kasbiy tayyorgarlik tizimidagi jiddiy bo'shliqni ko'rsatadi. Demak, tarixiy manbalar bilan ishlash ko'nikmalarini kasbiy tayyorgarlik dasturlariga maqsadli va izchil tarzda kiritish zaruriy chora hisoblanadi.

Kougill va Voring tadqiqotining tafsilotlariga chuqurroq nazar tashlasak, muhim metodologik tafsilot ochiladi. Ishtirokchilarning aksariyati manbani "tushunish" darajasida muvaffaqiyatli bo'lgan, biroq uni boshqa manbalar bilan tanqidiy qiyoslash, mualliflik pozitsiyasini aniqlash va dalillarning ishonchlilik darajasini baholashda sezilarli qiyinchiliklarga uchragan. Bu kuzatuv shuni ko'rsatadiki, kasbiy tayyorgarlik dasturlarida ko'pincha tushunish darajasidagi ko'nikmalarga ortiqcha urg'u berilib, tanqidiy baholash darajasidagi yuqori tartibli kognitiv operatsiyalarga yetarli e'tibor qaratilmaydi. Bu, o'z navbatida, mazkur tadqiqotda ishlab chiqilayotgan metodikaning aynan tanqidiy-qiyosiy tahlil ko'nikmalarini maqsadli rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi zarurligini asoslaydi.

Bundan tashqari, Kougill va Voring tadqiqotining muhim metodologik xususiyati shundaki, u o'qituvchilar va talabalarni bevosita qiyoslagan. Natijalarning ko'rsatishicha, ko'p hollarda o'qituvchilarning natijalari talabalarning natijalaridan unchalik farq qilmagan. Bu esa

⁶³Cowgill D.A. II, Waring S.M. Historical Thinking: An Evaluation of Student and Teacher Ability to Analyze Sources // Journal of Social Studies Education Research. – 2017. – Vol. 8, No. 1. – P. 115–145.

muammoning talaba tayyorgarligida hamda o'qituvchilarni tayyorlash tizimining o'zida ham ildiz otganligini ko'rsatadi.

Talabalar va o'qituvchilarning axborot bilan ishlash malakasini oshirish uchun tarixiy manbalardan foydalanish metodikasini har ikkala ta'lim bosqichiga ham joriy etish kerak. Bunga qarama-qarshi o'laroq, P. Mirales-Sanches tomonidan o'tkazilgan eksperimental tadqiqot tarixiy fikrlashga yo'naltirilgan faol metodlar asosida ishlab chiqilgan didaktik birliklarning yuqori samaradorligini ko'rsatdi. 114 nafar o'quvchi ishtirokidagi pretest-posttest tadqiqotida metodologiya va motivatsiya bo'yicha katta ta'sir hajmi, o'rganish va qoniqish bo'yicha o'rta ta'sir hajmi qayd etildi⁶⁴. Bu natija shuni isbotlaydi, agar tarixiy manbalar bilan ishlash maxsus ishlab chiqilgan, faol metodlarga asoslangan didaktik tizim orqali tashkil etilsa, kompetentlikni rivojlantirishda sezilarli muvaffaqiyatga erishish mumkin.

Mirales-Sanches tadqiqotida muhim bir holat aniqlandi, fokus-guruh va intervyu ishtirokchilari faol metodlarga ijobiy munosabat bildirgan bo'lsa-da, amaliyotda bir qator qiyinchiliklarga duch kelishganini qayd etishgan. Tarixiy manbalar asosida kompetentlikni rivojlantirish metodikasini loyihalashtirishda didaktik samaradorlikka hamda uning amaliyotda real qo'llanilishi mumkinligiga ham e'tibor qaratish zarur.

Tadqiqotning gender omili bo'yicha topilgan natijalari ham diqqatga molik bo'lgan, motivatsiya va qoniqish ko'rsatkichlari bo'yicha qizlarda o'g'il bolalarga nisbatan yuqori qiymatlar qayd etilgan. To'g'ri farq kichik ta'sir hajmiga egaligi bilan xarakterlanadi. Bu kuzatuv tarixiy manbalar asosida ishlab chiqilayotgan metodikani loyihalashtirishda gender-sezgir pedagogik yondashuvni hisobga olish zarurligini, masalan, manba tanlovida turli gender nuqtayi nazarlarini aks ettiruvchi xilma-xil personajlarni kiritish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi. Mualliflarning umumiy xulosasi shuni tasdiqlaydiki, tarixiy fikrlashga yo'naltirilgan faol

⁶⁴Miralles-Sánchez P., Rodríguez-Medina J., Sánchez-Ibáñez R. Evaluation of Didactic Units on Historical Thinking and Active Methods // Humanities and Social Sciences Communications. – 2024. – Vol. 11. – Art. 1032.

metodlarning didaktik birliklari, to'g'ri loyihalashtirilganda turli demografik guruhlar uchun ham samarali natija beradi.

Tarixiy manbalar bilan ishlash kompetentligining kasbiy ahamiyati, ayniqsa, talabaning yozma-argumentativ faoliyatida, ya'ni manbalarga asoslangan xulosalarni mantiqiy va asoslangan tarzda bayon etish qobiliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Zamonaviy kasbiy faoliyatning aksariyat sohalarida mutaxassisdan aynan shu ko'nikma turli manbalardagi dalillarni tahlil qilib, ulardan asoslangan xulosa va tavsiyalar shakllantirish qobiliyatini talab etiladi.

J. Steyss va hammuallif amerikalik tadqiqotchilar tomonidan 207 nafar o'rta va yuqori sinf o'quvchisi ishtirokida o'tkazilgan keng qamrovli tadqiqotda manbaga asoslangan argumentativ yozish ko'nikmasi to'rt o'lchovli bifaktor model orqali eng yaxshi tasvirlanishi aniqlandi. Bunda umumiy faktor yozma ishning yaxlit sifatini kuchli darajada bashorat qilgan⁶⁵. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarning tarixiy fikrlashga oid ko'nikmalari o'rta va yuqori ta'lim bosqichlari orasida unchalik katta farq qilmaydi. Ushbu ko'nikmaning butun ta'lim davomida yetarlicha rivojlanmasligini oliy ta'lim bosqichida ham maxsus diqqat talab qilishini ko'rsatadi.

Steyss va hammualliflarning bifaktor modeli mazkur tadqiqot uchun muhim metodologik signal beradi. Agar tarixiy fikrlash o'lchovi uch o'lchov, ya'ni g'oyalar taqdimoti, dalillardan foydalanish, til vositalari bilan birga, ammo nisbatan mustaqil faktor sifatida namoyon bo'lsa, demak, bu ko'nikma alohida, maqsadli pedagogik e'tiborni talab qiladi. U oddiygina umumiy yozish mahoratining yon mahsuli sifatida o'z-o'zidan rivojlanmaydi. Bu xulosa, talabalarning kasbiy tayyorgarligida umumiy akademik yozish ko'nikmalarini va aynan manbalarga asoslangan tanqidiy-tarixiy mulohaza yuritish qobiliyatini alohida, maxsus mashqlar orqali rivojlantirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, Steyss va hammualliflar tadqiqotining diagnostik ahamiyati shundan iboratki, u tarixiy fikrlashni baholashning aniq,

⁶⁵Steiss J., Wang J., et al., Olson C.B. U.S. Secondary Students' Source-Based Argument Writing in History // Written Communication. – 2024. – Vol. 41, No. 4. – DOI: 10.1177/07410883241263549

o'lganadigan mezonlarini taklif etadi. Tadqiqotchilarning bifaktor modeliga ko'ra, talabaning yozma ishini baholashda quyidagi savollarga javob berish zarur.

Talaba o'z g'oyasini qanchalik izchil va tushunarli taqdim etadi? U qaysi dalillarni tanlaydi va ulardan qanchalik samarali foydalanadi? Uning til vositalari fanga mosmi? Va, eng muhimi, uning argumentatsiyasida tarixiy fikrlashning o'ziga xos belgilari namoyon bo'ladimi? Ushbu to'rt savol mazkur tadqiqotda ishlab chiqiladigan diagnostik baholash mezonlari tizimi uchun amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Raqamli transformatsiya sharoitida tarixiy manbalar bilan ishlash kompetentligining kasbiy ahamiyati yanada ortmoqda. Zamonaviy mutaxassis an'anaviy manbalar, balki raqamlashtirilgan arxivlar, elektron ma'lumotlar bazalari va onlayn resurslar bilan ham professional darajada ishlashga qodir bo'lishi lozim.

B. Telli va L. Goldenberg tomonidan o'tkazilgan pilot tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'rta va yuqori sinf o'quvchilari, agar ularning o'qituvchilari raqamli arxivlardan foydalanish bo'yicha maxsus tayyorgarlikdan o'tgan bo'lsa, raqamlashtirilgan birlamchi manbalar bilan ishlashda kuzatish, manbani aniqlash, xulosa chiqarish va o'zaro tasdiqlash kabi tarixiy fikrlash amallarini muvaffaqiyatli namoyon eta oladilar⁶⁶. Bu natija kasbiy tayyorgarlik dasturlarida o'qituvchi-mutaxassislarning o'zlarini ham raqamli manbashunoslik metodikasi bo'yicha maxsus tayyorlash zarurligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, raqamli axborot muhitining dezinformatsiya bilan to'yinganligi (Vosoughi, Roy va Aral tomonidan ko'rsatilganidek, soxta xabarlar haqiqiy xabarlardan 70 foiz tezroq tarqaladi⁶⁷) tarixiy manbalar bilan ishlash ko'nikmalarining kasbiy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. M. Kolfild va S. Vaynburg tomonidan taklif etilgan SIFT metodologiyasi zamonaviy mutaxassis uchun zarur bo'lgan tezkor manba-tekshirish

⁶⁶Tally B., Goldenberg L.B. Fostering Historical Thinking With Digitized Primary Sources // Journal of Research on Technology in Education. – 2005. – Vol. 38, No. 1. – P. 1–21.

⁶⁷Vosoughi S., Roy D., Aral S. The Spread of True and False News Online // Science. – 2018. – Vol. 359, Issue 6380. – P. 1146–1151. – DOI: 10.1126/science.aap9559

ko'nikmasini ifodalaydi⁶⁸ va bu ko'nikma tarixiy manbashunoslik metodologiyasining bevosita zamonaviy davomi hisoblanadi.

Bu g'oyani yanada rivojlantirib, S. Vaynburg, S. Makgryu, J. Brikston va T. Ortega tomonidan ishlab chiqilgan fuqarolik onlayn mulohazasi konsepsiyasi raqamli axborotni baholashning uch asosiy savolini taklif etadi. Bu kim tomonidan yozilgan?, Dalillar nima?, Boshqa manbalar nima deydi?⁶⁹. Ushbu uch savol, mohiyatan, Vaynburgning klassik manbani aniqlash, kontekstga bog'lash va dalillarni qiyoslash raqamli davrga moslashtirilgan, soddalashtirilgan versiyasi bo'lib, talabalarga istalgan kasbiy kontekstda duch keladigan har qanday hujjatni tezkor va samarali baholash imkonini beradi.

Yuqorida tahlil qilingan barcha nazariy yo'nalishlarni yanada izchil tushunish uchun ularning umumiy konseptual negizini aniqlashtirish foydali. A. Chapmen tomonidan ilgari surilgan so'nggi nazariy pozitsiyaga ko'ra, tarixiy talqin tushunchasi barcha boshqa tarixiy fikrlash konseptlari uchun negiz vazifasini bajaradi. Talaba qanday tarixiy konseptdan foydalanmasin, u doimo ma'lum bir talqin doirasida ishlaydi. Aynan shu talqinning qurilish mexanizmini tushunish butun tarixiy fikrlash binosi qurilgan poydevordir.

Chapmenning bu pozitsiyasini chuqurroq izohlash zarur. Tadqiqotchining fikricha, har qanday tarixiy fakt aslida allaqachon talqin qilingan, tanlangan va tartibga solingan ma'lumotdir. Sof, talqindan xoli "xom fakt" mavjud emas. Bu epistemologik pozitsiya talabani ikki ifrot nuqtayi nazardan saqlaydi. Bir tomondan, naiv realizm bo'lib, manbani aniq haqiqat deb qabul qilish. Ikkinchi tomondan, radikal relativizm bo'lib, har qanday talqin teng qiymatga ega degan noto'g'ri xulosa. Chapmen ta'kidlaganidek, talqinlar turlicha bo'lishi mumkin, ammo ular teng asoslangan emas. Ba'zi talqinlar dalillarga ko'proq mos keladi, boshqalari kamroq. Demak, talabani talqinlar mavjudligini tan olish bilan barcha talqinlar bir xil qiymatga ega degan xato xulosa o'rtasidagi farqni

⁶⁸Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions About What to Believe Online. – Chicago: University of Chicago Press, 2023.

⁶⁹Wineburg S., McGrew S., Breakstone J., Ortega T. Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning. – Stanford: Stanford History Education Group, 2016.

anglashga o'rgatish tarixiy ta'limning markaziy intellektual vazifasidir. Bu farqni anglash, o'z navbatida, istalgan kasbiy sohada ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Bu pozitsiya L. Gibson, K. Pek, J. Mayls va K. Duket tomonidan tarixiy fikrlash sohasidagi tendensiyalar va tanqidlarni umumlashtirgan so'nggi tahliliy sharhda ham aks etadi. Xususan, undagi sof kognitiv-metodologik yondashuv ijtimoiy-madaniy hamda mustamlakachilikdan keyingi sharoitlarni yetarli darajada hisobga olmayotgani tanqid qilinmoqda⁷⁰. Tarixiy manbalar asosida kompetentlikni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishda nafaqat G'arb kognitiv-metodologik an'analarga, balki O'zbekistonning o'ziga xos tarixiy-madaniy va ijtimoiy kontekstiga ham sezgir bo'lish, milliy manbalarni shunchaki G'arb metodologiyasi "qolipiga" solib qo'ymaslik, ularning o'ziga xos hermenevtik-madaniy xususiyatlarini ham hisobga olish zarur.

Gibson va hammualliflar tomonidan ko'tarilgan tanqidiy savollar orasida, ayniqsa, quyidagi savol mazkur tadqiqot uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tarixiy fikrlash modellari ko'pincha G'arb (asosan Anglo-Amerika) akademik an'anasida ishlab chiqilgan. Ular boshqa madaniy-tarixiy kontekstlarga, jumladan, Markaziy Osiyo va islom-turkiy sivilizatsiya merosiga qanchalik to'g'ridan-to'g'ri ko'chirilishi mumkin? Mazkur tadqiqotda bu savolga javob sifatida "tanqidiy lokalizatsiya" strategiyasi taklif etiladi. Xalqaro metodologik vositalar tanqidiy o'zlashtiriladi va saqlanadi, ammo ularning amaliy tatbiqi milliy manbalarning o'ziga xos jihatlarini, masalan, "Avesto"dagi diniy-falsafiy qatlamlar, "Boburnoma"dagi shaxsiy-lirik uslub hisobga olgan holda moslashtiriladi. Bu strategiya xalqaro ilmiy yutuqlardan to'liq foydalanish bilan birga, milliy-madaniy o'ziga xoslikni saqlab qolish imkonini beradi.

O'zbekistonning boy tarixiy-madaniy merosiga oid manbalar bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashda alohida o'rinni egallashi lozim. Bu manbalarning har biri o'ziga xos kasbiy-tarbiyaviy salohiyatga

⁷⁰Gibson L., Peck C.L., Miles J., Duquette C. Historical Thinking: Trends, Critiques, and Future Directions // Current Opinion in Psychology. – 2025. – Vol. 65. – Art. 102088. – DOI: 10.1016/j.copsyc.2025.102088

ega. Ular orqali talaba milliy davlatchilik tajribasi, boshqaruv falsafasi va axloqiy-huquqiy tafakkur namunalarini ham o‘zlashtiradi.

“Avesto” kabi qadimiy diniy-falsafiy manba bilan ishlash esa o‘ziga xos metodologik qiyinchilik va imkoniyatni o‘zida mujassam etadi. Bu manba bilan ishlashda talaba nafaqat tarixiy-filologik tahlil, diniy-falsafiy g‘oyalarning ijtimoiy-axloqiy kontekstini tushunish ko‘nikmasini ham rivojlantiradi. Bunday murakkab, ko‘p qatlamli manba bilan ishlash Li va Eshbi tasvirlagan progressiya modelining eng yuqori bosqichiga mos bo‘lib, talabadan texnik tahlil ko‘nikmasini va konseptual yetuklik va madaniy-falsafiy sezgirlikni talab qiladi. Shu sababli, “Avesto” kabi manbalar bilan ishlash, qoida tariqasida, kasbiy tayyorgarlik dasturining yakuniy, eng murakkab bosqichlarida taqdim etilishi maqsadga muvofiqdir.

Milliy manbalarning yana bir muhim guruhini Xondamir, Mirxond kabi tarixchilarning rasmiy yilnomalari tashkil etadi. Bu manbalar bilan ishlash talabaga rasmiy tarixshunoslikning o‘ziga xos xususiyatlarini mualliflarning saroy bilan aloqasi, ularning bayon uslubi va siyosiy maqsadlari, tanqidiy baholash imkonini beradi.

Bunday manbalarni shaxsiy-memuar manbalar bilan qiyoslab o‘rganish, talabada manba turlari o‘rtasidagi farqlarni chuqur anglash va ko‘p manbali tahlil ko‘nikmasini van Dri va van Bokstel modelidagi korroboratsiya komponentining bevosita amaliy tatbiqini rivojlantiradi. Yuqorida tahlil qilingan milliy manbalarning janr xususiyatlari, ulardan foydalanish orqali rivojlantiriladigan ustuvor ko‘nikmalar va mos kasbiy yo‘nalishlarni quyidagi 2.1.3-jadvalda umumlashtirish mumkin.

2.1.3-jadval

Milliy manbalar va kasbiy ko‘nikmalar

Manba	Ustuvor ko‘nikma
Avesto	Germenevtik talqin
Beruniy asarlari	Qiyosiy-ilmiy tahlil
Temur tuzuklari	Kontekstual-huquqiy talqin
Boburnoma	Mualliflik subyektivligini aniqlash

Xondamir, Mirxond	Institutsional manba tanqidi
-------------------	------------------------------

Jadvalda aks etgan xilma-xillik shuni ko'rsatadiki, milliy tarixiy meros tarix yo'nalishi bilan birga amaliy ravishda barcha gumanitar va bir qator tabiiy-ilmiy yo'nalishlar uchun ham boy didaktik resurs hisoblanadi. Bu xulosa kasbiy tayyorgarlik dasturlarini fanlararo tarzda loyihalashtirish zaruratini asoslaydi.

B. Xodjayeov tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik aksiologiya nazariyasiga ko'ra, talabaning kasbiy shakllanishi uning ma'lum bir bilim sohasiga nisbatan barqaror qadriyatli munosabati shakllanishi bilan uzviy bog'liqdir⁷¹. Tarixiy manbalar bilan ishlash, demak, faqat amaliy-texnik ko'nikma emas, talabaning kasbiy-aksiologik tizimini shakllantiruvchi chuqur tarbiyaviy jarayon hamdir. U orqali bo'lajak mutaxassis o'z kasbiy faoliyatini milliy tarixiy-madaniy uzviylik kontekstida angelaydi, bu esa uning kasbiy mas'uliyat va milliy g'urur tuyg'usini mustahkamlaydi.

Xodjayeov nazariyasining yana bir muhim jihat qadriyatli munosabatning uch bosqichli shakllanish modeli: anglash (qadriyatning mavjudligini bilish), qabul qilish (qadriyatga ijobiy munosabat shakllantirish) va internalizatsiya (qadriyatni shaxsiy e'tiqod va xulq-atvor me'yoriga aylantirish).

Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida bu uch bosqichni quyidagicha tasvirlash mumkin. Talaba avval milliy tarixiy merosning mavjudligi va boyligi haqida bilim oladi, so'ngra bu merosga nisbatan hurmat va qiziqish hissi paydo bo'ladi va nihoyat, bu hurmat uning kasbiy faoliyatidagi har kunlik qarorlari va munosabatida namoyon bo'ladigan barqaror ichki e'tiqodga aylanadi. Ushbu uch bosqichli model mazkur tadqiqotda ishlab chiqiladigan motivatsion-aksiologik diagnostika mezonlari uchun nazariy negiz bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur paragrafda tahlil qilingan nazariy yo'nalishlarning yana bir muhim umumlashtiruvchi xulosasi shundan iboratki, ular barchasi Ruzenning tarixiy ong nazariyasidan tortib, Li va Eshbining progressiya modeligacha, Monte-Sano va Reysmannning argumentatsiya va hujjat-

⁷¹Xodjayeov B. Pedagogik aksiologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 168 b.

asosli o'qitish metodikasigacha, Noks va Kaunselning savodxonlik turlari hamda ilmiy fan sohasi bilimi konsepsiyalarigacha, Barton va Levstikning fuqarolik-axloqiy yo'nalishigacha bir-birini to'ldiruvchi, raqobatlashmaydigan, balki yaxlit ekotizimni tashkil etuvchi nazariy yo'nalishlardir.

Ularning har biri tarixiy manba bilan ishlash faoliyatining alohida qirrasini yoritib, yaxlit holda mazkur tadqiqotda ishlab chiqilayotgan ko'p qirrali metodikaning nazariy-konseptual boyligini ta'minlaydi.

Shu nuqtayi nazardan, tarixiy manbalarning bo'lajak mutaxassislarni kasbiy tayyorlashdagi ahamiyati besh o'zaro bog'liq funksiyada jamlanadi: (1) gnoseologik funksiya bo'lib, manba o'tmish haqida bilim manbayi bo'lib xizmat qiladi; (2) operatsion-metodologik funksiyasi manba bilan ishlashda universal tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantiradi; (3) argumentativ-kommunikativ funksiyasi esa manba asosida dalillarga tayangan, mantiqiy izchil xulosa qurish ko'nikmasini rivojlantiradi; (4) aksiologik-tarbiyaviy funksiyasi manba bilan ishlash jarayonida kasbiy-axloqiy va fuqarolik qadriyatlarini shakllantiradi; (5) ekzistensial-identifikatsion funksiya esa manba talabaning o'z tarixiy-madaniy uzviyligini anglashi va shaxsiy-kasbiy identifikatsiyasini mustahkamlashi uchun xizmat qiladi. Ushbu besh funksiyaning yaxlit birligi tarixiy manbani uning konkret mazmunidan qat'i nazar istalgan kasbiy yo'nalish uchun qadrli, ko'p qirrali tayyorgarlik vositasiga aylantiradi.

Yuqorida bayon etilgan nazariy va empirik dalillarni umumlashtirib, quyidagi asosiy xulosalarni shakllantirish mumkin.

Birinchidan, tarixiy manba zamonaviy tarix ta'limi metodologiyasida sof bilim manbayi emas, talabaning tahliliy-argumentativ, kasbiy-axloqiy va fuqarolik kompetentliklarini bir vaqtning o'zida rivojlantiruvchi murakkab didaktik vosita sifatida talqin etilishi lozim.

Ikkinchidan, xalqaro empirik tadqiqotlar tarixiy manba bilan ishlash kompetentligining hozirgi kunda yetarli darajada rivojlanmaganligini va uni kasbiy tayyorgarlik dasturlariga maqsadli kiritish zaruratini ishonchli tarzda tasdiqlaydi.

Uchinchidan, faol metodlarga asoslangan maxsus ishlab chiqilgan didaktik tizimlar yuqori amaliy samaradorlikka ega ekanligi isbotlangan.

To'rtinchidan, raqamli transformatsiya sharoitida tarixiy manbashunoslik metodologiyasi zamonaviy raqamli manba-tekshirish strategiyalari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanishi lozim.

Beshinchidan, O'zbekistonning boy tarixiy-madaniy merosi bo'lajak mutaxassislarning chuqur aksiologik-kasbiy shakllanishi uchun ham nihoyatda qulay va hali to'liq ro'yobga chiqarilmagan negiz yaratadi.

Ushbu xulosalar keyingi paragrafda tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning metodik tizimini ishlab chiqishga bevosita asos bo'lib xizmat qiladi.

2.2-§. Raqamli transformatsiya sharoitida talabalarga tarixiy manbalarni o'rgatish mazmuni

Raqamli transformatsiya sharoitida tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasi tubdan o'zgarmoqda. XX asrning ikkinchi yarmida shakllangan an'anaviy manbashunoslikda tarixchi asosan qo'lyozmalar, arxiv hujjatlari va bosma manbalar bilan bevosita ishlagan. Biroq XXI asrda raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi tarixiy manbalar bilan ishlashning yangi usulini yaratdi. Bu yo'nalish fanlararo (tarix va IT uyg'unlashgan) soha hisoblangan 'raqamli gumanitar fanlar' doirasida shakllandi.

Fanga "Raqamli gumanitar fanlar" terminining kirib kelishi Syuzan Shraybman, Rey Simens va Jon Unsvort tahrir qilgan fundamental asar bilan bog'liq. Kitob 37 ta original maqolani o'z ichiga olgan bo'lib, unda gumanitar fanlarda kompyuter usullarini qo'llash tarixi, nazariy asoslari va amaliyoti tizimli bayon qilingan. Nashr muqaddimasini italiyalik olim Roberto Busa yozgan, u 1949-yilda IBM bilan hamkorlikda Foma Akvinskiy asarlarining kompyuterli konkordansini yaratish loyihasini boshlagan edi. Bu sohaning amaliy boshlanish nuqtasi hisoblanadi⁷².

⁷²Schreibman S., Siemens R., Unsworth J. (Eds.). A Companion to Digital Humanities. — Oxford: Blackwell Publishing, 2004.

Bugungi kunda raqamli gumanitar fanlar o'z ichiga matn tahlili, geomakon tahlili, tarmoq tahlili, raqamli arxivistika va vizualizatsiya kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. Bu metodlarning har biri tarix ta'limida o'ziga xos amaliy qo'llanilishga egadir. Matn tahlili vositalari katta hajmdagi arxiv hujjatlaridan kalit so'zlar va mavzularni avtomatik ajratib olishga, geomakon tahlili tarixiy voqealarning fazoviy taqsimotini xaritalashtirishga, tarmoq tahlili esa tarixiy shaxslar yoki institutlar o'rtasidagi murakkab aloqalarni vizual tasvirlashga xizmat qiladi.

A. Burdik va hammualliflar tomonidan yozilgan dasturiy asarda raqamli gumanitar fanlarning bu metodologik kengayishi "muassasalar va amaliyot" nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, soha loyihalarining asosiy birligi sifatida "loyiha"ning markaziy o'rni ta'kidlanadi⁷³.

D. Koen va R. Rozenzveyg esa tarixchilar uchun maxsus mo'ljallangan amaliy qo'llanmasida raqamli tarix loyihasini rejalashtirish, manbalarni raqamlashtirish va onlayn taqdim etishning bosqichma-bosqich metodikasini ishlab chiqdilar⁷⁴. Ushbu metodikaning tarix ta'limidagi ahamiyati shundaki, u talabaning o'zi raqamli tarixiy resurs yarata oluvchi faol ishtirokchisi bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

I. Milligan tomonidan ilgari surilgan mo'l-ko'pchilik davri konsepsiyasi zamonaviy tarixchi duch keladigan tubdan yangi muammoni ifodalaydi. Agar an'anaviy manbashunoslik manba yetishmovchiligi sharoitida shakllangan bo'lsa, veb-arxivlar va ijtimoiy media ma'lumotlari sharoitida muammo aksincha inson o'qib chiqa olmaydigan miqyosdagi ma'lumotlar bilan ishlash zarurati bo'lib qoladi⁷⁵. Bu konseptual o'zgarish talabalarning axborot-analitik kompetentligiga yangi talab qo'yadi. Endi alohida manbani tanqidiy baholash bilan birga katta hajmdagi raqamli manbalar massivini saralash, ustuvorlashtirish va tizimlashtirish ko'nikmasi ham zarur bo'lib qoladi. Bunday integratsiya, albatta, alohida darsdan kengroq miqyosdagi tashkiliy o'zgarishni talab

⁷³Burdick A., Drucker J., Lunenfeld P., Presner T., Schnapp J. *Digital Humanities*. — Cambridge, MA: MIT Press, 2012.

⁷⁴Cohen D.J., Rosenzweig R. *Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web*. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.

⁷⁵Milligan I. *History in the Age of Abundance? How the Web Is Transforming Historical Research*. — Montreal: McGill-Queen's University Press, 2019.

etadi. D. Ifenthaler va hammualliflar tomonidan tahrirlangan keng qamrovli to'plamda ta'kidlanishicha, ta'lim tashkilotlarining raqamli transformatsiyasi yangi texnologik vositalarni joriy etish, o'qitish, ta'lim madaniyati va tashkiliy tuzilmaning chuqur qayta ko'rib chiqilishini talab qiladi⁷⁶.

Tadqiqotchilarning fikricha, muvaffaqiyatli raqamli transformatsiya texnologik infratuzilma, tashkiliy talablar va o'qitish dizayni o'rtasidagi muvozanatga bog'liq. Bu xulosa oliy ta'lim muassasalarida tarixiy manbalarni raqamli o'qitish tizimini joriy etishda ham tashkiliy darajadagi tayyorgarlikning zarurligini ko'rsatadi.

Tarixiy manba bilan ishlash jarayoni o'z tabiatiga ko'ra axborot-analitik faoliyatning klassik namunasidir. U axborot ehtiyojini aniqlash, manbalarni izlash, ularning ishonchliligini tashqi va ichki tanqid orqali baholash, axborotni ajratib olish, manbalarni qiyoslash, sintez qilish va xulosa chiqarish kabi izchil operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Bu operatsiyalar S. Vaynburg tomonidan asoslangan manbani aniqlash, kontekstlashtirish va o'zaro tasdiqlash evristikalariga bevosita mos keladi⁷⁷.

Raqamli muhitda ushbu klassik manbashunoslik amallari yangi shaklga ega bo'ladi. J. van Dri va K. van Bokstel tomonidan ishlab chiqilgan tarixiy mulohaza yuritish modeli raqamli manbalar bilan ishlashda ham o'z amaliy ahamiyatini saqlab qoladi. Biroq endi bu amallar elektron qidiruv tizimlari, raqamli arxivlar va katalog metama'lumotlari orqali amalga oshiriladi⁷⁸.

Tarixiy fikrlash sohasining nazariy landshaftini yaxlit tushunish uchun so'nggi yillarda nashr etilgan yirik xalqaro nashrlarga murojaat qilish zarurligini ko'rsatadi. S. Metsger va L. Garrisning "Uayli xalqaro tarixni o'qitish va o'rganish bo'yicha qo'llanma"si tarix ta'limi

⁷⁶Ifenthaler D., Hofhues S., Egloffstein M., Helbig C. (Eds.). Digital Transformation of Learning Organizations. — Cham: Springer, 2021.

⁷⁷Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. — Philadelphia: Temple University Press, 2001.

⁷⁸Van Drie J., Van Bokstel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. — 2008. — Vol. 20(2). — P. 87–110.

tadqiqotlarining so‘nggi 30 yillik rivojlanishini tizimli umumlashtiradi⁷⁹. Ushbu to‘plamda S. Levesk va P. Klark tomonidan yozilgan bob tarixiy fikrlash tushunchasining turli ta’riflari va ta’limiy qo‘llanilishini tanqidiy tahlil qilib, sohada yagona, umumiy qabul qilingan ta’rif mavjud emasligini ko‘rsatadi. “Ko‘nikma”, “jarayon” va “kompetensiya” atamalari ko‘pincha bir-birining o‘rnida ishlatiladi⁸⁰.

M. Karretero, S. Berger va M. Greverlarning “Tarixiy madaniyat va ta’lim sohasidagi tadqiqotlar bo‘yicha qo‘llanma”si esa tarixiy fikrlash tadqiqotlarini kengroq tarixiy madaniyat tushunchasi orqali kontekstlashtiradi⁸¹.

M. Grever va R.Y. Adriaansen ushbu to‘plamdagi o‘z bobida tarixiy madaniyatni uch o‘zaro bog‘liq darajada narrativlik va performativlik kesishmasi, mnemonik infratuzilmalar va tarix haqidagi tasavvurlarni tahlil qiladi. Tarixiy bilim shakllanishining akademik va ommaviy-madaniy o‘lchovini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi⁸². Bu konseptual kengayish mazkur tadqiqot uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Talabalarning tarixiy manbalar bilan ishlashi faqat akademik-metodologik jarayon emas, balki ular ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy madaniyat va oilaviy xotira orqali allaqachon shakllangan tarixiy madaniyat bilan muzokara qilish jarayonidir.

2.2.1-jadval

Tarix ta’limi bo‘yicha yetakchi xalqaro nashrlar

Nashr (muallif/muharrir, yil)	Markaziy g‘oyasi
Wiley Handbook (Metzger & Harris, 2018)	Sohaning 30 yillik rivojlanishi, konseptual konstruktlar
Lévesque & Clark (2018)	Tarixiy fikrlash ta’riflarining xilma-xilligi

⁷⁹Metzger S.A., Harris L.M. (Eds.). The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning. — Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2018.

⁸⁰Lévesque S., Clark P. Historical Thinking: Definitions and Educational Applications // The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning / Ed. by S.A. Metzger, L.M. Harris. — Hoboken, NJ: Wiley, 2018. — Ch. 5.

⁸¹Carretero M., Berger S., Grever M. (Eds.). Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education. — London: Palgrave Macmillan, 2017.

⁸²Grever M., Adriaansen R.J. Historical Culture: A Concept Revisited // Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education / Ed. by M. Carretero, S. Berger, M. Grever. — London: Palgrave Macmillan, 2017. — P. 73–89.

Palgrave Handbook (Carretero, Berger, & Grever, 2017)	Tarixiy madaniyat – katta kontekst
Grever & Adriaansen (2017)	Tarixiy madaniyatning 3 darajasi (narrativ, mnemonik, konseptual)
Rüsen (2017)	Metatarixiy nazariya: dalil va ma’no birligi

Yorn Ruzenning so‘nggi nazariy asarida tarixiy bilimning ikki qutbi – dalilga asoslanganlik va narrativ-madaniy funktsiya o‘rtasidagi muvozanat markaziy o‘rin tutadi⁸³.

Muallifning ta’kidlashicha, tarixiy metod dalillarni to‘plash, mazmunli narrativga aylantirish qoidalarini ham o‘z ichiga olib, bu ikki jihatning birligi ilmiy tahlil qilinmagan va radikal relativizm (har qanday talqin teng qiymatga ega) o‘rtasidagi ishonchli yo‘lni belgilaydi. Talabalarning raqamli manbalar bilan ishlashi ham texnik ko‘nikmalar bilan birga ma’noli tarixiy narrativ qurish qobiliyatini ham rivojlantirishi lozim.

Tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasining xalqaro amaliyotda qanday natija berishini empirik tadqiqotlar orqali ko‘rib chiqish zarurati mavjud. So‘nggi yillarda Yevropa, Markaziy Osiyo, Janubi-Sharqiy Osiyoda o‘tkazilgan tadqiqotlar bu boradagi xilma-xil, ammo bir-birini to‘ldiruvchi dalillarni taqdim etadi.

Ispaniyada P. Rivero, B. Aso va S. Garsiya-Sebalos tomonidan 231 nafar o‘rta va yuqori sinf o‘quvchisi ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda tarixiy fikrlashning progressiyasi manbalardan foydalanish va tanqidiy fikrlash o‘lchovlari bo‘yicha tahlil qilingan⁸⁴. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning tarixiy va tanqidiy fikrlash darajalari bir-biriga yaqin, ammo farqlanuvchi bo‘lib, tarix ta’limi hali ham ko‘pincha an’anaviy, “tarixni yodlash” formatida qolib ketmoqda. A. Lopes-Garsia tomonidan o‘tkazilgan boshqa bir ispan tadqiqotida esa faol metodlar va raqamli resurslarga asoslangan o‘qitish metodikasining samaradorligi

⁸³Rüsen J. Evidence and Meaning: A Theory of Historical Studies. — New York: Berghahn Books, 2017.

⁸⁴Rivero P., Aso B., García-Ceballos S. Progresión del pensamiento histórico en estudiantes de secundaria: fuentes y pensamiento crítico // Revista Electrónica de Investigación Educativa. — 2023. — Vol. 25, e09. — P. 1–16. <https://doi.org/10.24320/redie.2023.25.e09.4338>

tasdiqlangan⁸⁵, bu Mirales-Sanches va hammualliflari tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalarini yanada mustahkamlaydi.

Markaziy Osiyo mintaqasida M. Isayev va T. Apendiyev tomonidan Qozog‘iston pedagogika universitetlari talabalari va tarix o‘qituvchilari ishtirokida o‘tkazilgan so‘rovnoma asosidagi tadqiqot alohida ahamiyatga ega, chunki u O‘zbekistonga yaqin ijtimoiy-ta’limiy kontekstni aks ettiradi⁸⁶.

Tadqiqot natijalari raqamli va axborot texnologiyalarining tarix ta’limidagi roli muhim ekanligini tasdiqlasa-da, talabalar va o‘qituvchilarning raqamli vositalardan foydalanish malakasi hali ham yetarli emasligini ochib berdi. Bu xulosa O‘zbekiston kontekstida ham xuddi shunday vaziyat kutilishi mumkinligini ko‘rsatadi va mazkur tadqiqotning amaliy dolzarbligini mintaqaviy darajada tasdiqlaydi.

Indoneziyada Sariyatun va hammualliflar tomonidan 300 nafar yuqori sinf o‘quvchisi ishtirokida o‘tkazilgan kvazi-eksperimental tadqiqot birlamchi manbalarga asoslangan tadqiqotchilik ta’limi raqamli o‘quv materiallari bilan birlashtirilganda, talabalarining tarixiy fikrlash va yuqori tartibli fikrlash ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshirishini isbotladi. Ko‘rsatkichlarning 72 foizlik o‘zgarishi birlamchi manbalardan foydalanish chastotasi, muhokamalarda ishtirok etish va raqamli materiallardan foydalanish bilan izohlangan⁸⁷. Bu yuqori miqdoriy ko‘rsatkich mazkur tadqiqotning amaliy bobida kutilishi mumkin bo‘lgan samaradorlik darajasini taxminiy baholash uchun qimmatli qiyosiy mezon beradi.

AQSHda S. Richards tomonidan Xitoyda joylashgan amerikalik maktabda olib borilgan tadqiqotda arxiv tadqiqoti loyiha va joy-asosli ta’lim bilan birlashtirilganda o‘ziga xos pedagogik yondashuv, ya’ni

⁸⁵López-García A. Effectiveness of a Teaching Methodology Based on the Theory of Historical Thinking Through Active Methods and Digital Resources in Spanish Adolescents // *Frontiers in Education*. — 2023. — Vol. 8. — Art. 1175123. <https://doi.org/10.3389/feduc.2023.1175123>

⁸⁶Issayev M., Apendiyev T. Teaching History with the Help of Information and Digital Technologies // [SAGE jurnali]. — 2025. <https://doi.org/10.1177/20427530251379080>

⁸⁷Sariyatun, Sutimin L.A., Abidin N.F. Enhancing Historical Thinking and HOTS Through Digital Learning Materials: An Inquiry-Based Approach Using Primary Sources for High School Students // *Journal of Curriculum Studies Research*. — 2025. — Vol. 7(2). — P. 228–248. <https://doi.org/10.46303/jcsr.2025.19>

fanga xos, talabaning kasbiy-intellektual shakllanishini ta'minlovchi o'qitish uslubi sifatida samarali ekanligini ko'rsatdi⁸⁸.

A. Krimbl tomonidan o'tkazilgan keng qamrovli tarixiy-metatahliliy tadqiqotda Buyuk Britaniya, Kanada va AQSHda raqamli tarix sohasining so'nggi 50 yillik rivojlanishi tahlil qilingan. Jumladan, ommaviy raqamlashtirish tarixi va bu jarayonning o'quv dasturlariga ta'siri batafsil ko'rib chiqilgan⁸⁹.

Tadqiqotchining asosiy xulosasi shundan iboratki, raqamli tarix sohasi nima ekanligi haqida hamon aniq konsensus yo'q. Biroq texnologik vositalarning o'zi emas, ularning tarix ta'limi maqsadlariga qanday xizmat qilishi muhimroqdir.

Media va axborot savodxonligi nuqtayi nazaridan UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan "Tanqidiy fikrlang, oqilona bosing!" qomusiy o'quv dasturi alohida ahamiyat kasb etadi. U media va axborot savodxonligini sun'iy intellekt, raqamli fuqarolik va dezinformatsiyaga qarshi turish kabi dolzarb mavzular bilan bog'lab, global miqyosda qo'llanilishi mumkin bo'lgan kompetentlik strukturasini taqdim etadi⁹⁰. Ushbu struktura tarixiy manbalar asosida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish metodikasini kengroq, fanlararo MIL strategiyasi bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi.

O'zbekiston ilmiy adabiyotida media ta'limni ommaviy axborot vositalari materiallari asosida rivojlantirish masalasi Sh. Taylakova tomonidan ham o'rganilgan⁹¹. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, zamonaviy OAV materiallari, jumladan, onlayn nashrlar va ijtimoiy media kontenti talabalarda media-tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun boy, ammo hali yetarli darajada tizimlashtirilmagan resurs hisoblanadi. Bu xulosa tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasi uchun ham muhim amaliy saboq beradi. Zamonaviy OAV materiallari tarixiy voqealarning hozirgi kundagi talqinlari sifatida tarixiy manbashunoslik

⁸⁸Richards, S. (2023). Archival Research with High School Students and School History: An Example of Signature Pedagogy through Project-and Place-Based Learning. *Teaching History: A Journal of Methods*, 48(1), 36-54.

⁸⁹Crymble A. *Technology and the Historian: Transformations in the Digital Age*. — Urbana: University of Illinois Press, 2021.

⁹⁰UNESCO. *Think Critically, Click Wisely! Media and Information Literate Citizens*. — Paris: UNESCO, 2021.

⁹¹Taylakova S. N. Ta'lim-tarbiya jarayonlarida mediata'lim texnologiyalaridan foydalanish: xalqaro va milliy tajriba //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — 2023. — T. 3. — №. 22. — C. 36-42.

mashg'ulotlariga qo'shimcha, dolzarb manba turi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Raqamli ta'lim muhitidagi umumiy tendensiyalarni kengroq miqyosda tahlil qilish hamda ushbu sohadagi fundamental ilmiy yo'nalishlarni aniqlashda bibliometrik tahlil natijalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. F. Makda tomonidan Scopus bazasidagi 2012–2023-yillar oralig'idagi nashrlar asosida o'tkazilgan keng qamrovli bibliometrik tahlilda virtual o'qitish sohasidagi asosiy tadqiqot yo'nalishlari, muallif va muassasalar hamkorligi xaritalashtirilgan⁹².

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, virtual o'qitishga oid tadqiqotlarning katta qismi umumiy texnologik-infratuzilma masalalariga bag'ishlangan, fanga xos metodik yondashuvlarga, jumladan, tarix ta'limiga nisbatan kam e'tibor qaratilgan. Bu xulosa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini yana bir bor tasdiqlaydi.

S.S. Korniyenko tomonidan PRISMA 2020 standartlariga muvofiq o'tkazilgan tizimli tadqiqot raqamli tarix pedagogikasining bakalavriat bosqichidagi samaradorligi haqidagi empirik dalillarni birinchi marta yaxlit tarzda umumlashtiradi⁹³. Scopus bazasida 2013–2025-yillar oralig'ida qidiruv o'tkazilib, 46 ta dastlabki nashrdan faqat 6 tasi qat'iy tanlov mezonlariga javob bergan. Bu o'z-o'zidan sohada yuqori sifatli empirik tadqiqotlarning kamligini ko'rsatadi. Shu olti tadqiqotning tahlili natijasida talabalar faolligiga ijobiy ta'sir barcha tadqiqotlarda (100%), tarixiy bilim darajasining oshishi tadqiqotlarning 67 foizida qayd etilgan. Shuningdek, texnologik-pedagogik-mazmuniy bilim (TPACK) freymvorkiga asoslangan tadqiqotlar kognitiv va affektiv natijalar bo'yicha ustunlikka ega bo'lgan. Muallifning asosiy xulosasi mavjud dalillar bazasi metodologik xilma-xillik va uzoq muddatli kuzatuv tadqiqotlarining yo'qligi sababli cheklangan. Bu esa mazkur sohada yangi, qat'iy ilmiy tadqiqotlarga bo'lgan ehtiyojni ko'rsatadi.

⁹²Makda, F. (2025). Digital education: Mapping the landscape of virtual teaching in higher education—a bibliometric review. *Education and Information Technologies*, 30(2), 2547-2575.

⁹³Korniyenko S.S. Digital History Pedagogy in Higher Education: A PRISMA-Compliant Systematic Review of Empirical Evidence (2011–2025) // CEUR Workshop Proceedings. — 2025. — Vol. 4043. — P. 200–235.

Indoneziyalik tadqiqotchilar H. Firmansyah va hammualliflar tomonidan o'tkazilgan tizimli adabiyotlar tahlilida talabalarning internetdagi tarixiy manbalarni o'qishda divergent fikrlashni qo'llashi alohida o'rganilgan⁹⁴. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, raqamli davrda tarix ta'limi endi nafaqat to'g'ri javob topishga, balki bir xil manba yoki voqeani turlicha talqin qilish, muqobil farazlar shakllantirish qobiliyatini rivojlantirishga ham yo'naltirilishi lozim.

Bu yondashuv mazkur tadqiqotning refleksiv komponent tahlilida ilgari surilgan g'oyani talabaning bir martalik xulosa bilan cheklanmasdan, muqobil talqinlarni ko'rib chiqish qobiliyatini rivojlantirish zarurligini yana bir bor mustahkamlaydi. Yuqorida tahlil qilingan empirik tadqiqotlarning miqdoriy natijalarini yaxlit qiyosiy ko'rinishda taqdim etish ularning umumiy ishonchlilik darajasini va amaliy ahamiyatini yanada aniqroq ko'rsatish imkonini beradi.

2.2.2-jadval

Raqamli tarix ta'limi samaradorligi bo'yicha empirik tadqiqotlar

Tadqiqot (mamlakat, yil)	Namuna	Asosiy miqdoriy natija
Sariyatun va boshq. (Indoneziya, 2025)	300 o'quvchi	HOTS o'zgarishining 72% birlamchi manba+raqamli material bilan izohlanadi
Rivero va boshq. (Ispaniya, 2023)	231 o'quvchi	Tarixiy va tanqidiy fikrlash darajalari yaqin, ammo farqli
Mirales-Sanches va boshq. (Ispaniya, 2024)	114 o'quvchi	Metodologiya/motivatsiyada katta ta'sir hajmi
Steyss va boshq. (AQSh, 2024)	207 o'quvchi	4 faktorli model; tarixiy fikrlash alohida faktor
Korniienko (tizimli sharh, 2025)	6 tadqiqot (Scopus)	Faollikka 100%, bilimga 67% ijobiy ta'sir
Isayev & Apendiyev (Qozog'iston, 2025)	So'rovnoma	Raqamli malaka hali yetarli emas

⁹⁴Firmansyah, H., Kusnoto, Y., Superman, S., & Atmaja, T. S. (2023). Implementation of divergent thinking in exploration of students'creative efforts in reading historical sources from the internet. Lentera Pendidikan: Jurnal Ilmu Tarbiyah dan Keguruan, 26(1), 23-30.

Ushbu jadvaldagi natijalarning umumiy tendensiyasi shuni ko'rsatadiki, deyarli barcha tadqiqotlarda raqamli vositalar va birlamchi manbalarning birgalikda qo'llanilishi ijobiy natija beradi, biroq samaradorlik darajasi mintaqaviy kontekstga qarab farqlanadi. Bu xulosa O'zbekiston uchun moslashtirilgan, mahalliy manbalar va ta'lim tizimi xususiyatlarini hisobga oluvchi mustaqil metodikani ishlab chiqish zarurligini yana bir bor asoslaydi. Tarixiy manbalarni o'qitishning raqamli mazmunini aniqlashtirishda, eng avvalo, an'anaviy va raqamli yondashuvlarning qiyosiy tahlilini o'tkazish zarur.

2.2.3-jadval

Tarixiy manbalarni o'qitishda an'anaviy va raqamli yondashuvlarning qiyosiy tavsifi

Mezon	An'anaviy yondashuv	Raqamli yondashuv
Manbaga kirish	Faqat arxiv/kutubxonada, bevosita	Onlayn, istalgan joydan, istalgan vaqtda
Qidiruv usuli	Qo'lda, katalog kartochkalari	Elektron qidiruv, metama'lumotlar
Tahlil vositasi	Ko'zdan kechirish, qo'lda yozish	OCR, text mining, GIS, vizualizatsiya
Manbalar soni	Cheklangan (vaqt, masofa)	Amalda cheksiz (raqamli arxivlar)
Verifikatsiya	Ekspert-kutubxonachi yordami	Lateral reading, SIFT, AI vositalari

Jadvaldan ko'rinadiki, raqamli yondashuv manbaga kirish va qidiruv imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Biroq bu, o'z navbatida, talabadan yangi raqamli manba tanqidi va verifikatsiya ko'nikmalarini talab qiladi. M. Kolfild va S. Vaynburg tomonidan taklif etilgan SIFT metodologiyasi (to'xtash, manbani tekshirish, yaxshiroq qamrovni topish, da'volarni asl kontekstga qaytarish) aynan shu zaruratga javob beradi⁹⁵.

⁹⁵Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions about What to Believe Online. — Chicago: University of Chicago Press, 2023.

“Manbaga kirish” mezoni bo‘yicha raqamli yondashuvning ustunligi shubhasiz, biroq bu ustunlik o‘z-o‘zidan kompetentlikni oshirmaydi. Aksincha, I. Milligan ta’kidlaganidek, “mo‘l-ko‘lchilik” sharoitida talaba endi cheklangan manbalar orasidan tanlash emas, amalda cheksiz manbalar oqimidan eng muhimlarini ajratib olish ko‘nikmasiga muhtoj bo‘ladi⁹⁶.

Tahlil vositasi mezoni bo‘yicha esa OCR va matn tahlili vositalari talabaning qo‘l mehnati o‘rnini bossa-da, ular natijasini tanqidiy baholash masalan, OCR xatolarini aniqlash yoki avtomatik tahlil natijalarining kontekstga mosligini tekshirish inson omilini talab qilishda davom etadi. Verifikatsiya mezoni esa, yuqorida ko‘rsatilganidek, butunlay yangi, raqamli davrga xos metodologiya bilan boyitilishi lozim. Raqamlashtirilgan birlamchi manbalar bilan ishlash talabalarda tarixiy fikrlashning amalda namoyon bo‘lishini ta’minlaydi. B. Telli va L. Goldenberg tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda o‘rta va yuqori sinf o‘quvchilari, agar ularning o‘qituvchilari raqamli arxivlardan foydalanish bo‘yicha tayyorgarlikdan o‘tgan bo‘lsa, raqamlashtirilgan manbalar bilan ishlashda kuzatish, manbani aniqlash va o‘zaro tasdiqlash amallarini muvaffaqiyatli namoyon etgan⁹⁷.

Shu bilan birga, mualliflar ta’kidlaganidek, raqamlashtirilgan manbaning o‘zi avtomatik ravishda tarixiy fikrlashni rivojlantirmaydi. Uning ta’limdagi salohiyati faqat aniq metodik tizim orqali ro‘yobga chiqadi⁹⁸.

Raqamli muhitda axborot-analitik kompetentlikning tarkibiy qismlarini aniqlashtirish uchun xalqaro konseptual freymvorklarga murojaat qilish kerak. Amerika kollej va tadqiqot kutubxonalari assotsiatsiyasi (ACRL) oliy ta’lim tizimida axborot savodxonligini baholash uchun maxsus konseptual tizim ishlab chiqqan. Tizim talaba va tadqiqotchilarning axborot bilan ishlash kompetentligini jami oltita asosiy

⁹⁶Milligan I. *History in the Age of Abundance? How the Web Is Transforming Historical Research*. — Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2019.

⁹⁷Tally B., Goldenberg L.M. *Fostering Historical Thinking with Digitized Primary Sources* // *Journal of Research on Technology in Education*. — 2005. — Vol. 38(1). — P. 1–21.

⁹⁸Tally B., Goldenberg L.M. *Fostering Historical Thinking with Digitized Primary Sources* // *Journal of Research on Technology in Education*. — 2005. — Vol. 38(1). — P. 1–21.

tushuncha orqali tavsiflab beradi. Ushbu tushunchalar qatoriga axborotning vaqt o'tishi bilan qadrlanishi hamda izlanish jarayoni mohiyatan tinimsiz savol berishdan iborat ekanligi kabi muhim tamoyillar kiradi⁹⁹. Yevropa komissiyasining DigComp 2.2 raqamli kompetentlik freymvorki esa axborot va ma'lumotlar savodxonligini raqamli fuqarolik kompetentligining markaziy yo'nalishi sifatida belgilaydi¹⁰⁰.

Ushbu uch freymvorkning (ACRL, DigComp, UNESCO MIL) qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, barchasi axborotni baholash va tanqidiy foydalanishni markaziy o'rinda qo'yadi. Shuningdek, ACRL ko'proq akademik-tadqiqotchilik kontekstiga, DigComp fuqarolik-raqamli kompetentlikka, UNESCO MIL esa media va dezinformatsiyaga qarshi turish jihatlariga ega. Mazkur tadqiqotda bu uch freymvorkning integrativ sintezi qo'llaniladi. ACRLdan kognitiv-konseptual asos, DigComp dan operatsion-texnik komponentlar, UNESCO MILdan esa motivatsion-axloqiy o'lchov olinadi. Bu yondashuv K.T. Abdurashidovanning axborot xavfsizligi va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi tahlili bilan ham uyg'unlashadi.

2.2.4-jadval

Raqamli tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonida shakllanadigan axborot-analitik kompetensiyalar

Komponent	Raqamli muhitdagi ko'rinishi
Kognitiv	Manba turlari va raqamli metama'lumotlarni tushunish
Operatsion	Elektron qidiruv, OCR, text mining, GIS vositalari
Motivatsion	Raqamli tadqiqotga qiziqish va qadriyatli munosabat
Refleksiv	Raqamli manba ishonchliligini metakognitiv baholash

Raqamli arxivlar va ochiq ma'lumotlar bazalarining ta'limdagi salohiyatini baholashda ularning didaktik imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish zarur.

⁹⁹ACRL. Framework for Information Literacy for Higher Education. — Chicago: Association of College and Research Libraries, 2015.

¹⁰⁰Vuorikari R., Kluzer S., Punie Y. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.

Tarixiy manbalarni o‘rganishda foydalaniladigan raqamli platformalar va ularning didaktik imkoniyatlari

Platforma turi	Didaktik imkoniyati
Raqamli arxivlar	Birlamchi manbalarga bevosita, masofadan kirish
Ochiq ma’lumotlar bazalari	Ko‘p manbali qiyosiy tahlil imkoniyati
OCR/matn tahlili vositalari	Katta hajmdagi matnni tezkor qayta ishlash
GIS platformalari	Tarixiy voqealarni fazoviy vizualizatsiya qilish
AI-asoslangan tahlil vositalari	Manba ishonchliligini tezkor dastlabki baholash

Shu bilan birga, raqamli SI vositalaridan foydalanishda ehtiyotkorlik zarur. M. Kolfild va S. Vaynburg ta’kidlashicha, yirik til modellari tushunishga ega emas va ularning chiqargan natijalari ham, har qanday boshqa manba kabi, tanqidiy tekshirishni talab qiladi¹⁰¹. Bundan tashqari, raqamli axborot muhitining dezinformatsiya bilan to‘yinganligi talabalarda raqamli manba tanqidi ko‘nikmalarini rivojlantirishni yanada dolzarblashtiradi¹⁰².

Axborot-analitik kompetentlikni diagnostika qilish vositalarini ishlab chiqishda ETS tadqiqot markazi tomonidan tayyorlangan tahliliy hisobot muhim metodologik manba hisoblanadi. An’anaviy ko‘p variantli testlar ko‘proq deklarativ bilimni o‘lchaydi, holbuki senariyga asoslangan, simulyatsiya qilingan amaliy vazifalar talabani real vaziyatda axborot bilan ishlash qobiliyatini ancha ishonchli o‘lchaydi¹⁰³.

Tarixiy manbalarni o‘rgatishning zamonaviy shakllari va usullari talabalarning axborot-analitik kompetentligini kompleks rivojlantirishga

¹⁰¹Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions about What to Believe Online. — Chicago: University of Chicago Press, 2023.

¹⁰²Vosoughi S., Roy D., Aral S. The Spread of True and False News Online // Science. — 2018. — Vol. 359(6380). — P. 1146–1151.

¹⁰³Sparks J.R., Katz I.R., Beile P.M. Assessing Digital Information Literacy in Higher Education: A Review of Existing Frameworks and Assessments with Recommendations for Next-Generation Assessment. — ETS Research Report Series, 2016.

xizmat qiladi. An'anaviy ma'ruza va seminar shakllariga qo'shimcha ravishda quyidagi zamonaviy shakllar qo'llaniladi.

- arxiv amaliyoti;
- raqamli laboratoriya;
- case-study usuli;
- loyiha usuli;
- teskari sinf;
- muammoli ta'lim.

A. Reysman tomonidan ishlab chiqilgan “hujjatga asoslangan dars” modeli ushbu shakllarning amaliy samaradorligini empirik tarzda tasdiqlaydi. Beshta maktabda olib borilgan olti oylik tadqiqotda tarixiy fikrlash, faktologik bilim, umumiy mulohaza yuritish va o'qish tushunishi bo'yicha sezilarli ijobiy natijalar qayd etilgan¹⁰⁴. Bu model auditoriyaning an'anaviy tashkiliy shakllarini saqlab qolgan holda, ularni fanga xos tadqiqot jarayoniga moslashtiradi. Bu yondashuv raqamli manbalar bilan ishlashga ham bevosita ko'chirilishi mumkin.

Manbaga asoslangan argumentativ faoliyatning axborot-analitik kompetentlikdagi o'rnini J. Steyss va hammualliflar tomonidan 207 nafar o'quvchi ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot tasdiqlaydi. Yozma ishning sifati g'oyalar taqdimoti, dalillardan foydalanish, til vositalari va tarixiy fikrlash kabi to'rt o'zaro bog'liq, ammo qisman mustaqil omil orqali tavsiflanadi¹⁰⁵.

Bu natija shuni ko'rsatadiki, tarixiy fikrlash ko'nikmasi alohida, maqsadli pedagogik e'tiborni talab qiladi va umumiy yozish mahoratining yon mahsuli sifatida o'z-o'zidan rivojlanmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi Farmoni va 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari

¹⁰⁴Reisman A. Reading Like a Historian: A Document-Based History Curriculum Intervention in Urban High Schools // Cognition and Instruction. — 2012. — Vol. 30(1). — P. 86–112.

¹⁰⁵Steiss J., Wang J., Kim Y.-S.G., Olson C.B. U.S. Secondary Students' Source-Based Argument Writing in History // Written Communication. — 2024. <https://doi.org/10.1177/07410883241263549>

to‘g‘risida”gi Farmoni talabalarning raqamli kompetensiyalarini va ilmiy-tadqiqot ko‘nikmalarini rivojlantirishni ustuvor davlat siyosati darajasiga ko‘targan. Mazkur me‘yoriy-huquqiy asos tarixiy manbalarni raqamli formatda o‘qitish metodikasini ishlab chiqish uchun zamin yaratadi. Biroq amaliyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan aniq fanga xos metodika hozircha yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Raqamli muhitda tarixiy manbalarni o‘qitish shaklini tanlashda A. U. Beytsning “SECTIONS” modeli (qulaylik, qiymat, narx, o‘qitish va o‘rganish, interaktivlik, tashkiliy masalalar, tezkorlik, xavfsizlik mezonlari) foydali metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu model o‘qituvchiga aynan qaysi raqamli vosita muayyan o‘quv maqsadiga eng mos kelishini tizimli baholash imkonini beradi¹⁰⁶. Beytsning ta’kidlashicha, texnologiya tanlovi texnik imkoniyatlardan emas, pedagogik maqsaddan kelib chiqishi lozim. Bu tamoyil tarixiy manbalarni raqamlashtirish jarayonida ham asosiy yo‘riqnoma bo‘lishi kerak¹⁰⁷. Talabalarning axborot-analitik kompetentligini baholashda diagnostik mezonlarni aniq belgilash zarur. Quyidagi jadval mazkur tadqiqotda tavsiya etiladigan baholash mezonlarini umumlashtiradi.

2.2.6-jadval

Talabalarning axborot-analitik kompetentligini baholash mezonlari

Komponent	Boshlang‘ich daraja	Yuqori daraja
Kognitiv	Manba turini aniqlaydi	Manba kontekstini mustaqil tahlil qiladi
Operatsion	Ko‘rsatma asosida qidiradi	Mustaqil ko‘p manbali tahlil qiladi
Motivatsion	Tashqi baholashga tayanadi	Ichki qiziqish bilan ishlaydi
Refleksiv	Xatoni ko‘rsatmada ko‘radi	O‘z strategiyasini mustaqil tahlil qiladi

¹⁰⁶Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. 2nd ed. — Vancouver: Tony Bates Associates, 2019.

¹⁰⁷Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. 2nd ed. — Vancouver: Tony Bates Associates, 2019.

Quyida tarixiy manbalar asosida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan uchta namunaviy mashg‘ulotni taqdim etamiz.

Mashg‘ulot 1. “Raqamli arxiv materiallarini tahlil qilish”.

Maqsad: talabalarda raqamlashtirilgan birlamchi manba bilan mustaqil ishlash va uning ishonchliligini baholash ko‘nikmasini shakllantirish.

Kutilayotgan natija: talaba raqamli arxiv hujjatini mustaqil topadi, uning kontekstini aniqlaydi va boshqa manba bilan solishtirib xulosa chiqaradi.

Rivojlanadigan kompetensiyalar: kognitiv, elektron qidiruv, o‘z xulosasini asoslash.

Foydalaniladigan manbalar: O‘zbekiston Markaziy davlat arxivining raqamlashtirilgan fondlari, milliy elektron kutubxona resurslari.

Raqamli vositalar: elektron katalog qidiruv tizimi, OCR asosida matn tanish dasturi.

Topshiriq: berilgan raqamli hujjat asosida manba pasportini to‘ldiring. Muallif, sana, maqsad, ishonchlilik darajasi va uni boshqa bir manba bilan solishtirib qisqa xulosa yozing. Baholash mezonlari: manba pasportining to‘liqligi va aniqligi, qiyosiy tahlilning asoslanganligi, xulosaning mustaqilligi.

Bu mashg‘ulotning metodologik asosi A. Reysmanning hujjat-asosli dars modeliga¹⁰⁸ va S. Richards tomonidan tasvirlangan arxiv tadqiqotiga asoslangan imzo pedagogikasi tushunchasiga¹⁰⁹ tayanadi. Bu ikki yondashuvning sintezi talabaga haqiqiy tadqiqotchilik tajribasini, arxiv bilan mustaqil ishlash, noma’lumlik bilan to‘qnashish va o‘z xulosasini mustaqil shakllantirish tajribasini ham berishga xizmat qiladi.

Refleksiya savollari: Manbani topishda qanday qiyinchiliklarga duch keldingiz? Uning ishonchliligini qanday tekshirdingiz? Boshqa manba bilan solishtirish xulosangizni qanday o‘zgartirdi?

¹⁰⁸Reisman A. Reading Like a Historian: A Document-Based History Curriculum Intervention in Urban High Schools // Cognition and Instruction. — 2012. — Vol. 30(1). — P. 86–112.

¹⁰⁹Richards, S. (2023). Archival Research with High School Students and School History: An Example of Signature Pedagogy through Project-and Place-Based Learning. Teaching History: A Journal of Methods, 48(1), 36-54.

Mashg'ulot 2. "Tarixiy manbalarni sun'iy intellekt vositalari yordamida verifikatsiya qilish".

Maqsad: talabalarda SI asoslangan tahlil vositalaridan tanqidiy va mas'uliyatli foydalanish, ularning natijalarini mustaqil tekshirish ko'nikmasini shakllantirish.

Kutilayotgan natija: talaba SI vositasi taklif etgan tarixiy talqinni mustaqil manbalar bilan solishtirib tasdiqlaydi yoki rad etadi.

Rivojlanadigan kompetensiyalar: operatsion bo'lib, SI vositasidan foydalanish, refleksiv esa SI natijasini tanqidiy baholash hamda motivatsion bo'lib, mustaqil tekshirish ehtiyojini anglash.

Foydalaniladigan manbalar: tanlangan tarixiy hujjat va unga oid ikkita mustaqil ilmiy sharh.

Raqamli vositalar: matnni tahlil qiluvchi SI chat vositasi, elektron kutubxona qidiruv tizimi.

Topshiriq: SI vositasidan hujjat haqida qisqa tarixiy izoh so'rang. Olingan javobni ikkita mustaqil ilmiy manba bilan solishtiring va SI javobidagi to'g'ri, noaniq yoki xato joylarni belgilab, qisqa tahliliy hisobot yozing. M. Kolfild va S. Vaynburgning SIFT metodologiyasiga asoslanib¹¹⁰. Sun'iy intellekt javobini tekshirishda foydalanilgan manbalarning sifati hamda unda aniqlangan xatolarning soni va qanchalik asoslanganligi bosh mezon hisoblanadi. Shuningdek, yakuniy hisobotning ilmiy-tanqidiy uslubda, tizimli va xolis tahlillar asosida bayon etilganligi ham alohida baholanadi. Refleksiya savollari SI vositasi qaysi jihatlarida ishonchli, qaysi jihatlarida ishonchsiz natija berdi? Bu tajriba sizning SI vositalariga umumiy ishonchingizga qanday ta'sir qildi?

Mazkur mashg'ulotning metodik ahamiyati shundan iboratki, u talabani sun'iy intellekt vositalarini dushman yoki mo'jiza sifatida emas, tanqidiy tekshirishni talab qiluvchi yana bir manba turi sifatida qabul qilishga o'rgatadi.

M. Kolfild va S. Vaynburg ta'kidlaganidek, yirik til modellari katta hajmdagi matnni statistik naqshlar asosida generatsiya qiladi. Ammo ularda haqiqiy tushunish mavjud emas. Shu sababli ular ayrim hollarda

¹¹⁰Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions about What to Believe Online. — Chicago: University of Chicago Press, 2023.

juda ishonchli ko‘rinishdagi, ammo noto‘g‘ri ma’lumot berishi mumkin¹¹¹. Talabani aynan shu xavfdan ogoh qilish va uni mustaqil tekshirish odatini shakllantirish zamonaviy kasbiy tayyorgarlikning ajralmas qismidir.

Mashg‘ulot 3. “Bir tarixiy voqeaga oid turli manbalarni qiyosiy tahlil qilish”.

Maqsad: talabalarda korroboratsiya ko‘nikmasini bir voqea haqidagi turli manbalarni qiyoslab, ishonchli xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantirish.

Kutilayotgan natija: talaba bir xil voqea haqidagi kamida uch xil manbani (rasmiy yilnoma, memuar, zamondosh guvohlik) qiyosiy tahlil qilib, ziddiyatlarni aniqlaydi va asoslangan umumiy xulosa shakllantiradi.

Rivojlanadigan kompetensiyalar: manba turlarini farqlash, ko‘p manbali qiyosiy jadval tuzish, ziddiyatlarni izohlash.

Foydalaniladigan manbalar: bir voqeaga oid rasmiy yilnoma, memuar agar mavjud bo‘lsa hamda zamonaviy tarixiy tadqiqot maqolasi.

Raqamli vositalar: elektron qiyosiy jadval shablони, raqamli arxiv qidiruv tizimi.

Topshiriq: uchta manbadagi bir xil voqea bayonini qiyosiy jadvalga kiritib, ziddiyatli joylarni belgilang va ularning sababini izohlovchi qisqa argumentativ xulosa yozing. Masalan, mualliflik maqsadi, vaqt farqi, janr xususiyati¹¹²¹¹³.

Baholash mezonlari: jadvalning to‘liqligi, ziddiyatlarni aniqlash va sabablarini izohlash chuqurligi, yakuniy xulosaning dalillarga asoslanganligidir.

Refleksiya savollari: qaysi manba sizga eng ishonchli tuyuldi va nima uchun? Agar to‘rtinchi manba qo‘shilsa, xulosangiz qanday o‘zgarishi mumkin edi?

¹¹¹Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions about What to Believe Online. — Chicago: University of Chicago Press, 2023.

¹¹²Van Drie J., Van Boxtel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students’ Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. — 2008. — Vol. 20(2). — P. 87–110.

¹¹³Monte-Sano C. Argumentation in History Classrooms: A Key Path to Understanding the Discipline and Preparing Citizens // Theory Into Practice. — 2016. — Vol. 55(4). — P. 311–319.

Mazkur mashg'ulotning nazariy negizi P. Rivero, B. Aso va S. Garsiya-Sebalos tomonidan asoslangan progressiya modeliga¹¹⁴ va S.S. Korniyenkoning TPACK freymvorkiga asoslangan tizimli sharhida¹¹⁵ ko'rsatilgan eng yuqori samaradorlikka ega texnologik-pedagogik mazmundagi integratsiya tamoyiliga tayanadi. Bunday qiyosiy tahlil vazifalari T. Apendiyev va M. Isayevning Qozog'iston misolida ko'rsatganidek¹¹⁶, talabalarning nazariy bilimini va amaliy raqamli-tahliliy malakasini ham bir vaqtning o'zida diagnostika qilish imkonini beradi.

2.2.7-jadval

Paragrafda tahlil qilingan asosiy yo'nalishlar va ularning manbaviy negizi

Yo'nalish	Asosiy manbalar
Digital Humanities nazariyasi	Schreibman va boshq. (2004); Burdick va boshq. (2012)
Digital History metodikasi	Cohen & Rosenzweig (2005); Milligan (2019); Crymble (2021)
Xalqaro freymvorklar	ACRL (2015); DigComp (2022); UNESCO MIL (2021)
Tarixiy fikrlash nazariyasi	Wineburg (2001); Van Drie & Van Boxtel (2008); Rüsen (2017)
Empirik samaradorlik dalillari	Sariyatun va boshq. (2025); Rivero va boshq. (2023); Korniienko (2025)
O'zbekiston konteksti	PF-5847; PF-6079; Tojiboyeva (2024); Komilova (2024); Xodjayev & Xujamkulov

Yuqorida bayon etilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, raqamli transformatsiya sharoitida talabalarga tarixiy manbalarni o'rgatish mazmuni an'anaviy manbashunoslik negizini saqlab qolgan holda,

¹¹⁴Rivero P., Aso B., García-Ceballos S. Progresión del pensamiento histórico en estudiantes de secundaria: fuentes y pensamiento crítico // Revista Electrónica de Investigación Educativa. — 2023. — Vol. 25, e09. — P. 1–16. <https://doi.org/10.24320/redie.2023.25.e09.4338>

¹¹⁵Korniienko S.S. Digital History Pedagogy in Higher Education: A PRISMA-Compliant Systematic Review of Empirical Evidence (2011–2025) // CEUR Workshop Proceedings. — 2025. — Vol. 4043. — P. 200–235.

¹¹⁶Issayev M., Apendiyev T. Teaching History with the Help of Information and Digital Technologies // [SAGE jurnali]. — 2025. <https://doi.org/10.1177/20427530251379080>

raqamli gumanitar fanlar¹¹⁷ yutuqlari, xalqaro axborot savodxonligi freymvorklari¹¹⁸ va zamonaviy raqamli manba-tekshirish strategiyalari¹¹⁹ bilan boyitilishi lozim.

Tarixiy manba bilan ishlash jarayoni manbani aniqlash, kontekstlashtirish, o‘zaro tasdiqlash¹²⁰ orqali raqamli muhitda ham o‘z metodologik mohiyatini saqlab qoladi. Biroq yangi texnik vositalar va yangi xavflar talab qiladigan qo‘shimcha ko‘nikmalar bilan to‘ldirilishi zarur.

Xalqaro empirik tadqiqotlarning umumlashtirilgan tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli vositalar va birlamchi manbalarning uyg‘un qo‘llanilishi talabalarning tarixiy va tanqidiy fikrlash darajasini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Markaziy Osiyo mintaqasidagi, xususan, Qozog‘iston misolidagi tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ushbu mintaqada raqamli malaka darajasi hali ham yetarli emas. Bu O‘zbekiston uchun ham dolzarb ogohlantirish hisoblanadi va mazkur tadqiqotning amaliy zarurligini mustahkamlaydi.

O‘zbekistonning me‘yoriy-huquqiy bazasi raqamli transformatsiya yo‘nalishida huquqiy asos yaratadi. Biroq F. Makdaning bibliometrik tahlili ko‘rsatganidek, virtual o‘qitishga oid xalqaro tadqiqotlarning katta qismi fanga xos metodikalarga emas, umumiy texnologik masalalarga bag‘ishlangan. Demak, aniq fanga xos tarixiy manbalar asosidagi metodikani ishlab chiqish vazifasi nafaqat O‘zbekiston, balki xalqaro miqyosda ham hali to‘liq yechilmagan ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

Mazkur ilmiy bo‘shliqning O‘zbekiston kontekstidagi holatini aniqlashtirish uchun O‘zbekiston Milliy kutubxonasining elektron katalogida (www.diss.natlib.uz) mavjud yaqin yo‘nalishdagi tadqiqotlarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Sh.K. Tojiboyevaning falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining informatsion-

¹¹⁷Burdick A., Drucker J., Lunenfeld P., Presner T., Schnapp J. Digital_Humanities. — Cambridge, MA: MIT Press, 2012.

¹¹⁸UNESCO. Think Critically, Click Wisely! Media and Information Literate Citizens. — Paris: UNESCO, 2021.

¹¹⁹Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions about What to Believe Online. — Chicago: University of Chicago Press, 2023.

¹²⁰Van Drie J., Van Boxtel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. — 2008. — Vol. 20(2). — P. 87–110.

analitik kompetentligini “Mediasavodxonlik va axborot madaniyati” fani misolida rivojlantirish metodikasiga bag‘ishlangan, biroq u xorijiy til ta’limi konteksti bilan cheklangan¹²¹.

Z.M. Komilovanning tadqiqoti esa o‘rta maktab o‘quvchilarining axborot madaniyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan. Ammo oliy ta’lim bosqichini va tarixiy manbalar mavzusini qamrab olmaydi¹²². A.A. Abdullayevaning dissertatsiyasi bo‘lajak o‘qituvchilarning tarixiy tafakkurini zamonaviy didaktik vositalar orqali rivojlantirish texnologiyasini o‘rganadi. Biroq u pedagogika va psixologiya yo‘nalishlari bilan chegaralangan va aynan tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasiga alohida e’tibor bermaydi¹²³. M.R. Shokirovning tadqiqoti tarixiy tafakkur madaniyatini milliy o‘zlikni anglash nuqtayi nazaridan falsafiy-nazariy tahlil qiladi. Ammo amaliy-metodik jihatlarni o‘z predmeti doirasiga kiritmaydi¹²⁴.

Ushbu to‘rt tadqiqotning qiyosiy tahlili: O‘zbekiston ilmiy maydonida axborot-tahliliy kompetentlik (Tojiboyeva), axborot madaniyati (Komilova) va tarixiy tafakkur (Abdullayeva, Shokirov) mavzulari alohida-alohida, bir-biridan ajratilgan holda o‘rganilmoqda. Ayni paytda, aynan mana shu uch yo‘nalishni axborot-analitik kompetentlik, tarixiy tafakkur va tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasini yagona, yaxlit nazariy-metodik tizimda birlashtiruvchi tadqiqot mavjud emas. Bu holat mazkur tadqiqotning O‘zbekiston ilmiy maydonidagi o‘ziga xosligini va dolzarbligini yana bir karra obyektiv tarzda tasdiqlaydi. U xalqaro tajribalar: Wineburg, Van Drie va Van Boxtel, Caulfield bilan milliy ilmiy an‘analari: Tojiboyeva, Komilova, Abdullayeva, Shokirov o‘rtasidagi ko‘prikn tarixiy manbalar negizida yaratadi.

¹²¹Tojiboyeva Sh. K. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining informatsion-analitik kompetentligini rivojlantirish metodikasi (“Mediasavodxonlik va axborot madaniyati” fani misolida) : pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... dis. avtoref. – Toshkent, 2024. – 48 b.

¹²²Komilova, Z. M. Innovatsion ta’lim-tarbiya jarayonida 10-11-sinf o‘quvchilarining axborot madaniyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... dis. avtoref. Toshkent davlat pedagogika universiteti. – Toshkent, 2024. – 55 b.

¹²³Abdullayeva, A. A. Zamonaviy didaktik ta’minot vositasida bo‘lajak o‘qituvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish texnologiyasi (Pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishlari misolida): pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... dis. – Andijon, ADPU 2023. – 142 b.

¹²⁴Shokirov M.R. Tarixiy tafakkur madaniyati va uning milliy o‘zlikni anglashdagi ahamiyati: Falsafa fanlari nomzodi ...dis. – Buxoro, 2022. – 158 b.

O'zbekistonning bugungi ilm maydonida media savodxonlik hamda axborot madaniyati kompetensiyalarini tizimli tadqiq etishga bo'lgan e'tibor sezilarli darajada faollashdi. O'zbekistonda axborot madaniyati tushunchasi keng o'rganilgan va bu uchun katta o'quv-uslubiy bazalar mavjud. Biroq bu adabiyotlarning aksariyati umumiy, fanlararo xususiyatga ega bo'lib, ular tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstidagi o'ziga xos axborot-analitik amallarni maxsus o'rganmaydi.

Bu, o'z navbatida, mazkur tadqiqotning umumiy axborot madaniyati paradigmasi va xalqaro tarixiy fikrlash paradigmasi o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajarishi, ya'ni ikki ilmiy an'ananing eng yaxshi jihatlarini sintez qilishi zarurligini yana bir bor asoslaydi. Ushbu xulosalar mazkur tadqiqotning keyingi boblarida tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning yaxlit texnologik modelini ishlab chiqish va uni tajriba-sinov sharoitida tekshirish orqali amaliy yechimini topadi.

2.3-§. Tarixiy manba vositasida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari

Tarixiy manbalar bilan ishlash jarayoni axborot-tahliliy kompetentlikning to'rtta asosiy tarkibiy qismi: nazariy bilim, amaliy ko'nikma, ichki qiziqish hamda o'z-o'zini baholash bosqichlariga to'liq mos keladi. Har bir komponent talabaning manbalarni qidirish, tahlil qilish, etika qoidalariga amal qilish va yakunda olingan natijalarni tanqidiy baholash kabi muayyan operatsiyalarini qamrab oladi. Mazkur mos kelish tasodifiy emas, tarixiy manba bilan ishlash faoliyatining tabiatidan kelib chiqadi. Har qanday pedagogik vositalar hisoblangan: darslik, video-ma'ruza, test topshiriqlari odatda kompetentlikning faqat bir-ikki komponentini ko'pincha kognitivni faollashtiradi. Tarixiy manba esa, o'zining ko'p qatlamli, noaniq va izlanishga undovchi tabiati tufayli, talabani bir vaqtning o'zida bilish, harakat qilish, his qilish va o'z-o'zini nazorat qilish jarayonlariga jalb etadi. Bu xususiyat tarixiy manbani boshqa didaktik vositalardan ajratib turadigan asosiy metodologik farq

hisoblanadi va mazkur paragrafning barcha keyingi tahlillari uchun nazariy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Kognitiv komponentni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini ko'rib chiqishda, avvalo, tanqidiy fikrlash ko'nikmasiga e'tibor qaratish lozim. Tarixiy manbalar o'z tabiatiga ko'ra tanqidiy baholashni talab qiladi. Har bir manba muayyan maqsad bilan, muayyan shaxs tomonidan, muayyan sharoitda yaratilgan va u haqiqatni to'liq aks ettirmasligi mumkin. S. Vaynburg tomonidan asoslangan manbani aniqlash evristikasiga ko'ra, talaba manbani tahlil qilishda quyidagi savollarni ko'rib chiqishi kerak.

Manba kim tomonidan va qanday maqsadda yaratilgan, qachon va qayerda yaratilgan, unda qanday dalillar keltirilgan va ular qanchalik ishonchli¹²⁵.

Muhimi, bu savollar zamonaviy axborot muhitida internet manbalarini, ijtimoiy tarmoqlardagi postlarni tanqidiy baholashda ham aynan shu shaklda qo'llaniladi. Bu esa M. Kolfild va S. Vaynburg tomonidan asoslangan zamonaviy SIFT metodologiyasi bilan bevosita uzviylik kasb etadi¹²⁶.

Ikkinchi muhim imkoniyat analitik fikrlashni rivojlantirishdir. Tarixiy manbalar ko'pincha murakkab, ko'p qatlamli va noaniq axborotni o'z ichiga oladi. Bir matn literal, kontekstual, implitsit va intertekstual darajalarda tahlil qilinishi mumkin. Bunday ko'p darajali tahlil B. Blum tomonidan ishlab chiqilgan ta'lim maqsadlari taksonomiyasining yuqori darajalariga, tahlil va sintez qilishga mos keladi¹²⁷.

Uchinchi imkoniyat kauzal fikrlashni rivojlantirish bo'lib, talaba turli manbalar asosida murakkab tarixiy hodisalarning ko'p omilli sabablarini aniqlashi orqali chiziqli bo'lmagan fikrlash ko'nikmasini rivojlantiradi.

¹²⁵Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. — Philadelphia: Temple University Press, 2001.

¹²⁶Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions about What to Believe Online. — Chicago: University of Chicago Press, 2023.

¹²⁷Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. — New York: David McKay, 1956.

To‘rtinchi imkoniyat bo‘lsa, turli davrlarga oid manbalarni solishtirish orqali vaqtga oid fikrlashni, o‘zgarish va davomiylikni aniqlash qobiliyatini rivojlantirishdir. Bu ko‘nikma J. van Dri va K. van Bokstel modelidagi kontekstlashtirish komponentiga mos keladi¹²⁸.

B. Blumning olti darajali taksonomiyasini tarixiy manba bilan ishlash jarayoniga proyeksiya qilish alohida metodik ahamiyat kasb etadi. Eng pastki “bilish” darajasida talaba manbadagi faktlar bo‘lgan sana, ism, joyni eslab qoladi. Eng yuqori, “baholash” darajasida esa talaba manbalarning ishonchlilik darajasini mustaqil mezonlar asosida qiyosiy baholaydi. Tarixiy manba bilan ishlashning didaktik afzalligi shundaki, u talabani barcha olti darajadan izchil o‘tkazishga nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham imkon beradi. Holbuki, an’anaviy darslik matni odatda faqat dastlabki ikki-uch darajada ish olib borishni talab qiladi.

2.3.1-jadval

Blum taksonomiyasining tarixiy manba bilan ishlashga proyeksiyasi

Daraja	Tarixiy manba bilan ishlashdagi ko‘rinishi	Namunaviy topshiriq
Bilish	Manbadagi faktlarni eslab qolish	Sana, ism, joyni aniqlang
Tushunish	Mazmunni o‘z so‘zi bilan bayon etish	Manba mazmunini qisqacha izohlang
Qo‘llash	Ma’lumotni yangi vaziyatga tatbiq etish	Boshqa davr bilan qiyoslang
Tahlil qilish	Tarkibiy qismlarni ajratish	Argument va dalillarni aniqlang
Sintez qilish	Bir necha manbani birlashtirish	Yaxlit xulosa shakllantiring
Baholash	Ishonchlilikni mustaqil baholash	Manbalar ishonchliligini qiyoslang

Mazkur to‘rt kognitiv imkoniyat o‘zaro bog‘liq, ammo farqlanadigan kognitiv operatsiyalarni ifodalaydi. Amaliyotda ular

¹²⁸Van Drie J., Van Boxtel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students’ Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. — 2008. — Vol. 20(2). — P. 87–110.

ko‘pincha bir vazifa doirasida birgalikda namoyon bo‘ladi. Masalan, talaba bir tarixiy voqeaning ikki turli manbadagi tasvirini solishtirayotganda, u avtomatik tarzda har bir manbaning ishonchliligini ham baholaydi va ularning ichki tuzilishini tahlil qiladi. Bitta vazifa orqali bir nechta kognitiv ko‘nikmani bir vaqtning o‘zida mashq qilish imkoniyati yaratiladi.

Mazkur kognitiv imkoniyatlarning xalqaro konseptual asoslarini ACRL tomonidan ishlab chiqilgan Oliy ta‘lim uchun axborot savodxonligi freymvorki bilan ham bog‘lash mumkin. Freymvorkdagi mavqe quriladigan va kontekstga bog‘liq degan tamoyil tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish va baholash jarayonida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot – bu savol berish jarayoni degan tushuncha esa sabab-oqibat hamda xronologik fikrlash orqali to‘g‘ri tarixiy savollar qo‘ya bilish ko‘nikmasi bilan uzviy bog‘liqdir¹²⁹. Bu uyg‘unlik shuni ko‘rsatadiki, tarixiy manbashunoslik metodologiyasi va zamonaviy axborot savodxonligi nazariyasi, garchi turli sohalarda mustaqil rivojlangan bo‘lsa-da, mohiyatan bir xil kognitiv tamoyillarga asoslanadi.

Kognitiv komponentning yosh va ta‘lim bosqichiga bog‘liq rivojlanish xususiyatlarini P. Li va R. Eshbi tomonidan o‘tkazilgan keng qamrovli longitudinal tadqiqotlar yanada chuqurroq yoritadi. 7 dan 14 yoshgacha bo‘lgan o‘quvchilar ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, tarixiy tushunishning rivojlanishi chiziqli emas, sifat jihatidan farqlanuvchi bosqichlar orqali kechadi. Tarixiy dalilni shunchaki ma‘lumot sifatida qabul qilishdan, uni faol qurilgan, tekshiriladigan dalil sifatida tushunishgacha¹³⁰. Ushbu progressiya modeli oliy ta‘lim bosqichida ham o‘z ahamiyatini saqlab qoladi.

Biroq amaliyot bu nazariy jihatdan kutilgan natijani har doim tasdiqlamaydi. D.A. Kougill va S.M. Voring tomonidan Vaynburgning 1991-yilgi klassik tadqiqotini takrorlovchi tadqiqotda talabalar va

¹²⁹ACRL. Framework for Information Literacy for Higher Education (qayta ko‘rib chiqilgan nashr). — Chicago: Association of College and Research Libraries, 2016.

¹³⁰Lee P., Ashby R. Progression in Historical Understanding among Students Ages 7–14 // Knowing, Teaching, and Learning History / Ed. by P. Stearns, P. Seixas, S. Wineburg. — New York: NYU Press, 2000. — P. 199–222.

o'qituvchilarning ham tarixiy manbalarni murakkab analitik tahlil qilishda jiddiy qiyinchiliklarga uchrashi aniqlangan¹³¹.

B. Vanslederaйт tomonidan boshlang'ich ta'lim bosqichida o'tkazilgan tadqiqot esa, aksincha, hatto maktab o'quvchilarining ham, agar ularga maqsadli pedagogik qo'llab-quvvatlash ko'rsatilsa, tarixiy hujjatlarning ishonchliligini baholashga qodir ekanligini isbotladi¹³². Bu ikki qarama-qarshi natijaning birgalikdagi tahlili shuni ko'rsatadiki, kognitiv komponentning rivojlanishi yoshga emas, to'g'ri tashkil etilgan pedagogik tajribaga bog'liq.

Kognitiv komponentning nazariy xususiyatlarini P. Seyksas va T. Morton tomonidan ishlab chiqilgan tarixiy fikrlashning olti tamoyili konsepsiyasi yanada boyitadi. Bular: tarixiy ahamiyat, dalil, davomiylik va o'zgarish, sabab-oqibat, tarixiy istiqbol va axloqiy o'lchov¹³³. A. Chapmen esa bu olti tamoyilning barchasi uchun "tarixiy talqin" tushunchasi negiz vazifasini bajarishini asoslab beradi. Talaba qaysi tamoyildan foydalanmasin, u doimo ma'lum bir talqin doirasida ishlaydi¹³⁴.

L. Gibson va hammualliflar esa so'nggi tahliliy sharhda tarixiy fikrlash paradigmasining ijtimoiy-madaniy kontekstlarni yetarli hisobga olmasligi haqidagi tanqidlarni keltirib, kognitiv komponentni faqat G'arb metodologik an'analari asosida emas, milliy-madaniy o'ziga xoslikni hisobga olgan holda rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi¹³⁵. Operatsion-faoliyat komponentini rivojlantirishda tarixiy manbalar bir necha aniq pedagogik imkoniyat yaratadi.

Birinchidan, axborot izlash ko'nikmasi – tarixiy manbalarni izlash ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri emas, zanjirli qidiruvni talab qiladi. Talaba bir manbada boshqa manbalarga havolalarni topib, ular orqali yangi

¹³¹Cowgill D., Waring S.M. Historical Thinking: Student and Teacher Ability to Analyze Sources // Journal of Social Studies Education Research. — 2017. — Vol. 8(1). — P. 115–145.

¹³²VanSledright B. In Search of America's Past: Learning to Read History in Elementary School. — New York: Teachers College Press, 2002.

¹³³Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. — Toronto: Nelson Education, 2013.

¹³⁴Chapman A. Historical Interpretation: Deconstructing Represented Pasts // Teaching History to Face the World Today: Socially-Conscious Approaches, Activity Proposals and Historical Thinking Competencies / Ed. by C.J. Gómez Carrasco, J. Monteagudo-Fernández, J.R. Moreno-Vera. — New York: Peter Lang, 2023. — P. 121–144.

¹³⁵Gibson L., Peck C.L., Miles J., Duquette C. Historical Thinking: Trends, Critiques, and Future Directions // Current Opinion in Psychology. — 2025. — Vol. 65. — Art. 102088. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2025.102088>

manbalarga o'tadi. Bu maqsadga erishish ko'nikmasi zamonaviy ilmiy tadqiqotda ham, ilmiy maqolalardagi havolalar orqali tegishli adabiyotlarni topishda ham asosiy usullardan biri hisoblanadi.

Ikkinchidan, manbalarni tizimlashtirish va boshqarish ko'nikmasi – talaba turli formatdagi materiallarni qo'lyozmalar, fotosuratlar, statistik jadvallarni to'plashi, tasniflashi va boshqarishi kerak. Natijada bu jarayon tizimli fikrlash va axborotni tizimlashtirish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Uchinchidan, qiyosiy tahlil ko'nikmasi – manbalarni solishtirishda, ularning mos va farqli jihatlarini aniqlash hamda umumlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, Amir Temur faoliyati haqidagi Yazdiy, Shomiy, Ibn Arabshoh va Klavixo yozuvlari shular jumlasidan.

Ushbu operatsion ko'nikmalarning rivojlanish bosqichlarini ham aniqlashtirish zarurati mavjud.

Bu uch bosqichli progressiya operatsion komponentning J. van Drie va K. van Bokstel modelidagi manbalardan foydalanish elementi bilan to'liq uyg'unlashadi¹³⁶ va talabalarning amaliy mustaqilligini bosqichma-bosqich oshirish zaruratini ko'rsatadi.

Operatsion komponentning amaliy samaradorligini empirik tadqiqotlar orqali tasdiqlash mumkindir. B. Telli va L. Goldenberg tomonidan o'tkazilgan sinov tadqiqoti o'qituvchilar raqamli arxivlardan foydalanish bo'yicha maxsus tayyorgarlikdan o'tgandan so'ng, talabalar manbani aniqlash va o'zaro tasdiqlash kabi operatsion amallarni muvaffaqiyatli namoyon eta olganligini ko'rsatadi¹³⁷.

S.S. Korniyenkoning PRISMA standartlariga muvofiq o'tkazilgan tizimli sharhi raqamli tarix pedagogikasi sohasidagi olti yuqori sifatli tadqiqotni tahlil qilib, talabalar faolligiga ijobiy ta'sir barcha tadqiqotlarda qayd etilganini ko'rsatdi¹³⁸. Indoneziyalik tadqiqotchilar Sariyatun va hammualliflar tomonidan 300 nafar o'quvchi ishtirokida o'tkazilgan tajriba-sinov tadqiqot esa birlamchi manbalarga asoslangan

¹³⁶Van Drie J., Van Bokstel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. — 2008. — Vol. 20(2). — P. 87–110.

¹³⁷Tally B., Goldenberg L.M. Fostering Historical Thinking with Digitized Primary Sources // Journal of Research on Technology in Education. — 2005. — Vol. 38(1). — P. 1–21.

¹³⁸Korniyenko S.S. Digital History Pedagogy in Higher Education: A PRISMA-Compliant Systematic Review of Empirical Evidence (2011–2025) // CEUR Workshop Proceedings. — 2025. — Vol. 4043. — P. 200–235.

operatsion faoliyatning yuqori tartibli fikrlash ko‘nikmalariga 72 foizlik o‘zgarishni izohlay olishini isbotladi¹³⁹.

Operatsion komponentning yana bir muhim o‘lchovi manbaga asoslangan argumentativ yozish ko‘nikmasi. J. Steyss va hammualliflar tomonidan 207 nafar o‘quvchi ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda manbaga asoslangan argumentativ yozish ko‘nikmasi to‘rt o‘zaro bog‘liq omil: g‘oyalar taqdimoti, dalillardan foydalanish, til vositalari, tarixiy fikrlash orqali aniqlandi¹⁴⁰. P. Rivero, B. Aso va S. Garsiya-Sebalos tomonidan Ispaniyada 231 nafar o‘quvchi ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda esa tarixiy va tanqidiy fikrlash darajalarining bir-biriga yaqin, ammo farqli ekanligi ko‘rsatildi¹⁴¹. Bu natijalar operatsion ko‘nikmalarni alohida, maqsadli mashqlar orqali rivojlantirish zarurligini tasdiqlaydi.

2.3.2-jadval

Operatsion komponentning empirik samaradorligi bo‘yicha dalillar

Tadqiqot	Namuna	Asosiy natija
Tally & Goldenberg (2005)	Maktab o‘quvchilari	Tayyorgarlikdan o‘tgan o‘qituvchilar samaraliroq
Korniienko (2025)	6 tadqiqot (Scopus)	Faollikka 100% ijobiy ta’sir
Sariyatun va boshq. (2025)	300 o‘quvchi	HOTS o‘zgarishining 72% izohlanadi
Steiss va boshq. (2024)	207 o‘quvchi	4 omilli model; tarixiy fikrlash alohida
Rivero va boshq. (2023)	231 o‘quvchi	Tarixiy/tanqidiy fikrlash yaqin, ammo farqli

To‘rtinchidan, sintez va xulosalar chiqarish ko‘nikmasi – tarixiy tadqiqotning yakuniy bosqichi bo‘lib, B. Blumning ta’lim maqsadlari

¹³⁹Sariyatun, Sutimin L.A., Abidin N.F. Enhancing Historical Thinking and HOTS Through Digital Learning Materials: An Inquiry-Based Approach Using Primary Sources for High School Students // Journal of Curriculum Studies Research. — 2025. — Vol. 7(2). — P. 228–248. <https://doi.org/10.46303/jcsr.2025.19>

¹⁴⁰Steiss J., Wang J., Kim Y.-S.G., Olson C.B. U.S. Secondary Students’ Source-Based Argument Writing in History // Written Communication. — 2024. <https://doi.org/10.1177/07410883241263549>

¹⁴¹Rivero P., Aso B., García-Ceballos S. Progresión del pensamiento histórico en estudiantes de secundaria: fuentes y pensamiento crítico // Revista Electrónica de Investigación Educativa. — 2023. — Vol. 25, e09. — P. 1–16. <https://doi.org/10.24320/redie.2023.25.e09.4338>

taksonomiyasidagi eng yuqori daraja “yaratish” aynan shu ko‘nikmaga mos keladi¹⁴². Tarixiy manbalar bilan ishlashda sintez ko‘nikmasi ayniqsa muhimdir. Chunki ko‘pincha birorta ham manba o‘z-o‘zidan to‘liq javob bermaydi. Talaba turli manbalardan olingan ma’lumotlarni birlashtirish orqali yaxlit rasmni tiklashi kerak.

Beshinchidan, taqdim etish ko‘nikmasi yozma hisobot, ilmiy maqola, og‘zaki taqdimot shaklida natijalarni bayon etish bo‘lib, talabaning kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantiradi va A. Reysman tomonidan asoslangan “hujjat-asosli dars” modelining yakuniy bosqichi bilan mos keladi¹⁴³.

Motivatsion-qadriyat komponentini rivojlantirishda tarixiy manbalarning o‘ziga xos kuchi ularning emotsional jalb qilish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. D. Berlayn tomonidan asoslangan optimal stimulatsiya nazariyasiga ko‘ra, bilishga bo‘lgan qiziqish axborotdagi nomuvofiqlik, kutilmaganlik, yangilik va murakkablik kabi omillar bilan rag‘batlantiriladi¹⁴⁴. Tarixiy manbalar real insonlarning hayoti, voqealari va tajribalari haqida ma’lumot berib, quyidagi omillarning barchasini o‘z ichiga oladi. Ular talabaga noma’lum yoki kutilmagan ma’lumotlarni taqdim etishi, an’anaviy talqinlarga zid dalillarni ko‘rsatishi mumkin. Bu omillar talabaning intellektual qiziquvchanligini va axborot-analitik faoliyatga ichki motivatsiyasini oshiradi.

D. Berlayn nazariyasidagi to‘rtta omilni nomuvofiqlik, kutilmaganlik, yangilik, murakkablik tarixiy manba misolida konkretlashtirish maqsadga muvofiqdir. Nomuvofiqlik – talaba kutgan tasvir bilan manbada uchragan haqiqiy tasvir o‘rtasidagi farq hisoblanadi. Masalan, talaba hukmdorni faqat g‘alaba qozongan sifatida tasavvur qilgan bo‘lsa, manbada uning mag‘lubiyati haqidagi yozuvga duch kelishi mumkin. Kutilmaganlik – manbada kutilmagan tafsilotning uchrashidir. Masalan, rasmiy hujjatda kutilmagan shaxsiy fikr-mulohazaning

¹⁴²Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. — New York: David McKay, 1956.

¹⁴³Reisman A. Reading Like a Historian: A Document-Based History Curriculum Intervention in Urban High Schools // Cognition and Instruction. — 2012. — Vol. 30(1). — P. 86–112.

¹⁴⁴Berlyne D.E. Conflict, Arousal, and Curiosity. — New York: McGraw-Hill, 1960.

mavjudligi. Yangilik – talaba uchun ilgari noma'lum bo'lgan manba turi hisoblanadi. Masalan, arxiv hujjati bilan birinchi marta ishlash tajribasi.

Murakkablik – manbaning ko'p qatlamli, bir nechta talqinga ochiq tabiati. Ushbu to'rt omilni o'quv mashg'ulotini loyihalashtirishda ongli ravishda hisobga olish kerak. Masalan, dars boshida talabaga kutilmagan yoki nomuvofiq tafsilotga ega manbani taqdim etish kerak. Uning ichki motivatsiyani sun'iy tarzda emas, nazariy asoslangan tarzda kuchaytirishga imkoniyat yuzaga keladi.

Motivatsion-qadriyat komponentining nazariy negizini J. Reyvenning klassik kompetentlik nazariyasi yanada takomillashtiradi. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, shaxs faqat o'zi qadrli deb hisoblagan faoliyatda yuqori kompetentlik namoyon eta oladi. Demak, motivatsion bog'lanish kompetentlikni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi¹⁴⁵. K.K. Barton va L.S. Levstik esa "Umumiy manfaatlarni uchun tarixni o'qitish" konsepsiyasida tarixiy manbalar bilan ishlash ko'nikmalarini demokratik jamiyatda mas'uliyatli ishtirok etish va ijtimoiy adolat haqida fikr yuritish qobiliyatini rivojlantirish vositasi sifatida talqin qiladi¹⁴⁶. Undagi g'oyalar motivatsion komponentning fuqarolik-axloqiy o'lchovini boyitadi.

Milliy tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonida bu model alohida ahamiyat kasb etadi. Talaba amaliy-texnik ko'nikmasi orqali o'z kasbiy faoliyatini milliy tarixiy-madaniy uzviylik kontekstida anglash orqali chuqur ichki motivatsiyaga ega bo'ladi.

Sh.K. Tojiboyevaning axborot-tahliliy kompetentlik rivojlantirish metodikasiga bag'ishlangan tadqiqoti ham motivatsion komponentning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi. U "Mediasavodxonlik va axborot madaniyati" fani misolida talabalarning ichki qiziqishini oshiruvchi metodik vositalarni ishlab chiqadi¹⁴⁷.

¹⁴⁵Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. — Oxford: Oxford Psychologists Press, 1984.

¹⁴⁶Barton K.C., Levstik L.S. Teaching History for the Common Good. — Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2004.

¹⁴⁷Tojiboyeva, Sh. K. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining informatsion-analitik kompetentligini rivojlantirish metodikasi ("Mediasavodxonlik va axborot madaniyati" fani misolida) :pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2024. – 46 b.

Motivatsion komponentning amaliy samaradorligini A. Fyodorov va A. Levitskaya tomonidan o'tkazilgan keng qamrovli eksperimental tadqiqot ham tasdiqlaydi. Media ta'lim kursini izchil o'tagan eksperimental guruh talabalarining kompetentlik ko'rsatkichlari, jumladan, motivatsion indikator bo'yicha nazorat guruhiga nisbatan to'rt baravar yuqori bo'lgan¹⁴⁸. I.R. Trostinskaya va hammualliflar esa analitik kompetentlikni shaxsning metakompetentligi, o'quv jarayonida o'zini-o'zi boshqarish qobiliyatini tavsiflovchi yuqori darajadagi kompetentlik sifatida talqin qilib, talabalarining monitoring va baholash tadbirlariga faol jalb etilishi ularda analitik kompetentlik darajasining yuqori bo'lishi bilan ijobiy bog'liq ekanligini ko'rsatadi¹⁴⁹.

Ikkinchi muhim – jihat axborot etikasi qadriyatlarini shakllantirishdir. Tarixiy manbalardan to'g'ri iqtibos keltirish, manbaga havola berish, arxiv materiallaridan foydalanish etikasi amaliy tajriba orqali o'zlashtiriladi. Bu kabi etik normalar zamonaviy raqamli muhitda ham internet manbalaridan foydalanishda mualliflik huquqiga rioya qilish, shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligini saqlash shaklida ham to'g'ridan-to'g'ri qo'llaniladi.

Uchinchi jihat kasbiy identifikatsiya va kasbiy qadriyatlarni shakllantirishdir. Arxivda ishlash, ilmiy manba tahlili tajribasi talabani kasbiy hamjamiyat a'zosi sifatida his qilishiga yordam beradi. Bu esa motivatsion-qadriyat komponentining kasbiy yo'nalganlik elementini mustahkamlaydi.

Refleksiv-baholash komponentini rivojlantirishda tarixiy manbalar bilan ishlash bir necha muhim imkoniyat yaratadi.

Birinchidan, tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish orqali talabalarda refleksiv fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish hisoblanadi. Talaba manbani – o'z tahliliy jarayonini ham refleksiya qilishi kerak. Qanday mezonlar asosida baholadi, qanday omillar uning bahosiga ta'sir

¹⁴⁸Fedorov A., Levitskaya A. Comparative Analysis of the Indicators' Levels of Students' Media Competence Development in the Control and Experimental Groups // International Journal of Media and Information Literacy. – 2017. – Vol. 2(1). — P. 16–37.

¹⁴⁹Trostinskaya, I. R., Evseeva, L. I., Pozdeeva, E. G., & Tanova, A. G. (2020, September). Sociological assessment of student activity potential as a subject of the educational process. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 940, No. 1, p. 012141). IOP Publishing.

ko'rsatdi va shu kabilar. J.X. Flavell tomonidan asoslangan metakognitsiya nazariyasiga ko'ra, bunday refleksiv faoliyat samarali o'rganishning muhim sharti hisoblanadi¹⁵⁰.

Ikkinchidan, xatolardan o'rganish imkoniyatidir. Tarixiy manbalar bilan ishlashda talaba muqarrar ravishda xatolarga yo'l qo'yadi, bu xatolar esa refleksiv o'rganish uchun qimmatli imkoniyat yaratadi. Bu jarayon D. Kolb tomonidan asoslangan tajribaviy o'rganish sikliga to'liq mos keladi¹⁵¹.

Uchinchidan, o'z-o'zini baholash ko'nikmasidir. Talaba o'z tahlilining to'liqligi, chuqurligi va obyektivligini muayyan mezonlar asosida baholashni o'rganadi. Bu ko'nikma zamonaviy kasbiy faoliyatda ham, sifatni obyektiv baholash va kamchiliklarni tuzatish shaklida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

To'rtinchidan, metakognitiv strategiyalarni rivojlantirishdir. Talaba qaysi tahlil usulini, masalan, paleografik, lingvistik, tarixiy-qiyosiyni qo'llash samaraliroq ekanligini ongli ravishda tanlashi va baholashi zarur.

D. Kolbning to'rt bosqichli siklini tarixiy manba bilan ishlash jarayoniga tatbiq etish quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

- aniq tajriba bosqichida talaba manba bilan bevosita uchrashadi va dastlabki taassurot hosil qiladi;
- refleksiv kuzatish bosqichida u manba ustida o'ylab, undagi ziddiyat yoki noaniqliklarni qayd etadi;
- abstrakt konseptuallashtirish bosqichida talaba bu kuzatuvlarni umumiy tushuncha yoki nazariy modelga aylantiradi;
- faol eksperiment bosqichida esa u bu xulosani yangi, boshqa manbaga nisbatan sinab ko'radi.

Ushbu siklning takror qo'llanilishi, J.X. Flavellning metakognitsiya nazariyasida ta'kidlanganidek¹⁵², talabaning o'z bilish jarayonini nazorat qilish qobiliyatini barqaror, avtomatlashgan odatga aylantiradi.

¹⁵⁰Flavell J.H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry // American Psychologist. — 1979. — Vol. 34(10). — P. 906–911.

¹⁵¹Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984.

¹⁵²Flavell J.H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry // American Psychologist. — 1979. — Vol. 34(10). — P. 906–911.

Refleksiv komponentning nazariy mohiyatini Yorn Ruzenning metatarixiy nazariyasi yanada boyitadi. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, tarixiy bilim ilmiy dalilga asoslanganlik va narrativ-madaniy funktsiya o'rtasidagi muvozanatga asoslanadi¹⁵³. Endilikda, talaba o'z tahlilini nafaqat dalillarga asoslanganligi, balki undan chiqargan ma'no va xulosaning ham mantiqiy asoslanganligi nuqtayi nazaridan refleksiya qilishi kerak bo'ladi.

R. Luis va K. Rapanta tomonidan 44 ta empirik tadqiqot asosida o'tkazilgan integrativ sharh muhim xulosalarni taqdim etadi. Unga ko'ra, "qanday bo'lishni bilish" (know to be) ko'nikmasi refleksiv komponentning markaziy elementi hisoblanadi. Bu ko'nikma tarixiy munozarada faol qatnashish hamda o'tmishga nisbatan hamdardlik (empatiya) bildirish kabi dispozitsion sifatlarda namoyon bo'ladi¹⁵⁴.

K. Monte-Sanoning tadqiqotlari refleksiv-argumentativ bog'lanishni yanada chuqurroq yoritadi. U tarix darslarida argumentatsiyani rivojlantirishni fanni chuqur tushunishning kalit yo'li sifatida ko'rsatib, talabaning dalillarni tanlash, ularni talqin qilish va raqobatdosh talqinlarga qarshi o'z pozitsiyasini asoslash jarayonida muqarrar ravishda refleksiya qilishini ta'kidlaydi¹⁵⁵. J.D. Noks tomonidan ishlab chiqilgan tarixiy adabiyotlar konsepsiyasi esa refleksiv komponentning janrga bog'liq xususiyatini ko'rsatadi. Talaba turli manba turlari bilan ishlashda turlicha refleksiya strategiyalarini qo'llashi kerakligini anglashi lozim¹⁵⁶.

E. O'Nil va hammualliflar tomonidan ishlab chiqilgan "metakognitsiya dizayn freymvorki" esa virtual ta'lim muhitining imkoniyatlaridan foydalanib, talabalarning metakognitiv anglashini auditoriya darslari chegarasidan tashqarida ham izchil rivojlantirishga qaratilgan amaliy modelni taqdim etadi. Bu model tarixiy manbalar bilan

¹⁵³Rüsen J. Evidence and Meaning: A Theory of Historical Studies. — New York: Berghahn Books, 2017.

¹⁵⁴Luís R., Rapanta C. Towards (Re-)Defining Historical Reasoning Competence: A Review of Theoretical and Empirical Research // Educational Research Review. — 2020. — Vol. 31. — P. 1–15.

¹⁵⁵Monte-Sano C. Argumentation in History Classrooms: A Key Path to Understanding the Discipline and Preparing Citizens // Theory Into Practice. — 2016. — Vol. 55(4). — P. 311–319.

¹⁵⁶Nokes J.D. Building Students' Historical Literacies: Learning to Read and Reason with Historical Texts and Evidence. — New York: Routledge, 2013.

ishlash bo'yicha raqamlashtirilgan topshiriqlar tizimini loyihalashtirishda ham qo'llanilishi mumkin.

2.3.3-jadval

Axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari

AAK komponenti	Asosiy pedagogik imkoniyatlar	Ko'chiriladigan ko'nikmalar
Kognitiv	Tanqidiy, analitik, kauzal, temporal fikrlash	Axborot tanqidi; biznes/siyosiy tahlil
Operatsion-faoliyat	Izlash, tizimlashtirish, qiyosiy tahlil, sintez	Ilmiy tadqiqot; jurnalistika; hisobot yozish
Motivatsion-qadriyat	Ichki motivatsiya, axborot etikasi, kasbiy identitet	O'rganishga motivatsiya; professional etika
Refleksiv-baholash	Refleksiya, xatodan o'rganish, metakognitsiya	Sifat nazorati; uzluksiz kasbiy rivojlanish

Yuqorida har bir komponent bo'yicha alohida ko'rib chiqilgan imkoniyatlardan tashqari, tarixiy manbalar axborot-analitik kompetentlikning barcha komponentlarini integratsiyalashgan holda rivojlantirishning ham noyob imkoniyatlarini yaratadi.

Birinchiidan, yaxlit tadqiqot faoliyati orqali integratsiyalashgan rivojlantirish bo'lib, tarixiy manbalar asosidagi tadqiqot loyihasi barcha to'rt komponentni bir vaqtning o'zida faollashtiradi.

Ikkinchiidan, autentik o'rganish imkoniyati esa talaba sun'iy o'quv vazifalarini emas, balki real manbalar bilan, real tadqiqot savollari ustida ishlaydi. Bu A. Reysman tomonidan empirik tasdiqlangan hujjat-asosli dars modelining markaziy g'oyasi hisoblanadi ¹⁵⁷.

Uchinchiidan, bosqichli yordam g'oyasi orqali rivojlantirish bo'lib, o'qituvchi dastlab ko'proq yo'nalish beradi. So'ngra yordam hajmini bosqichma-bosqich kamaytiradi. L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasiga ko'ra, eng samarali o'rganish talabaning hozirgi darajasidan biroz yuqoriroq, lekin yetishib bo'ladigan darajadagi vazifalar

¹⁵⁷Reisman A. Reading Like a Historian: A Document-Based History Curriculum Intervention in Urban High Schools // Cognition and Instruction. — 2012. — Vol. 30(1). — P. 86–112.

bilan ishlashda ro'y beradi¹⁵⁸. Tarixiy manbalar bunday bosqichli rivojlanish uchun ideal material hisoblanadi. Oddiy manbalardan murakkab manbalarga qarab harakat qilish mumkin.

Agar talaba mustaqil ravishda faqat oddiy, bir qatlamli rasmiy hujjatlarni tahlil qila olsa, ammo o'qituvchi yordamida ko'p qatlamli memuar adabiyotini ham tahlil qila olsa, demak, aynan mana shu ikkinchi turdagi manba uning "yaqin rivojlanish zonasi"da joylashgan.

Pedagogik vazifa talabani aynan shu zonadagi vazifalar bilan muntazam mashg'ul qilish, vaqt o'tishi bilan tashqi yordamni kamaytirib borish va talabaning mustaqil ishlash darajasini bosqichma-bosqich oshirishdan iborat. Bu yondashuv tasodifiy, bir martalik mashqlar emas, semestr davomida izchil, murakkablashuvchi vazifalar tizimini talab qiladi.

To'rtinchidan, refleksiv amaliyotchi modelini shakllantirish imkoniyati. D. Shyon tomonidan asoslangan refleksiv amaliyotchi konsepsiyasiga ko'ra, kasbiy kompetentlikning eng yuqori ko'rinishi mutaxassisning o'z faoliyatini doimiy refleksiya qilish va takomillashtirish qobiliyati hisoblanadi¹⁵⁹. Tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonida talabada aynan shu qobiliyat shakllanadi. U har bir tahliliy jarayondan keyin o'z faoliyatini baholaydi va xatolarni aniqlaydi. Keyingi safar yaxshiroq ishlash uchun ko'nikmasini shakllantiradi.

Bu refleksiv sikl vaqt o'tishi bilan avtomatlashib, talabaning professional refleksiv amaliyotchi sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Shyon o'z nazariyasida amaliyot davomidagi refleksiya va amaliyotdan keyingi refleksiya tushunchalarini farqlaydi. Tarixiy manba bilan ishlash jarayonida ikkalasi ham namoyon bo'ladi.

Amaliyot davomidagi refleksiya talaba manbani tahlil qilish jarayonida o'zining tanlangan usuli samarasiz ekanligini sezib, darhol strategiyasini o'zgartirganda yuz beradi. Masalan, bu yondashuv lingvistik tahlildan tarixiy-qiyosiy tahlilga o'tishda yaqqol namoyon bo'ladi.

¹⁵⁸Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

¹⁵⁹Schön D.A. *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. — New York: Basic Books, 1983.

Amaliyotdan keyingi refleksiya esa talaba ishni tugatgandan so‘ng, butun jarayonni qaytadan ko‘rib chiqib, kelajakdagi ishlar uchun saboq chiqarganda yuz beradi. Ushbu ikki turdagi refleksiyani ongli ravishda rivojlantirish bo‘lib, har bir mashg‘ulot yakunida refleksiya kundaligini yozish topshirig‘i orqali talabaning refleksiv amaliyotchi sifatidagi kasbiy shakllanishini sezilarli darajada tezlashtiradi.

2.3.4-jadval

To‘rt komponent bo‘yicha nazariy va empirik manbalarning yaxlit xaritasi

Komponent	Klassik nazariy negiz	Zamonaviy empirik tasdiq
Kognitiv	Wineburg (2001); Bloom (1956); Seixas & Morton (2013)	Cowgill & Waring (2017); Lee & Ashby (2000); Gibson va boshq. (2025)
Operatsion-faoliyat	Van Drie & Van Boxtel (2008); ACRL (2015)	Tally & Goldenberg (2005); Korniienko (2025); Sariyatun va boshq. (2025)
Motivatsion-qadriyat	Berlyne (1960); Raven (1984); Xodjayev (2012)	Fedorov & Levitskaya (2017); Trostinskaya va boshq. (2018); Tojiboyeva (2024)
Refleksiv-baholash	Flavell (1979); Kolb (1984); Schön (1983)	Rüsen (2017); Luís & Rapanta (2020); Anthonysamy va boshq. (2024)

Har bir komponent ham XX asr o‘rtalaridan 1980-yillargacha bo‘lgan klassik nazariy negizga hamda 2017–2026-yillar oralig‘idagi zamonaviy empirik tasdiqqa ega.

Bu muvozanat mazkur paragrafning ilmiy ishonchliligini ikki tomondan: nazariy va amaliy dolzarblik nuqtayi nazaridan mustahkamlaydi. Shu bilan birga, jadval ko‘rsatadiki, milliy tadqiqotlar asosan motivatsion-qadriyat va kognitiv komponentlar doirasida to‘plangan, operatsion va refleksiv komponentlar bo‘yicha esa milliy empirik tadqiqotlar hali yetarli emas. Bu mazkur tadqiqotning amaliy bobida to‘ldirilishi lozim bo‘lgan aniq ilmiy bo‘shliqni ko‘rsatadi.

Ikkinchi bob bo'yicha xulosa

Tarixiy manbalar vositasida talabalarning axborot-analitik kompetentligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari keng qamrovli, ko'p qirrali va zamonaviy oliy ta'lim talablariga to'liq javob beradigan didaktik salohiyatga ega. Tarixiy manbalar bilan ishlash jarayoni talabalarni tayyor bilimlarni o'zlashtirishdan ko'ra, ularni mustaqil izlanish olib borishga, ma'lumotlarni izlash, saralash, tahlil qilish, taqqoslash, baholash va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishga yo'naltiradi. Bunday faoliyat jarayonida talabalarda nafaqat tarixiy tafakkur, balki tanqidiy va analitik fikrlash, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish, axborot bilan ishlash madaniyati hamda ilmiy-tadqiqotchilik ko'nikmalari izchil rivojlanadi. Shu jihatdan tarixiy manbalar axborot-analitik kompetentlikning kognitiv, operatsion-faoliyatli, motivatsion-qadriyatli va reflektiv-baholash komponentlarini kompleks ravishda shakllantirish uchun muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, tarixiy manbalardan foydalanish samaradorligi bir qator xalqaro pedagogik va psixologik yondashuvlar, jumladan, konstruktivizm, kompetensiyaviy yondashuv, tadqiqotga yo'naltirilgan ta'lim hamda dalillarga asoslangan ta'lim (evidence-based education) prinsiplari doirasida ilmiy jihatdan asoslanadi. Bu yondashuvlar o'quvchilarda tarixiy fikrlash (historical thinking) ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. So'nggi besh yil davomida amalga oshirilgan empirik tadqiqotlar ham tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari, vizual va raqamli tarixiy resurslar bilan tizimli ishlash talabalarning axborotni tanqidiy tahlil qilish, turli manbalarni o'zaro solishtirish, ularning ishonchliligini baholash va dalillarga tayangan holda xulosalar chiqarish kompetentligini sezilarli darajada rivojlantirishini tasdiqlaydi. Raqamli ta'lim muhitining rivojlanishi esa tarixiy manbalardan foydalanish imkoniyatlarini yanada kengaytirib, elektron arxivlar, raqamlashtirilgan kutubxonalar, sun'iy intellekt vositalari va interaktiv platformalar orqali axborot bilan ishlashning yangi metodik yondashuvlarini shakllantirmoqda.

O'zbekiston ilmiy-pedagogik maydonida amalga oshirilgan tadqiqotlar ham tarixiy manbalarning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini, tarixiy tafakkurni rivojlantirish, tarix fanini o'qitishni takomillashtirish va kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish masalalarini turli jihatlarida yoritib bergan. Ushbu ilmiy ishlanmalar tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasining milliy modelini shakllantirish, ta'lim mazmunini milliy qadriyatlar va tarixiy meros bilan uyg'unlashtirish hamda xalqaro tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish uchun muhim nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotlarning aksariyatida axborot-analitik kompetentlik alohida komponentlar yoki tarixiy tafakkurning ayrim jihatlari doirasida o'rganilgan bo'lib, uning kognitiv, operatsion-faoliyatli, motivatsion-qadriyatli va reflektiv-baholash komponentlarini yagona integratsiyalashgan pedagogik tizim sifatida shakllantirish masalasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Shu sababli tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning mavjud pedagogik imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish uchun ilmiy asoslangan konseptual modelni ishlab chiqish, mazkur modelni amalga oshirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash, kompetensiyaviy va raqamli ta'lim muhitiga mos innovatsion ta'lim texnologiyalarini yaratish hamda ularning samaradorligini baholovchi diagnostik mezon va indikatorlar tizimini takomillashtirish zarur. Aynan shunday kompleks yondashuv talabalarning axborot bilan ishlash madaniyatini yuksaltirish, tarixiy manbalarni ilmiy tahlil qilish kompetentligini rivojlantirish va ularni zamonaviy axborot jamiyatida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlashning muhim pedagogik omili hisoblanadi.

III BOB. TARIXIY MANBALAR VOSITASIDA TALABALARDA AXBOROT-ANALITIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING METODIK ASOSLARI

3.1. Talabalarda axborot-analitik kompetentlikni tarixiy manbalar vositasida rivojlantirishning raqamli metodikasi

Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim jarayoniga tubdan yangicha yondashuvlarni joriy etish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Xususan, talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishda tarixiy manbalardan foydalanishning raqamli metodikasi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Raqamli metodika tushunchasi pedagogik adabiyotlarda turlicha talqin etilmoqda. B.S. Gershunskiy ta'kidlaganidek, raqamli metodika zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan foydalangan holda ta'lim jarayonini loyihalash, amalga oshirish va natijalarini baholashning tizimli yondashuvidir¹⁶⁰. M.V. Klarin esa raqamli metodikani ta'lim mazmunini raqamli muhitda samarali taqdim etish usullari va vositalari majmuasi sifatida tavsiflaydi¹⁶¹. O'zbekiston olimlaridan N.A. Muslimov, O.Sh. Usmonboyeva va boshqalar ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo'llashning pedagogik asoslarini tadqiq etishgan¹⁶².

Raqamli transformatsiya sharoitida tarixiy manbalar bilan ishlashning metodikaviy asoslari ham sezilarli darajada o'zgarmoqda. An'anaviy arxiv hujjatlari, qo'lyozmalar, eski matbuot nashrlari bugungi kunda raqamlashtirilgan formatda keng tarqalmoqda. Bu holat talabalardan an'anaviy manbashunoslik ko'nikmalarini, raqamli

¹⁶⁰ Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. М.: Педагогическое общество России, 2002. 512 с. — С. 78–95.

¹⁶¹Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. — Рига: НПЦ “Эксперимент”, 1995. 176 с. — С. 42–67.

¹⁶²Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy – metodik asoslari.: Dis. ... ped. fan. dokt. – T.: 2007. – 275 b.

savodxonlik, axborot qidirish va tahlil qilish kompetensiyalarini ham talab etadi.

Shu sababli, tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning raqamli metodikasini ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Tadqiqotimizda raqamli metodikaning asosiy komponentlari quyidagicha belgilangan:

Birinchi, raqamli tarixiy manbalar bazalari bilan ishlash metodlari;

Ikkinchi, axborot-analitik ko'nikmalarni raqamli vositalar yordamida shakllantirish usullari;

uchinchi, talabalarning mustaqil ilmiy-tadqiqot faoliyatini raqamli muhitda tashkil etish texnologiyalari;

to'rtinchi, raqamli baholash vositalari va mezonlari.

Raqamli metodikaning nazariy asoslarini tahlil qilish uchun avvalo axborot-analitik kompetentlik tushunchasini raqamli kontekstda ko'rib chiqish lozim. Axborot-analitik kompetentlik – shaxsning axborotni qidirish, yig'ish, tahlil qilish, tanqidiy baholash va yangi bilimlar yaratish uchun foydalanish qobiliyati sifatida ta'riflanadi. Raqamli muhitda bu kompetentlik quyidagi qo'shimcha elementlar bilan boyitiladi. Zamonaviy tadqiqotchi raqamli axborot manbalarini aniqlay olishi, ularning ishonchliligini baholashi hamda elektron ma'lumotlar bazalari bilan samarali ishlay bilishi zarur.

Shuningdek, raqamli vositalar yordamida ma'lumotlarni tahlil qilish va vizualizatsiya qilish hamda raqamli muhitda ilmiy kommunikatsiya yuritish bugungi kunning eng muhim ko'nikmalaridan hisoblanadi.

3.1.1-jadval

Axborot-analitik kompetentlikning raqamli komponentlari

Komponent	Mazmuni	Raqamli vositalar
Axborot qidirish	Raqamli arxivlar, kutubxonalar, ma'lumotlar bazalaridan axborot qidirish	Google Scholar, JSTOR, raqamli arxivlar
Axborot tahlili	Raqamli manbalardan olingan ma'lumotlarni	NVivo, ATLAS.ti, MAXQDA

	tahlil qilish va tizimlashtirish	
Tanqidiy baholash	Raqamli manbalar ishonchliligini aniqlash, soxta axborotni farqlash	Fact-checking vositalari, metadata tahlili
Vizualizatsiya	Ma'lumotlarni grafik shaklda taqdim etish	Tableau, Power BI, infografika vositalari
Kommunikatsiya	Ilmiy natijalarni raqamli muhitda taqdim etish	Prezentatsiya vositalari, ilmiy bloglar

Yuqoridagi jadvalda ko'rsatilganidek, axborot-analitik kompetentlikning har bir komponenti o'ziga xos raqamli vositalar bilan ta'minlanadi. Biroq tarixiy manbalar kontekstida bu vositalardan foydalanish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, maxsus metodika ishlab chiqishni talab etadi.

Raqamli metodikaning birinchi muhim yo'nalishi, raqamli tarixiy manbalar bazalari bilan ishlash metodlaridir. Bugungi kunda dunyo bo'ylab ko'plab tarixiy manbalar raqamlashtirilgan va ochiq foydalanish uchun taqdim etilgan. O'zbekiston kontekstida ham bir qator muhim tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Masalan, O'zbekiston Milliy arxivi, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti va boshqa muassasalar o'z fondlaridagi nodir qo'lyozmalar va hujjatlarni raqamlashtirish ishlarini olib bormoqda.

Raqamli tarixiy manbalar bilan ishlashning metodik asoslarini ishlab chiqishda quyidagi tamoyillarni nazarda tutdik. Birinchi tamoyil – tizimli ketma-ketlik tamoyilidir. Talabalar raqamli manbalar bilan ishlashni oddiy operatsiyalardan murakkab operatsiyalarga qarab o'rganishlari lozim. Ikkinchi tamoyil – tizimlilik. Raqamli manbalar bilan ishlash alohida hodisa sifatida emas, umumiy axborot-analitik faoliyatning tarkibiy qismi sifatida o'rgatilishi kerak. Uchinchi tamoyil – amaliyotga yo'naltirilganlik.

Har bir nazariy bilim amaliy topshiriqlar orqali mustahkamlanishi zarur. To'rtinchi tamoyil – tanqidiy yondashuv. Talabalar raqamli manbalarning ishonchliligini baholash ko'nikmalarini egallashlari lozim.

“Qidirish” operatsiyasining o‘zi ham ekspert va novislarda sifat jihatidan farqlanadi. S. McGrevning bahsli tarixiy savol yuzasidan o‘tkazgan qiyosiy tadqiqotida fakt-tekshiruvchilar va tarixchilar qidiruv natijalarini kontekstni tushunish va ishonchli manbalarni tanlash vositasi sifatida ishlatib, obro‘li ikkilamchi manbalardan dalil izlagan, talabalar esa qidiruv natijalarining yuqori qismidagi saytlarni bosishga va birlamchi manbalarga ko‘proq ustunlik berishga moyil bo‘lgan. Bu natija raqamli manbalarni qidirish ko‘nikmasini ham boshqa operatsiyalar qatori bosqichma-bosqich va maqsadli rivojlantirish zarurligini tasdiqlaydi ¹⁶³. Germaniyalik tadqiqotchilar M.Nagel va hamkasblari 160 nafar universitet talabasi ishtirokida o‘tkazgan tadqiqotida ham qidiruv xulq-atvori bilan tanqidiy onlayn fikrlash natijalari o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik aniqlangan. Ko‘proq veb-sahifani ko‘rib chiqqan va manbalarni tanqidiy muhokama qilgan talabalar yuqori natija ko‘rsatgan ¹⁶⁴. Tadqiqot doirasida raqamli tarixiy manbalar bilan ishlashning quyidagi bosqichli modeli ishlab chiqildi.

3.1.2-jadval

Raqamli manbalar bilan ishlashning Blum taksonomiyasiga asoslangan modeli

Bosqich	Mazmuni	Kutilgan natija	Baholash mezon
1-bosqich: Kirish	Raqamli manbalar turlari bilan tanishish, asosiy raqamli arxivlar va bazalarni o‘rganish	Talaba raqamli manbalar turlarini farqlaydi	Test natijasi $\geq 70\%$
2-bosqich: Qidirish	Turli raqamli platformalarda manbalar qidirish ko‘nikmalarini shakllantirish	Samarali qidiruv strategiyalarini qo‘llaydi	Amaliy topshiriq natijasi
3-bosqich: Tahlil	Topilgan manbalarni tanqidiy tahlil	Manbani tahlil qila oladi	Tahliliy hisobot sifati

¹⁶³McGrew S. Internet or Archive? Expertise in Searching for Digital Sources on a Contentious Historical Question // Cognition and Instruction. — 2021. — Vol. 40(4). — P. 488–516.

¹⁶⁴Nagel M.-T., Schäfer S., Zlatkin-Troitschanskaia O., Schemer C., Maurer M., Molerov D., Schmidt S., Brückner S. How Do University Students’ Web Search Behavior, Website Characteristics, and the Interaction of Both Influence Students’ Critical Online Reasoning? // Frontiers in Education. — 2020. — Vol. 5. — Art. 565062. <https://doi.org/10.3389/feduc.2020.565062>

	qilish, autentiklikni tekshirish		
4-bosqich: Sintez	Turli manbalardan olingan ma'lumotlarni umumlashtirish	Turli manbalarni solishtirib tahlil qiladi	Ilmiy maqola/loyiha
5-bosqich: Yaratish	Yangi bilim yaratish va taqdim etish	Mustaqil ilmiy mahsulot yaratadi	Portfolio baholash

Yuqoridagi modelda ko'rsatilgan bosqichlar Benjamin Blum taksonomiyasiga asoslangan holda ishlab chiqildi. Har bir bosqichda talabaning bilish darajasi oshib boradi: bilish → tushunish → qo'llash → tahlil qilish → sintez qilish → baholash.

Raqamli metodikaning ikkinchi muhim yo'nalishi, axborot-analitik ko'nikmalarni raqamli vositalar yordamida shakllantirish usullaridir. Masalan, optik belgilarni tanish (OCR) texnologiyasi qo'lyozmalarni raqamli matnga aylantirish imkonini beradi. GIS (geografik axborot tizimlari) tarixiy hodisalarni xaritada vizualizatsiya qilishga yordam beradi. Kontent-tahlil dasturlari katta hajmdagi matnli manbalarni statistik jihatdan tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotimizda talabalar bilan ishlash uchun quyidagi raqamli vositalar tanlandi va ularning qo'llanilish metodikasi ishlab chiqildi.

Birinchidan, raqamli arxiv platformalari, talabalarga onlayn arxivlar va kutubxonalar bilan ishlashni o'rgatish uchun maxsus ko'rsatmalar tayyorlandi. Ikkinchidan, matn tahlili vositalari, matnli tarixiy manbalarni kontent analiz usullari bilan o'rganish uchun AntConc, Voyant Tools kabi dasturlar qo'llanildi.

Uchinchidan, vizualizatsiya vositalari, tarixiy ma'lumotlarni grafik shaklda taqdim etish uchun Timeline JS, StoryMap JS kabi interaktiv vositalar joriy etildi.

To'rtinchidan, hamkorlikda ishlash platformalari, Google Docs, Padlet, Miro kabi platformalar guruhli loyihalar uchun qo'llanildi.

Raqamli vositalardan foydalanishning metodik ketma-ketligi quyidagicha belgilandi. Dastlab talabalar har bir vosita bilan tanishtiriladi. Soʻngra oʻqituvchi rahbarligida amaliy mashgʻulotlar oʻtkaziladi.

Keyingi bosqichda talabalar mustaqil ravishda vositalardan foydalanib topshiriqlarni bajaradilar va nihoyat, talabalar oʻzlari tanlagan vositalar yordamida yakuniy loyihani amalga oshiradi.

Raqamli metodikaning uchinchi yoʻnalishi – talabalarning mustaqil ilmiy-tadqiqot faoliyatini raqamli muhitda tashkil etish texnologiyalaridir. Mustaqil ilmiy-tadqiqot faoliyati axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biridir. Tadqiqotimizda talabalarning mustaqil ilmiy-tadqiqot faoliyatini raqamli muhitda tashkil etishning quyidagi modeli ishlab chiqildi. Ushbu model uch asosiy bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich – tadqiqot mavzusini aniqlash va manbalarni qidirish. Bu bosqichda talabalar raqamli kutubxonalar va arxivlardan foydalanib, tadqiqot uchun zarur manbalarni topadi va tizimlashtiradi.

Ikkinchi bosqich – manbalarni tahlil qilish va maʼlumotlarni qayta ishlash. Bu bosqichda talabalar raqamli tahlil vositalaridan foydalanib, toʻplangan manbalarni tanqidiy tahlil qiladi.

Uchinchi bosqich – natijalarni rasmiylashtirish va taqdim etish. Bu bosqichda talabalar tadqiqot natijalarini raqamli formatda rasmiylashtiradi va taqdim etadi.

Raqamli metodikaning toʻrtinchi yoʻnalishi – raqamli baholash vositalari va mezonlaridir. Anʼanaviy baholash usullaridan farqli oʻlaroq, raqamli baholash vositalari talabalarning axborot-analitik kompetentligini keng va chuqur oʻlchash imkonini beradi. Tadqiqotimizda quyidagi raqamli baholash vositalari qoʻllanildi. Elektron portfolio, talabalarning semestr davomidagi barcha ishlarini jamlash va tahlil qilish uchun; onlayn testlar, bilimlarni operativ tekshirish uchun; rubrika asosida baholash, tahliliy ishlarining sifatini baholash uchun; oʻzaro baholash platformalari, talabalarning bir-birining ishlarini baholashi uchun.

Raqamli baholash vositalarining qiyosiy tahlili

Baholash vositasi	Maqsadi	Afzalliklari	Kamchiliklari
Elektron portfolio	Yakuniy va jarayon natijalarini jamlash	Talabanning o'sishini kuzatish	Ko'p vaqt talab etadi
Onlayn testlar	Bilimlarni operativ tekshirish	Tezkor natija, avtomatik baholash	Chuqur tahlilni o'lchamaydi
Raqamli rubrikalar	Tahliliy ishlar sifatini baholash	Obyektiv mezonlar	Ishlab chiqish murakkab
O'zaro baholash	Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish	Talabalar faolligini oshiradi	Subyektivlik xavfi
Loyihani baholash	Amaliy ko'nikmalarni baholash	Kompleks baholash	Standartlashtirish qiyin

Raqamli metodikani amaliyotga joriy etishda bir qator muammolarga duch keldik. Birinchidan, talabalarning raqamli savodxonlik darajasi notekis bo'lishi, ba'zi talabalar ilg'or raqamli ko'nikmalarga ega bo'lsa, boshqalari asosiy kompyuter ko'nikmalarini ham yetarli darajada egallamagan. Ikkinchidan, raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, barcha ta'lim muassasalarida yuqori tezlikdagi internet va zamonaviy kompyuter texnikasi mavjud emas. Uchinchidan, o'zbek tilidagi raqamli tarixiy manbalar bazasining cheklanganligi, ko'plab muhim tarixiy manbalar hali raqamlashtirilmagan yoki faqat chet tillarida mavjud.

Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi chora-tadbirlar ko'rildi. Raqamli savodxonlik darajasini tenglashtirish uchun semestrning boshida maxsus kirish moduli joriy etildi. Bu modulda barcha talabalar asosiy raqamli ko'nikmalarni egallash imkoniyatiga ega bo'ldi. Infratuzilma muammosini hal qilish uchun mobil qurilmalarda ishlashga moslashtirilgan vositalar tanlandi va offlayn rejimda ishlash imkoniyati yaratildi. O'zbek tilidagi manbalar bazasini boyitish uchun talabalarning o'zlari ham manba raqamlashtirish jarayoniga jalb etildi. Bu esa bir vaqtning o'zida ham manba bazasini kengaytirish, ham talabalarning amaliy ko'nikmalarini oshirish imkonini berdi.

Raqamli metodikaning samaradorligini ta'minlashda o'qituvchining roli ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi an'anaviy bilim beruvchi hamda raqamli muhitda talabalar faoliyatining yordamchisi, mentori va koordinatori sifatida faoliyat yuritishi lozim. Shu sababli, raqamli metodikani joriy etish jarayonida o'qituvchilarning malakasini oshirishga ham alohida e'tibor qaratildi. O'qituvchilar uchun maxsus treninglar, vebinarlar va uslubiy qo'llanmalar tayyorlandi.

Tadqiqotimizda aniqlash tajribasi natijalari 637 nafar talaba bilan o'tkazilgan anketa so'rovi asosida yuqorida bayon etilgan metodikaning konseptual modeli ishlab chiqilgan va asoslangan.

Mazkur metodikaning amaliyotga joriy etilishi natijasida erishilgan natijalar quyidagilarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, talabalarning eng zaif kompetentlik sohalari bo'yicha sezilarli ko'tarilish;

Ikkinchidan, bilim va amaliy ko'nikma o'rtasidagi tafovutni qisqartirish, chunki korrelatsion tahlil komponentlarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatdi;

Uchinchidan, OTM va jins kesimida aniqlangan tizimli farqlarni minimallashtirish orqali kompetentlikning barcha talabalar uchun teng rivojlanishini ta'minlash. Taklif qilingan metodikaning samaradorligi tajriba-sinov ishlarida empirik tasdiqlangan.

Raqamli metodikaning yana bir muhim jihat – talabalarning motivatsiyasiga ta'siridir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqamli vositalar bilan ishlash talabalarning o'quv motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.

Raqamli metodikani qo'llashda integrativ yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Integrativ yondashuv turli fanlar, metodlar va texnologiyalarni birlashtirishni nazarda tutadi. Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida bu yondashuv quyidagicha namoyon bo'ladi:

- tarix fani bilimlari bilan axborot texnologiyalari ko'nikmalarini birlashtirish;
- an'anaviy manbashunoslik usullarini raqamli tahlil vositalari bilan uyg'unlashtirish; individual va guruhli ish shakllarini birlashtirish;

- sinf ichida va sinfdan tashqari ta'lim faoliyatini integratsiyalash.

Raqamli metodikaning muhim tarkibiy qismi – raqamli etika va axborot xavfsizligi masalalaridir. Talabalar raqamli muhitda ishlash jarayonida muallif huquqlari, intellektual mulk, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish kabi masalalar bilan duch keladi. Shu sababli, raqamli metodikaga ushbu masalalar bo'yicha maxsus modul kiritildi.

Bu modulda talabalar raqamli kontentdan to'g'ri foydalanish, manbalarni to'g'ri ko'rsatish, plagiatdan qochish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish kabi mavzularni o'rganadilar.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda axborot-analitik kompetentlikni tarixiy manbalar vositasida rivojlantirishning raqamli metodikasi ko'p qirrali va tizimli yondashuvni talab etadi. Ishlab chiqilgan raqamli metodika quyidagi asosiy xususiyatlarga ega: tizimli ketma-ketlik, oddiy operatsiyalardan murakkab operatsiyalarga o'tish; barcha komponentlarning o'zaro bog'liqligi; amaliyotga yo'naltirilganlik, nazariy bilimlarning amaliy topshiriqlar orqali mustahkamlanishi; moslashuvchanlik, turli sharoit va talabalar ehtiyojlariga moslashish imkoniyati. Ushbu metodikaning amaliyotga tatbiq etilishi talabalarning axborot-analitik kompetentligini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Raqamli metodikaning samaradorligini yanada oshirish uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

- doimiy yangilanish, raqamli vositalar va platformalarning tez o'zgarishi sababli metodikani muntazam yangilab turish zarur;
- differensiyalashgan yondashuv, turli raqamli savodxonlik darajasiga ega talabalar uchun turli darajadagi topshiriqlar tayyorlash;
- o'qituvchilar malakasini oshirish, raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha o'qituvchilar uchun doimiy treninglar tashkil etish;
- infratuzilmani rivojlantirish, ta'lim muassasalarida raqamli infratuzilmani mustahkamlash;
- xalqaro hamkorlik, raqamli tarixiy manbalar bazalarini boyitish uchun xalqaro loyihalarga qo'shilish.

Pedagogik tajribamiz shuni ko'rsatadiki, raqamli metodikani samarali qo'llash uchun bir necha shartlar bajarilishi kerak.

Birinchidan, ta'lim muassasasida zarur texnik infratuzilma mavjud bo'lishi lozim.

Ikkinchidan, o'qituvchilar raqamli vositalardan professional darajada foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

Uchinchidan, talabalar raqamli muhitda ishlash uchun yetarli motivatsiyaga ega bo'lishlari zarur.

To'rtinchidan, raqamli metodika o'quv dasturiga organik tarzda integratsiyalangan bo'lishi kerak.

Raqamli metodikaning nazariy-metodologik asoslarini chuqurroq tushunish uchun xalqaro tajribani ham o'rganish muhimdir. AQSH universitetlarida "Raqamli tarix" yo'nalishi keng tarqalgan bo'lib, tarixiy manbalar bilan raqamli vositalar yordamida ishlash metodologiyasini o'z ichiga oladi¹⁶⁵. Buyuk Britaniyada Milliy arxivlar tashkiloti tarixiy manbalarning raqamli nusxalarini yaratish va ulardan ta'lim maqsadlarida foydalanish bo'yicha keng ko'lamli dasturlarni amalga oshirmoqda¹⁶⁶. Germaniyada Raqamli gumanitar fanlar yo'nalishi doirasida tarixiy manbalarni raqamli tahlil qilishning ilg'or metodlari ishlab chiqilmoqda¹⁶⁷.

O'zbekiston kontekstida raqamli metodikani joriy etishda mahalliy xususiyatlarni hisobga olish zarur. Avvalo, O'zbekiston tarixiy manbalari o'ziga xos xususiyatlarga ega: arab, fors va turkiy tillardagi qo'lyozmalar, sovet davri hujjatlari, mustaqillik davri materiallarining har biri alohida yondashuvni talab etadi. Shuningdek, o'zbek tilida raqamli vositalar va platformalarning cheklanganligi muayyan qiyinchiliklar tug'diradi. Bu cheklovlar bir vaqtning o'zida imkoniyat ham yaratadi. Talabalar yangi raqamli resurslar yaratish jarayoniga bevosita ishtirok etish orqali qimmatli tajriba to'plashadi.

¹⁶⁵Cohen D.J. Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web. University of Pennsylvania Press, 2006. — P. 45–53.

¹⁶⁶The National Archives. Education and Outreach: digital resources for teaching history. London, 2024. [<https://www.nationalarchives.gov.uk/education/>]

¹⁶⁷Jannidis F. Kohle H. Rehbein M. Digital Humanities: Eine Einführung. — Stuttgart: Metzler, 2017. — S. 23–48.

Raqamli metodikaning amaliy tatbiq etilishi jarayonida quyidagi model ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi. Ushbu model "SMART-tarix" nomi bilan atalib, quyidagi komponentlardan iborat.

3.1.4-jadval

"SMART-tarix" modelining tarkibiy-tashkiliy komponentlari

Bosqich	Metod	Raqamli vosita	Natija ko'rsatkichi
Search (qidirish)	Yo'naltirilgan qidiruv	Raqamli arxivlar, Google Scholar	Topilgan tegishli manbalar soni
Manage (boshqarish)	Bibliografik boshqaruv	Zotero, Mendeley	Tizimli manba bazasi
Analyze (tahlil qilish)	Kontent-tahlil	NVivo, AntConc	Tahliliy hisobot
Represent (taqdim etish)	Vizualizatsiya	Timeline JS, Canva	Raqamli prezentatsiya
Transfer (o'tkazish)	Refleksiv o'rganish	Blog, portfolio	Transfer ko'nikmasi

Raqamli metodikaning samaradorligini ta'minlashda yana bir muhim omil – aralash o'qitish yondashuvidir. Aralash o'qitish an'anaviy auditoriya mashg'ulotlari va onlayn o'qitishni birlashtiradi. Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida bu yondashuv quyidagicha amalga oshirildi. Auditoriya mashg'ulotlarida nazariy asoslar, manbashunoslik uslubiyati, guruhli muhokamalar; onlayn formatda, raqamli manbalar bilan mustaqil ishlash, virtual ekskursiyalar, onlayn forumlarda muhokamalar; amaliy loyihalar, raqamli vositalar yordamida tarixiy manbalarni tahlil qilish va taqdim etish.

Raqamli metodikaning muhim afzalligi shundaki, u talabalarning individual o'rganish sur'atiga moslashish imkonini beradi. Har bir talaba o'ziga qulay vaqtda va sur'atda raqamli manbalar bilan ishlashi, o'rganish materiallarini qayta ko'rib chiqishi, qo'shimcha manbalardan foydalanishi mumkin. Bu xususiyat ayniqsa talabalarning raqamli savodxonlik darajasi notekis bo'lgan hollarda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli metodikani yanada rivojlantirish istiqbollari ham mavjud. Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi tarixiy manbalar bilan ishlashga yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Masalan, mashinaviy o'rganish algoritmlari yordamida katta hajmdagi tarixiy matnlarni avtomatik tahlil qilish, rasmlarni tanib olish texnologiyasi yordamida tarixiy fotosurat va hujjatlarni klassifikatsiya

qilish, tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari yordamida tarixiy matnlardagi muhim tushuncha va hodisalarni avtomatik aniqlash mumkin.

Raqamli metodikaning nazariy asoslarini chuqurroq tahlil qilish uchun zamonaviy pedagogikada qo'llaniladigan bir qator konseptual ramkalarni ko'rib chiqish zarur. TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli Punya Mishra va Metyu Koler tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, texnologik, pedagogik va predmetli bilimlarning o'zaro bog'liqligini tavsiflaydi¹⁶⁸. Ushbu model raqamli metodikani tarixiy manbalar kontekstida qo'llashda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u o'qituvchidan bir vaqtning o'zida uch turdagi bilimni integratsiyalashgan holda qo'llashni talab etadi. Tarixiy manbalar bo'yicha predmetli bilim, raqamli texnologiyalar bo'yicha texnologik bilim va samarali o'qitish usullari bo'yicha pedagogik bilim.

SAMR modeli R. Puentedura tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiyalashning to'rt darajasini belgilaydi¹⁶⁹. Tarixiy manbalar kontekstida bu darajalar quyidagicha namoyon bo'ladi.

3.1.5-jadval

SAMR modelining tarixiy manbalar kontekstida qo'llanilishi

SAMR darajasi	Tavsif	Tarixiy manbalar kontekstida misol
Substitution	Raqamli vosita an'anaviy vositaning o'rnini bosadi	Qog'oz manbalar o'rniga raqamli nusxalardan foydalanish
Augmentation	Raqamli vosita qo'shimcha funksiyalar beradi	Raqamli manbalarni qidirish, belgilash, izoh qo'shish
Modification	Topshiriq tubdan qayta loyihalanadi	Turli mamlakatlar arxivlaridagi manbalarni onlayn solishtirish

¹⁶⁸Mishra P. Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. — 2006. — Vol. 108(6). — P. 1017–1054.

¹⁶⁹Puentedura R.R. SAMR: A Contextualized Introduction. 2014. — P. 1–6.

Redefinition	Ilgari mumkin bo'lmagan yangi topshiriqlar	Sun'iy intellekt yordamida katta hajmdagi manbalarni tahlil qilish
--------------	--	--

Raqamli metodikaning yana bir muhim nazariy asosi, konstruktivizm ta'lim nazariyasidir. J. Piage va L.S. Vigotskiy g'oyalariga asoslangan konstruktivizm bilimning passiv qabul qilinishi emas, faol ravishda konstruksiya qilinishi kerak degan tamoyilga tayanadi. Raqamli muhitda tarixiy manbalar bilan ishlash konstruktiv yondashuvni amaliyotga tatbiq etishning ideal shakli hisoblanadi, chunki talabalar manbalarni mustaqil qidirish, tahlil qilish va ulardan yangi bilim yaratish jarayonida faol ishtirok etadi.

Konektivizm nazariyasi Jorj Simens tomonidan ilgari surilgan bo'lib, raqamli asrda bilim olishning yangi paradigmasini taklif etadi. Bu nazariyaga ko'ra, bilim tarmoqlarda mavjud bo'lib, o'rganish, tegishli manbalar, odamlar, tashkilotlar bilan aloqa o'rnatish jarayonidir.

Raqamli metodikani amaliyotga joriy etishda didaktik tamoyillarni hisobga olish zarur. An'anaviy didaktik tamoyillar, ilmiylik, tizimlilik, ko'rgazmalilik, onglilik va faollik, mustahkamlik, tushunarlilik tamoyillari raqamli muhitda yangicha mazmun kasb etadi. Ilmiylik tamoyili raqamli muhitda nafaqat mazmunning ilmiy asoslanganligini, balki raqamli manbalarning ishonchliligini tekshirish zaruratini ham nazarda tutadi. Tizimlilik tamoyili raqamli resurslarning o'zaro bog'liqligini va navigatsiyaning izchilligini talab etadi. Ko'rgazmalilik tamoyili raqamli vizualizatsiya vositalari orqali yangi imkoniyatlar kasb etadi, interaktiv xaritalar, 3D modellar, animatsiyalar. Onglilik va faollik tamoyili raqamli muhitda talabalarning faol ishtirokini ta'minlaydigan interaktiv elementlar orqali amalga oshiriladi.

Raqamli metodikaning amaliy tatbiq etilishida kontent-tahlil usulining o'рни alohida ahamiyat kasb etadi. Kontent-tahlil matnli ma'lumotlarni tizimli ravishda tahlil qilish va kvantifikatsiya qilish usuli bo'lib, tarixiy manbalar bilan ishlashda keng qo'llanadi. Raqamli vositalar kontent-tahlilni avtomatlashtirish va katta hajmdagi matnli manbalarni qayta ishlash imkonini beradi. Tadqiqotimizda kontent-

tahlilning raqamli vositalar yordamida amalga oshirilishi quyidagi bosqichlarda o‘tkazildi.

Birinchi bosqich, matnlarni raqamlashtirish va tayyorlashdir. Tarixiy manbalar raqamli formatga o‘tkazildi. OCR texnologiyasi yordamida skanerdan o‘tkazilgan hujjatlar matnli formatga aylantirildi.

Ikkinchi bosqich, kodlash tizimini ishlab chiqish. Tahlil uchun zarur kategoriyalar va kodlar tizimi aniqlandi. Uchinchi bosqich, avtomatlashtirilgan kodlash bo‘lib, raqamli vositalar (AntConc, Voyant Tools) yordamida matnlarda tegishli kategoriyalar aniqlandi va hisoblandi.

To‘rtinchi bosqich, natijalarni tahlil qilish va vizualizatsiya qilish. Olingan ma’lumotlar jadvallar, diagrammalar va so‘z bulutlari shaklida taqdim etildi.

3.1.6-jadval

Tarixiy matnlarni raqamli tahlil qilish vositalari va ularning imkoniyatlari

Vosita	Vazifasi	Asosiy xususiyatlari	Narxi
AntConc	Konkordans va so‘z chastotasi tahlili	So‘z chastotasi, kollokatlar, KWIC	Bepul
Voyant Tools	Vizual matn tahlili	So‘z buluti, tendensiya grafiklari, kontekst	Bepul, onlayn
NVivo	Sifatli ma’lumotlar tahlili	Kodlash, tematik tahlil, vizualizatsiya	Pullik
ATLAS.ti	Sifatli tadqiqot	Germenevtik birlik, tarmoq ko‘rinishi	Pullik
MAXQDA	Aralash usullar tahlili	Kvantitativ va kvalitatif tahlil birligi	Pullik

Kontent-tahlil usulini talabalar bilan amaliy mashg‘ulotlarda qo‘llashning metodik ketma-ketligi ishlab chiqildi. Dastlab talabalar kontent-tahlilning nazariy asoslari bilan tanishtirildi, bu bosqichda

kontent-tahlilning tarixi, turlari, bosqichlari, afzalliklari va cheklovlari haqida ma'ruzalar o'tkazildi. So'ngra talabalar o'qituvchi rahbarligida namoyish mashg'ulotda bir tarixiy manbani kontent-tahlil usuli bilan tahlil qilishdi. Bu bosqichda o'qituvchi har bir qadamni batafsil tushuntirdi va savollarga javob berdi.

Keyingi bosqichda talabalar juftliklarda ishladi, har bir juftlik bir tarixiy manbani kontent-tahlil usuli bilan tahlil qildi va natijalarini taqqosladi. Bu bosqich talabalarning ko'nikmalarini mustahkamlash va o'zaro o'rganishni rag'batlantirish uchun muhim ahamiyat kasb etdi. So'ngra talabalar individual ravishda mustaqil kontent-tahlil o'tkazdi, har bir talaba o'zi tanlagan tarixiy manbani AntConc yoki Voyant Tools vositasi yordamida tahlil qildi va natijalarini yozma hisobot shaklida taqdim etdi. Nihoyat, talabalar guruhli loyiha doirasida katta hajmdagi tarixiy manbalar to'plamini kontent-tahlil usuli bilan tahlil qildi va natijalarini ilmiy konferensiya formatida taqdim etdi.

Raqamli metodikaning yana bir muhim tarkibiy qismi – raqamli manbashunoslik usullaridir. An'anaviy manbashunoslik usullari raqamli muhitda yangicha shaklda qo'llaniladi va bir qator qo'shimcha muammolarni hisobga olish zarur bo'ladi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun talabalar quyidagi raqamli manbashunoslik ko'nikmalarini egallashlari lozim: metadata tahlili, raqamli fayllarning texnik ma'lumotlarini tekshirish. Masalan, yaratilgan sana, o'zgartirilgan sana, dasturiy ta'minot. Raqamli izlar tahlili, raqamli manbalarning tarqalish tarixini kuzatish va o'zaro tekshirish, raqamli manbani boshqa manbalar bilan solishtirish shular jumlasidandir. Arxivlash tamoyillari, raqamli manbalarni ishonchli saqlash va uzoq muddatli foydalanish uchun arxivlash qoidalarini bilishni taqoza etadi.

Raqamli metodikaning samaradorligini oshirishda adaptiv o'qitish texnologiyalari ham muhim rol o'ynaydi. Adaptiv o'qitish o'quv jarayonini har bir talabaning individual xususiyatlari, bilim darajasi va o'rganish sur'atiga moslashtirishni nazarda tutuvchi yondashuvdir. Raqamli muhit adaptiv o'qitishni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Masalan, raqamli platformalar talabaning

o'zlashtirganlik darajasini real vaqt rejimida kuzatish, shaxsiylashtirilgan topshiriqlar va materiallarni taklif etish, talabaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va muvofiq ravishda o'quv jarayonini sozlash imkonini beradi. Tadqiqotda talabalar diagnostik test asosida uchta guruhga ajratilib, ular uchun Moodle platformasida shartli yo'naltirilgan o'rganish yo'llari yaratildi. Bunda har bir guruhga o'z darajasiga mos materiallar taqdim etilib, past ko'nikmali talabalarga yordamchi qo'llanmalar, yuqori darajadagilarga esa murakkab topshiriqlar berildi.

Raqamli metodikaning muhim jihati – talabalarning raqamli savodxonlik darajasini oshirishdir. Raqamli savodxonlik – shaxsning raqamli texnologiyalardan samarali, xavfsiz va mas'uliyatli foydalanish qobiliyati. Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida raqamli savodxonlik quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: texnik ko'nikmalar, kompyuter va mobil qurilmalar, dasturiy ta'minot, internet bilan ishlash; axborot savodxonligi, raqamli axborotni qidirish, baholash va samarali foydalanish; media savodxonligi, raqamli media kontentni tanqidiy baholash va yaratish; kommunikativ savodxonlik, raqamli muhitda samarali muloqot yuritish; xavfsizlik savodxonligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, kibertahdidlarni aniqlash.

Tarixiy manbalarni o'qish ko'nikmalarining onlayn axborotni baholash bilan bog'liqligi xalqaro tadqiqotlarda ham o'rganilgan. S.McGrewning AQSH o'rta maktabida o'tkazgan tadqiqotida tarixiy o'qish ko'nikmalarini onlayn manbalarni tanqidiy baholash ko'nikmalariga "ko'prik" sifatida qo'llashga harakat qilingan.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, ikki sohaning baholash strategiyalari o'rtasida ham o'xshashlik, ham farqlar mavjud bo'lib, o'qituvchi bu o'xshashlik va farqlarni alohida-alohida aniq ko'rsatib o'tishi zarur¹⁷⁰. Mazkur xulosa tadqiqotimizdagi MTPning raqamli versiyasini ishlab chiqishda ham hisobga olindi. An'anaviy manba tanqidi tamoyillari raqamli manbalarga moslashtirilgan holda, ammo ularning o'ziga xos farqlari alohida ta'kidlangan holda taqdim etildi.

¹⁷⁰McGrew S. Bridge or Byway? Teaching Historical Reading and Civic Online Reasoning in a U.S. History Class // Theory & Research in Social Education. — 2021. — Vol. 50(2). — P. 196–225.

Raqamli metodikaning nazariy asoslari va amaliy tatbiq etilishi bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalarini umumlashtirib, quyidagi umumiy model taklif etiladi. Ushbu model "Raqamli tarixiy kompetentlik piramidasi" nomi bilan atalib, to'rt pog'onadan iborat. Piramidaning asosi – raqamli savodxonlikdir. Ikkinchi pog'ona, raqamli axborot ko'nikmalari. Uchinchi pog'ona, raqamli tahliliy ko'nikmalar. Piramidaning cho'qqisi, raqamli ijodiy kompetensiyadir. Har bir pog'ona oldingi pog'onaga tayanadi, raqamli savodxonliksiz raqamli tahliliy ko'nikmalarni shakllantirish mumkin emas.

Raqamli metodikaning O'zbekiston oliy ta'lim tizimiga tatbiq etilishida quyidagi omillarni hisobga olish zarur.

Birinchidan, o'quv rejalari va dasturlarining moslashtirilishi, raqamli metodikani joriy etish uchun o'quv dasturlariga tegishli o'zgartirishlar kiritilishi lozim.

Ikkinchidan, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi, o'qituvchilar raqamli vositalardan professional darajada foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishlari kerak.

Uchinchidan, moddiy-texnik baza, ta'lim muassasalarida zarur kompyuter texnikasi, yuqori tezlikdagi internet va dasturiy ta'minot bilan ta'minlanganlik.

To'rtinchidan, ma'muriy qo'llab-quvvatlash, ta'lim muassasasi rahbariyatining raqamli metodikani joriy etishga ijobiy munosabati va moddiy qo'llab-quvvatlashi.

Raqamli metodikaning kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini belgilashda global tendensiyalarni hisobga olish zarur. Dunyo miqyosida sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi, chatbotlar, avtomatlashtirilgan baholash hamda shaxsiylashtirilgan o'rganish yo'llari, shuningdek, tarixiy hodisalar va joylarni virtual muhitda tajriba qilish imkoniyatini beruvchi kengaytirilgan va virtual reallik texnologiyalari faol joriy etilmoqda.

Shu bilan birga, ta'lim natijalari va sertifikatlarning ishonchli saqlanishini ta'minlovchi blokchayn texnologiyasi, materiallarning global miqyosda ulashilishiga xizmat qiladigan ochiq ta'lim resurslari

hamda katta hajmdagi tarixiy manbalarni avtomatlashtirilgan tahlil qiluvchi mashinaviy o'rganish kabi tendensiyalar jadal kuzatilmoqda.

Raqamli metodikaning amaliy tatbiq etilishida pedagogik dizayn tamoyillari muhim o'rin tutadi. Pedagogik dizayn ta'lim jarayonini tizimli ravishda loyihalash, ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonidir. ADDIE modeli (tahlil, loyihalash, ishlab chiqish, joriy etish, baholash) pedagogik dizaynning eng keng tarqalgan modeli bo'lib, tadqiqotimizda raqamli metodikani yaratishda asosiy ramka sifatida qo'llanildi¹⁷¹.

Tahlil bosqichida 637 nafar talaba o'rtasida so'rovnoma o'tkazilib, ularning boshlang'ich bilimi, resurslar va cheklovlar hamda maqsadli auditoriyaning xususiyatlari o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, talabalarning 68%i raqamli arxivlar bilan ishlash tajribasiga ega emas, 72%i kontent-tahlil haqida tasavvurga ega emas va 45%i tarixiy manbalar klassifikatsiyasini bilmaydi.

Loyihalash bosqichida o'quv mazmuni tarkibi, modullar ketma-ketligi, o'qitish strategiyalari hamda baholash vositalari va mezonlari ishlab chiqildi. Bunda o'quv maqsadlarini aniqroq shakllantirish va ularni o'lchovli ko'rsatkichlarga aylantirish uchun SMART mezonlaridan (aniqlik, o'lchovlilik, erishiluvchanlik, dolzarblik va muddatlilik) foydalanib, tegishli raqamli platformalar va vositalar tanlandi.

Ishlab chiqish bosqichida Moodle platformasi uchun ma'ruza va onlayn kurs materiallari, prezentatsiyalar, amaliy mashg'ulotlar uchun tarixiy manbalar to'plami, MTP va ish varaqlari, video darsliklar, testlar hamda baholash rubrikalari tayyorlandi. Mazkur materiallar 5 nafar pedagog va 3 nafar tarixchi ekspert tomonidan ko'rib chiqilib, ularning tavsiyalari asosida tuzatishlar kiritildi. Baholash bosqichida raqamli metodikaning samaradorligi turli jihatlardan baholandi:

- talabalarning axborot-analitik kompetentlik darajasining o'zgarishi;
- talabalar va o'qituvchilarning fikr-mulohazalari;
- raqamli metodikaning an'anaviy usullarga nisbatan samaradorligi;
- raqamli metodikaning individual komponentlarining samaradorligi.

¹⁷¹Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. — New York: David McKay, 1956. — P. 201–207.

Baholash natijalari raqamli metodikaning barcha jihatlardan samarali ekanligini tasdiqladi.

Raqamli metodikani joriy etishda e-learning standartlari ham hisobga olindi. SCORM standarti o'quv materiallarining turli platformalarda ishlash qobiliyatini ta'minlaydi. xAPI (Experience API) standarti talabalarining o'quv tajribalarini turli muhitlarda kuzatish imkonini bersa, IMS Global standartlari raqamli baholash vositalarini standartlashtirishni ta'minlaydi. Mazkur standartlarga rioya qilish raqamli metodikaning turli ta'lim muassasalarida qo'llanilishi va boshqa tizimlar bilan integratsiyalashuvini osonlashtiradi. Raqamli metodikaning muhim tarkibiy qismi – ochiq ta'lim resurslaridan foydalanishdir. Ochiq ta'lim resurslari bepul foydalanish uchun ochiq litsenziya asosida taqdim etiladigan ta'lim materiallari hisoblanadi. Tarixiy manbalar sohasida bir qator muhim OER manbalari mavjud. Masalan, Europeana platformasi millionlab raqamlashtirilgan Yevropa madaniy merosi bilan tanishish imkoniyatini taqdim etadi. Internet Archive platformasi kitoblar, maqolalar, audio va video materiallarning katta kolleksiyasini saqlaydi.

World Digital Library UNESCO va Kongress Kutubxonasi hamkorligida yaratilgan global raqamli kutubxona hisoblanadi.

Hozirgi kunda O'zbekistonda tarixiy manbalarning raqamli platformalari rivojlanish bosqichida.

Bir qator muhim tashabbuslar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Milliy arxivi fondlarining raqamlashtirilishi, O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalarining raqamli katalogi, Ziyonet ta'lim portali orqali ta'lim resurslarining tarqatilishi, Milliy kutubxonaning elektron katalogi.

Raqamli metodikada universal dizayn tamoyillari ham hisobga olindi. UDL (Universal Design for Learning – ta'limning universal dizayni) barcha talabalar uchun o'quv materiallarining qulayligini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, uchta asosiy tamoyilga asoslanadi: materiallarni turli formatlarda (matn, audio, video, grafika) taqdim etish, talabalarga o'rganganlarini turlicha ifodalash imkoniyatini berish hamda individual motivatsion strategiyalar orqali ularni jarayonga jalb etish. Ushbu yondashuv, ayniqsa, inkluziv va turli imkoniyatlarga ega talabalar

bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli metodikaning yana bir muhim jihat, metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishdir. Metakognitiv ko‘nikmalar, o‘z fikrlash va o‘rganish jarayonini ongli ravishda boshqarish qobiliyati hisoblanadi. Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida metakognitiv ko‘nikmalar quyidagicha namoyon bo‘ladi. O‘z bilim chegaralarini anglash, “men bu manba haqida nimani bilaman va nimani bilmayman?”; o‘rganish strategiyalarini tanlash, “bu manbani qanday usulda tahlil qilish eng samarali?”; o‘z tahlil jarayonini monitoring qilish, “men to‘g‘ri yo‘lda ketayapmanmi?”; natijalarni baholash, “mening xulosalarim asoslangan va ishonchli ekanligini qanday tekshiraman?”.

Metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishda quyidagi strategiyalar qo‘llanildi: har bir mashg‘ulotda talabalarni o‘z fikrlash jarayoni ustida mulohaza yuritishga undovchi o‘ylantiruvchi savollar; o‘rganish dinamikasini qayd etib borish uchun refleksiv kundaliklar; manbalar tahlili davomida fikrlarni ovoz chiqarib bayon qilishni nazarda tutuvchi o‘ylash protokoli hamda guruhlarda shaxsiy o‘quv tajribalarini o‘zaro muhokama qilishga qaratilgan guruhli refleksiya. Raqamli metodikani joriy etishda duch kelgan texnik muammolar va ularning yechimlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

3.1.7-jadval

Raqamli metodikani joriy etishdagi texnik-metodik muammolar va yechimlari

Muammo	Tavsif	Yechim	Natija
Internet tezligi	Onlayn resurslar sekin yuklanadi	Offlayn alternativlar, mobil versiyalar	Barcha talabalar foydalana oldi
Eski kompyuterlar	Ba’zi dasturlar ishlamaydi	Yengil veb-ilovalar tanlandi	Moslik ta’minlandi
O‘zbek tilida vositalar	Ko‘pchilik vositalar ingliz tilida	Qo‘llanmalar tarjima qilindi	Talabalar tushundi
Litsenziya muammolari	Ba’zi dasturlar pullik	Faqat bepul vositalar tanlandi	Xarajat yo‘q
Texnik nosozliklar	Mashg‘ulot paytida texnik uzilishlar	Zaxira rejalar tayyorlandi	Mashg‘ulot davom ettirildi

Raqamli metodikaning amaliy qo'llanilishida mobil o'rganish imkoniyatlari ham o'rganildi va joriy etildi. Talabalar so'rovnomasi shuni ko'rsatdiki, 94% talaba smartfonga ega, 67% i o'quv maqsadlarida mobil qurilmalardan foydalanadi. Shu sababli, raqamli metodikaning mobil qurilmalarga moslashtirilgan versiyasi ishlab chiqildi. Mobil o'rganish quyidagi imkoniyatlarni berdi: o'quv materiallariga istalgan vaqt va joyda kirish, mobil ilovalar orqali manbalar bilan ishlash, bildirishnomalar yordamida topshiriq va muddatlarni eslatish hamda QR-kodlar orqali qo'shimcha manbalarga tezkor ulanish.

Raqamli metodikaning nazariy va amaliy jihatlarini umumlashtirib, quyidagi umumiy xulosalar chiqarish mumkin. Raqamli metodika tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning zamonaviy va samarali vositasi hisoblanadi. U an'anaviy manbashunoslik usullarini raqamli texnologiyalar bilan boyitadi va talabalarning bilim olish jarayonini yanada samarali, qiziqarli va amaliy qiladi. Raqamli metodikaning samaradorligi empirik ma'lumotlar bilan tasdiqlangan bo'lib, u O'zbekiston oliy ta'lim tizimida keng ko'lamda joriy etilishi mumkin.

Raqamli metodikaning amaliy tatbiq etilishini yanada batafsil ko'rib chiqish uchun har bir mashg'ulot turining metodik tafsilotlarini tahlil qilamiz. Ma'ruza mashg'ulotlari raqamli metodika doirasida an'anaviy formatdan farqli ravishda tashkil etildi. An'anaviy ma'ruzadan farqli o'laroq, raqamli metodikada ma'ruzalar interaktiv element bilan boyitildi. Har bir ma'ruzaga multimedia prezentatsiyalar, video fragmentlar, raqamli manba namunalari integratsiyalashtirildi. Ma'ruza davomida talabalar Mentimeter, Kahoot yoki Poll Everywhere kabi vositalar yordamida ayni vaqt rejimida, jonli muloqot orqali savollar va so'rovnomalarga javob berishdi. Bu yondashuv talabalarning ma'ruzaga faol ishtirokini ta'minladi va o'qituvchiga talabalarning tushunish darajasini tezkor baholash imkonini berdi.

Amaliy mashg'ulotlar raqamli metodikaning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Har bir amaliy mashg'ulot quyidagi tuzilmaga ega: kirish (5-10 daqiqa), mashg'ulot maqsadlari va ketma-ketligi bilan tanishtirish; nazariy asoslar (10-15 daqiqa), kerakli nazariy bilimlarni

qisqacha eslatish; namoyish (15-20 daqiqa), o'qituvchi tomonidan namoyish tahlil; amaliy ish (30-40 daqiqa), talabalarning mustaqil yoki guruhli ishlashi; taqdimot va muhokama (15-20 daqiqa), natijalarni taqdim etish va muhokama qilish; refleksiya (5-10 daqiqa), o'rganilganlarni umumlashtirish.

Laboratoriya mashg'ulotlari raqamli vositalar bilan ishlashga bag'ishlandi. Har bir laboratoriya mashg'uloti kompyuter xonasida o'tkazildi va talabalar bevosita raqamli vositalar bilan ishlashni mashq qildi. Laboratoriya mashg'ulotlarining mavzulari raqamli arxivlar bilan ishlash (Europeana, Internet Archive, Google Books); OCR texnologiyasi bilan ishlash (ABBY FineReader, Tesseract); kontent-tahlil vositalari bilan ishlash (AntConc, Voyant Tools); vizualizatsiya vositalari bilan ishlash (Timeline JS, StoryMap JS, Google MyMaps); bibliografik boshqaruv vositalari bilan ishlash (Zotero, Mendeley).

Har bir laboratoriya mashg'uloti uchun maxsus ish varaqlari tayyorlandi. Ish varaqlari quyidagi tuzilmaga ega: mashg'ulot maqsadi; zarur materiallar va vositalar; qadamma-qadam ko'rsatmalar (screenshotlar bilan); mustaqil topshiriq; baholash mezonlari. Ish varaqlari talabalar uchun ham, o'qituvchilar uchun ham qo'llanma vazifasini bajaradi. Talabalar ish varaqlarini o'zlari bilan olib ketishi va keyinchalik mustaqil ishlashda foydalanishi mumkin.

Raqamli metodikaning muhim tarkibiy qismi – mustaqil ish tizimidir. Mustaqil ish talabalarning auditoriyadan tashqari bajariladigan individual yoki guruhli topshiriqlarini o'z ichiga oladi. Mustaqil ish hajmi umumiy o'quv yukining taxminan 40-50% ini tashkil etadi. Mustaqil ish turlari: darsga tayyorgarlik, belgilangan materiallarni o'qib chiqish, savollar tayyorlash; tahliliy topshiriqlar, tarixiy manbalarni mustaqil tahlil qilish va yozma hisobot tayyorlash; raqamli topshiriqlar, raqamli vositalar yordamida manbalarni tahlil qilish va vizualizatsiya qilish; loyiha ishi, semestr davomida davom etadigan loyiha ustida ishlash; refleksiv kundalik, har hafta o'rganish jarayoni haqida yozuv.

Mustaqil ishni tashkil etishda quyidagi tamoyillarga amal qilindi: aniq ko'rsatmalar, har bir topshiriq uchun aniq talablar va baholash mezonlari berildi; bosqichmalik, topshiriqlar murakkabligi asta-sekin

oshib bordi; moslashuvchanlik, turli darajadagi talabalar uchun turli murakkablikdagi topshiriqlar taklif etildi; teskari aloqa, har bir topshiriq bajarilgandan keyin teskari aloqa berildi; muddatlar, har bir topshiriq uchun aniq muddatlar belgilandi.

Raqamli metodikani amaliyotga joriy etishda talabalar motivatsiyasini oshirish alohida ahamiyat kasb etdi. E.Edvard Desi va R.Richard Rayan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini aniqlash nazariyasiga ko'ra, ichki motivatsiya uch asosiy ehtiyojning qondirilishi natijasida shakllanadi.

Muxtoriyat – talaba o'z o'rganish jarayonini mustaqil boshqarish imkoniyatiga ega.

Kompetentlik – talaba o'z qobiliyatlariga ishonch hosil qilish.

Bog'liqlik – talaba o'zini jamoaga tegishli deb his qilish.

Raqamli metodikada bu uch ehtiyojni qondirish uchun quyidagi strategiyalar qo'llanildi.

Muxtoriyatni ta'minlash uchun talabalarga mavzu, metod va taqdimot formati tanlash imkoniyati berildi. Mustaqil ish hajmi oshirildi. Talabalar o'z o'rganish sur'atlarini belgilash imkoniyatiga ega bo'ldi. Kompetentlik hissini ta'minlash uchun topshiriqlar talabalar uchun qiyin, ammo bajarilishi mumkin darajada bo'ldi. Muvaffaqiyatlar tan olindi va rag'batlantirildi. Teskari aloqa konstruktiv va qo'llab-quvvatlovchi bo'ldi. Bog'liqlik hissini ta'minlash uchun guruhli ish shakllari qo'llanildi. O'qituvchi-talaba munosabatlari samimiy va qo'llab-quvvatlovchi bo'ldi va talabalar jamoasi yaratildi.

Raqamli muhitda ishlashda talabalar ko'pincha boshqalarning ishlarini nusxalash, manbalarni to'g'ri ko'rsatmaslik kabi muammolarga duch kelishadi. Shu sababli, raqamli metodikaga maxsus "Akademik halollik va raqamli etika" moduli kiritildi. Bu modulda quyidagi mavzular o'rganildi. Plagiat tushunchasi va uning turlari, to'g'ri iqtibos keltirish va havolalar berish qoidalari, ochiq litsenziyalar, raqamli kontentdan foydalanishning huquqiy jihatlari, plagiatni aniqlash vositalari shular jumlasidandir.

Raqamli metodikaning amaliy tatbiq etilishida teskari sinf modeli alohida samaradorlik ko'rsatdi. Teskari sinf modeli an'anaviy ta'lim

jarayonini teskari aylantirish, ya'ni nazariy materialni talabalar auditoriyadan tashqari mustaqil o'rganib kelishi, auditoriya vaqtini esa amaliy mashg'ulotlar, munozaralar va loyiha ishlariga ajratish g'oyasiga asoslanadi. Bu model Jonathan Bergmann va Aaron Sams tomonidan 2007-yilda ishlab chiqilgan va keyinchalik keng tarqalgan.

Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida teskari sinf modeli quyidagicha qo'llanildi. Auditoriyadan tashqari bosqichda talabalar dastlab Moodle platformasiga joylashtirilgan 15–20 daqiqalik video ma'ruzalarni tomosha qilib, o'quv materiallarini o'qib chiqdilar, so'ngra o'zlashtirish darajasini tekshirish uchun kirish testini topshirib, forumdagi muhokamalarda o'z savol va mulohazalari bilan ishtirok etdilar.

Auditoriya mashg'ulotlari davomida o'qituvchi dastlabki 5–10 daqiqada faqat muhim nuqtalarni eslatib o'tdi, qolgan 60–70 daqiqa davomida esa talabalar tarixiy manbalarni tahlil qilish, guruhli muhokamalar va muammoli vaziyatlarni hal etish kabi amaliy topshiriqlarni bajardilar. Bu jarayonda o'qituvchi individual hamda guruhli konsultatsiyalar berib bordi va dars yakunida refleksiya tashkil etildi. Auditoriyadan keyingi bosqichda esa talabalar tahliliy hisobotlarini yakunladilar, shaxsiy refleksiv kundaliklarini to'ldirdilar hamda keyingi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rdilar.

Raqamli metodikada “Dizayn fikrlash” yondashuvining qo'llanilishi ham innovatsion natijalar berdi va muammolarni hal qilishda foydalanuvchi ehtiyojlarini markazga qo'yuvchi, ijodiy yondashuv bo'ldi. Bu yondashuv besh bosqichdan iborat. Tushunish, muammo va foydalanuvchi ehtiyojlarini chuqur tushunish, aniqlash, muammoni aniq shaklda ifodalash, g'oya ishlab chiqish, turli yechim variantlarini ishlab chiqish, prototip yaratish, tanlangan yechimning dastlabki versiyasini yaratish, test, prototipni sinash va yaxshilash.

Tarixiy manbalar kontekstida dizayn fikrlash quyidagicha qo'llanildi. Talabalar “Tarixiy manbalarni keng jamoatchilikka qanday taqdim etish mumkin?” muammosini hal qilish uchun dizayn fikrlash bosqichlaridan o'tdilar. His-tuyg'ularni tushunish bosqichida talabalar turli auditoriya guruhlarini o'rgandilar va ularning tarixiy manbalar bilan ishlashda duch keladigan qiyinchiliklarini aniqlashdi. Aniqlash

bosqichida aniq muammolar formulalandi. G'oya bosqichida turli yechim variantlari taklif etildi. Prototip bosqichida tanlangan yechimning dastlabki versiyasi yaratildi. Test bosqichida prototip maqsadli auditoriya bilan sinab ko'rildi va yaxshilandi. Bu yondashuv talabalarning nafaqat tahliliy, balki ijodiy kompetensiyalarini ham rivojlantirdi. Talabalar real foydalanuvchilar uchun amaliy mahsulot yaratish tajribasini oldilar, bu esa ularning professional kompetensiyalarini oshirishga muhim hissa qo'shdi.

Raqamli metodikada o'rganish analitikasi vositalaridan foydalanish talabalarning o'rganish jarayonini chuqur tushunish va optimizatsiya qilish imkonini berdi. O'rganish analitikasi, ta'lim jarayonida hosil bo'ladigan raqamli ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va ulardan foydalanish jarayonidir. Moodle platformasida quyidagi ma'lumotlar yig'ildi va tahlil qilindi. Talabalarning tizimga kirish chastotasi va davomiyligi, o'quv materiallarini ko'rish statistikasi, topshiriqlarni bajarish vaqti va sifati, forum ishtirokining faolligi, test natijalarining dinamikasi.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarining raqamli imkoniyatlari JISC (Joint Information Systems Committee) tomonidan ishlab chiqilgan "raqamli imkoniyatlar ramkasi" asosida baholandi. Baholash tizimi strategik rahbarlik va boshqaruv, IT infratuzilmasi va raqamli muhit, raqamli kontent va resurslar, o'qituvchilar hamda xodimlarning raqamli kompetensiyasi, talabalar tajribasi va ularni qo'llab-quvvatlash tizimi hamda baholash va sifat ta'minoti kabi o'lchamlarni qamrab oladi.

Uchta ta'lim muassasasida o'tkazilgan baholash natijalari quyidagicha bo'ldi. Barcha muassasalarda IT infratuzilmasi o'rtacha darajada rivojlangan, asosiy jihozlar mavjud, ammo zamonaviy interaktiv texnologiyalar kam. Raqamli kontent va resurslar darajasi past, o'zbek tilida raqamli ta'lim resurslari cheklangan. O'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi turli darajada, yosh o'qituvchilar yuqori, tajribali o'qituvchilar pastdir. Baholash natijalari asosida har bir muassasa uchun individual rivojlantirish rejalari tayyorlandi va amalga oshirildi.

Raqamli metodikani barqaror rivojlantirish uchun amaliyot hamjamiyatlari yaratish tashabbusi ham amalga oshirildi. E. Venger

nazariyasiga ko'ra, amaliyot hamjamiyati, muayyan soha bo'yicha qiziqish va tajribani baham ko'ruvchi mutaxassislar guruhidir. Tadqiqotimizda "Raqamli tarix pedagoglari" amaliyot hamjamiyati yaratildi. Bu hamjamiyatga uchta ta'lim muassasasidan 15 nafar o'qituvchi qo'shildi. Hamjamiyat faoliyati oylik yig'ilishlar orqali tajriba almashish va muammolarni muhokama qilishni, onlayn forumlarda doimiy aloqa va maslahatlar olib borishni, o'quv materiallari hamda topshiriqlarni birgalikda ishlab chiqishni, shuningdek, pedagogik tajribalarni o'rganish va erishilgan natijalarni nashr etish bo'yicha hamkorlikdagi tadqiqotlarni o'z ichiga oladi.

Amaliyot hamjamiyatining bir yillik faoliyati natijasida quyidagi yutuqlar qayd etildi. 12 ta umumiy o'quv materiallari ishlab chiqildi. 5 ta ilmiy maqola hamkorlikda yozildi va nashr etildi.

3 ta metodik seminar tashkil etildi va 2 ta xalqaro konferensiyada tajriba taqdim etildi. Amaliyot hamjamiyati raqamli metodikaning barqaror rivojlanishi va keng tarqalishi uchun muhim mexanizm bo'lib xizmat qildi.

R. Mayer multimedia o'rganish nazariyasiga ko'ra, o'rganish vizual va verbal kanallar orqali amalga oshiriladi va bu ikkala kanal birgalikda qo'llanilganda o'rganish samaradorligi oshadi¹⁷². Tarixiy manbalar bilan ishlashda bu nazariya ayniqsa dolzarb bo'lib, tarixiy manbalar ko'pincha ham matnli, ham vizual elementlarni o'z ichiga oladi. Mayer nazariyasiga asoslanib, raqamli metodikada quyidagi tamoyillarga amal qilindi. Multimedia tamoyili, matn va tasvir birgalikda taqdim etildi.

Materiallarni loyihalashda multimedia o'qitish tamoyillariga qat'iy amal qilindi. Unga ko'ra, fazoviy va vaqt yaqinligi tamoyillari asosida tegishli matn hamda tasvirlar bir-biriga yaqin va bir vaqtda taqdim etildi, kogerentlik tamoyili bo'yicha ortiqcha elementlar olib tashlandi, shuningdek, signalizatsiya va segmentatsiya tamoyillari yordamida muhim qismlar maxsus belgilar bilan ajratilib, materiallar oson o'zlashtiriladigan kichik bo'laklarga bo'lib berildi.

¹⁷²Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. Routledge, 2009. — P. 22–38.

Raqamli metodikada o'rganish tajribasi dizayni konsepsiyasi ham qo'llanildi. O'TD – bu o'rganuvchining pozitsiyasidan kelib chiqib, o'rganish jarayonini maqsadga yo'naltirilgan, qiziqarli va samarali qilish uchun loyihalash yondashuvidir. O'TD – an'anaviy o'quv dizaynidan farqli ravishda, o'rganuvchining tajribasi va emotsiyalarini markazga qo'yadi. Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida O'TD quyidagicha qo'llanildi. Har bir mashg'ulot o'rganish sayohati sifatida loyihalandi. Aniq boshlanish, rivojlanish va yakuniy nuqta bilan emotsional jalb etish uchun tarixiy detektiv kabi metaforalar qo'llanildi.

Talabalarning muammoning kutilmagan va to'g'ri yechimini topish momentlarini yaratish uchun kashfiyot asosidagi topshiriqlar tuzildi. Raqamli metodikaning yana bir muhim jihati, uni turli fanlar kontekstida qo'llash imkoniyatlaridir. Tarixiy manbalar bilan ishlash boshqa bir qator fanlar uchun ham foydali. Masalan, adabiyotshunoslikda – adabiy matnlarning tarixiy kontekstini o'rganish, huquqshunoslikda – huquqiy hujjatlarning tarixiy rivojlanishini tahlil qilish, iqtisodda – iqtisodiy jarayonlarning tarixiy ma'lumotlar asosida tahlili, madaniyatshunoslikda – madaniy hodisalarning tarixiy manbalardagi aks etishini o'rganishdir. Bu fanlararo qo'llanilish imkoniyati raqamli metodikaning universalligini ko'rsatadi va uning ta'lim tizimidagi o'rnini yanada mustahkamlaydi.

Raqamli metodikaning nazariy-amaliy asoslarini yakuniy holda mustahkamlash uchun ushbu paragrafda olingan barcha natijalarni tizimlashtirish va umumlashtirish zarur. Raqamli metodikaning asosiy g'oyasi shuki, zamonaviy raqamli texnologiyalar tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish imkonini beradi. An'anaviy manbashunoslik usullari raqamli vositalar bilan boyitilganda talabalarning axborot-analitik kompetentligi yanada samarali rivojlanadi. Raqamli metodikaning samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillarni umumlashtirib quyidagicha ifodalash mumkin.

Birinchi omil – maqsadga yo'naltirilganlik. Raqamli metodika aniq belgilangan ta'lim maqsadlariga yo'naltirilgan bo'lib, har bir komponent ushbu maqsadlarga erishishga xizmat qiladi.

Ikkinchi omil – tizimlilik. Raqamli metodikaning barcha komponentlari o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi yaxlit tizimni tashkil etadi.

Uchinchi omil – tizimli ketma-ketlik talabalar oddiy operatsiyalardan murakkab operatsiyalarga qarab bosqichma-bosqich rivojlanadi.

To‘rtinchi omil – amaliyotga yo‘naltirilganlik. Nazariy bilimlar amaliy topshiriqlar orqali mustahkamlanadi va takomillashtiriladi.

Beshinchi omil – moslashuvchanlik. Raqamli metodika turli sharoit va talabalar ehtiyojlariga moslashish qobiliyatiga ega.

Raqamli metodikaning O‘zbekiston ta’lim kontekstida qo‘llanilishining o‘ziga xos xususiyatlari ham mavjud. O‘zbekiston boy tarixiy merosga ega bo‘lib, nodir qo‘lyozmalar, arxiv hujjatlari, moddiy manbalar zaxirasiga ega. Bu manbalar raqamlashtirilishi va ta’lim maqsadlarida samarali qo‘llanilishi O‘zbekiston oliy ta’lim tizimining sifatini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Shu bilan birga, O‘zbekistonda raqamli infratuzilmaning rivojlanish darajasi, o‘zbek tilida raqamli resurslarning cheklanganligi, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasi kabi omillar raqamli metodikani joriy etishda hisobga olinishi kerak bo‘lgan muhim shartlardir. Raqamli metodikaning kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim sohasiga ta’siri alohida ahamiyat kasb etadi.

Generativ sun’iy intellekt modellari tarixiy matnlarni tarjima qilish va izohlash, manbalarning qisqacha mazmunini tayyorlash, talabalar savollariga javob berish hamda tarixiy hodisalar bo‘yicha interaktiv muloqotlar yaratish orqali yangi imkoniyatlarni taqdim etmoqda. Shu bilan birga, ushbu vositalardan foydalanishda ma’lumotlarning ishonchliligi, akademik halollik, talabalarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarining susayishi hamda sun’iy intellektga haddan tashqari bog‘lanib qolish xavfi kabi etik va metodik masalalar mavjud bo‘lib, ular kelgusi tadqiqotlarda chuqur o‘rganilishi lozim. Raqamli metodikaning ilmiy-nazariy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi.

Birinchidan, axborot-analitik kompetentlikning tarixiy manbalar kontekstidagi modeli ishlab chiqildi. Bu model kompetentlikning tarkibiy qismlarini, darajalarini va rivojlantirish mexanizmlarini aniq belgilaydi.

Ikkinchidan, “SMART-tarix” raqamli modeli yaratildi. Bu model raqamli vositalar yordamida tarixiy manbalar bilan ishlashning tizimli yondashuvini taqdim etadi.

Uchinchidan, raqamli muhitda tarixiy manbalar bilan ishlashning didaktik tamoyillari aniqlandi. Bu tamoyillar raqamli ta’limning nazariy bazasini boyitadi.

To’rtinchidan, raqamli metodikaning samaradorligini belgilovchi omillar aniqlandi va empirik dalillar bilan tasdiqlandi. Bu natijalar kelajak tadqiqotlar uchun muhim ilmiy asos bo’lib xizmat qiladi.

3.2-§. Axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishda tarixiy manbalardan foydalanishning metodik tizimi

Raqamli metodikaning pedagogik asoslarini yanada chuqurlashtirgan holda talabalarining bilish faoliyatini tashkil etishning raqamli muhitdagi o’ziga xos xususiyatlarini ko’rib chiqish lozim. An’anaviy ta’lim muhitidan farqli ravishda zamonaviy raqamli muhit o’quv materialini va vositalar bilan ikki tomonlama aloqa o’rnatishga xizmat qiluvchi interaktivlik, turli turdagi axborotlarni (matn, audio, video, grafika) yaxlitlikda taqdim etuvchi gipermedialik, ma’lumotlarga ko’p yo’l bilan kirish imkonini beruvchi tarmoqlanganlik hamda ta’lim jarayonini individual ehtiyojlarga moslashtirish va masofadan hamkorlikda ishlash kabi xarakterli jihatlari bilan ajralib turadi.

Ushbu xususiyatlar tarixiy manbalar bilan ishlash jarayoniga tub ijobiy o’zgarishlarni olib kiradi. Birinchidan, talabalar an’anaviy ta’limda ko’p vaqt va resurs talab etadigan jarayonlarni chetlab o’tib, bir vaqtning o’zida bir nechta elektron manbaga to’g’ridan-to’g’ri murojaat qilish, ularni o’zaro qiyoslash va chuqur solishtirma tahlil o’tkazish imkoniga ega bo’ladi. Ikkinchidan, raqamli muhit imkoniyatlari tarixiy manbalarni multidissiplinar formatda taqdim etishga yo’l ochadi, ya’ni asl hujjatning raqamli nusxasi, transkripsiyasi, tarjimasini va unga oid ilmiy izohlar bitta

elektron sahifada uyg'unlashtiriladi. Uchinchidan, talabalar o'zlarining tahliliy xulosalari va tadqiqot natijalarini maxsus raqamli vositalar yordamida vizualizatsiya qilish, virtual makonda jamoaviy ulashish va ular ustida hamkorlikda ishlash imkoniyatini qo'lga kiritadilar.

Raqamli muhitda bilish faoliyatini tashkil etishda raqamli qo'llab-quvvatlash tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Raqamli qo'llab-quvvatlash – raqamli muhitda talabaning o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlash vositalari va mexanizmlarini anglatadi. O'quv jarayonida raqamli ko'mak berishning bir necha muhim turlaridan foydalaniladi. Jumladan, topshiriqlar ketma-ketligini ko'rsatuvchi prosedurali hamda yangi tushunchalarni o'zlashtirishga xizmat qiluvchi konseptual ko'maklar bilan bir qatorda, talabalarning shaxsiy fikrlash jarayonlarini mustaqil nazorat qilishga undovchi metakognitiv hamda murakkab axborot-analitik vazifalarni bajarish strategiyalarini taklif etuvchi strategik ko'mak vositalari amaliyotga tizimli joriy etiladi.

Tadqiqotimizda raqamli scaffold quyidagicha qo'llanildi. MTP ning raqamli versiyasi yaratildi, Google Forms platformasida interaktiv tahlil formasi ishlab chiqildi. Bu formada har bir tahlil bosqichi uchun yo'naltiruvchi savollar, misollar va maslahatlar joylashtirildi. Talabalar formani to'ldirar ekan, tizim ularning javoblariga qarab qo'shimcha ko'rsatmalar va maslahatlar berdi. Bu raqamli scaffold talabalarning dastlabki tahlillarini tuzilmali va tizimli ravishda amalga oshirishga yordam berdi. Vaqt o'tishi bilan scaffold darajasi kamaytirildi, talabalar ko'proq mustaqillik kasb etdi.

Raqamli metodikada mikro o'rganish yondashuvining qo'llanilishi ham ijobiy natijalar berdi. Mikro o'rganish – ta'lim mazmunini qisqa, mustaqil modullar shaklida taqdim etish yondashuvidir. Har bir modul odatda 3-7 daqiqa davom etadi va bitta aniq tushuncha yoki ko'nikmani o'z ichiga oladi. Tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida mikro o'rganish quyidagicha qo'llanildi. har bir raqamli vosita bo'yicha qisqa video darsliklar (3-5 daqiqa) tayyorlandi. Har bir tahlil usuli bo'yicha qisqa interaktiv materiallar yaratildi, infografika va tezkor eslatma shaklida mos yozuvlar tayyorlandi. Mikro o'rganish materiallari talabalar

uchun doimo ochiq bo‘lib, ular istalgan vaqtda kerakli materialni topishi va ko‘rib chiqishi mumkin edi.

Raqamli metodikada ijtimoiy o‘rganish elementi ham muhim rol o‘ynadi. A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, odamlar boshqalarni kuzatish va ulardan o‘rganish orqali bilim va ko‘nikmalar egallaydi¹⁷³. Raqamli muhitda ijtimoiy o‘rganish jarayonlari onlayn forumlar, bloglar va maxsus Telegram guruhlar orqali tizimli tashkil etildi. Ushbu platformalarda talabalar mavzuga oid savollarni muhokama qilib, o‘z tahliliy refleksiylarini yozib bordilar hamda tayyorlagan loyihalarini onlayn formatda taqdim etib, o‘zaro fikr va havola almashish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Ijtimoiy o‘rganish elementlarining samaradorligi tajriba-sinov natijalarida miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan tasdiqlangan.

Axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishda tarixiy manbalardan foydalanishning metodik tizimi bir qator o‘zaro bog‘liq komponentlardan tashkil topgan yaxlit tuzilma hisoblanadi. Ushbu tizim talabalarning tarixiy manbalar bilan samarali ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish, shu bilan birga ularning umumiy axborot-analitik kompetentligini oshirishga qaratilgan. Metodik tizimni ishlab chiqishda tizimli yondashuv, kompetentlik yondashuvi va faoliyatga asoslangan yondashuv tamoyillariga tayanildi.

Metodik tizim tushunchasi pedagogik adabiyotlarda turlicha talqin etiladi. V. P. Bepalko metodik tizimni ta’lim jarayonining maqsadi, mazmuni, metodlari, shakllari va vositalarining o‘zaro bog‘liq majmuasi sifatida ta’riflaydi¹⁷⁴. I. Y. Lerner esa metodik tizimni o‘qitish nazariyasi va amaliyotini birlashtiruvchi kompleks tuzilma sifatida ko‘rib chiqadi¹⁷⁵. O‘zbekiston pedagogika fanida metodik tizim muammosini O.S. Musurmonova, A.A. Abdullayeva, M. Quronov va boshqa olimlar tadqiq etishgan¹⁷⁶.

¹⁷³Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. — 2001. — Vol. 9(5). — P. 1–6.

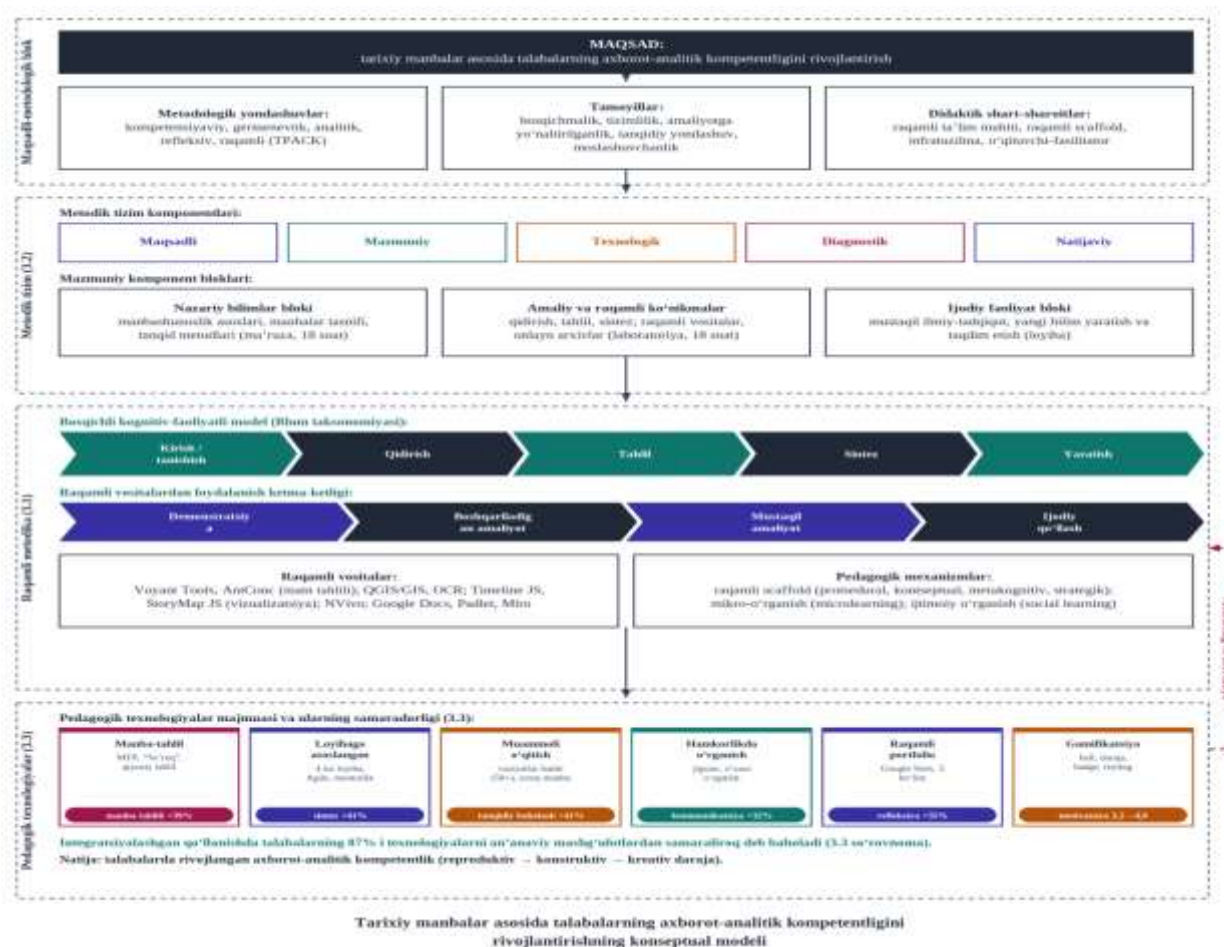
¹⁷⁴Bepalko V.P. Slagayemye pedagogicheskoy texnologii. M.: Pedagogika, 1989. 192 s. — S. 23–48.

¹⁷⁵Lerner I.Ya. Didakticheskiye osnovy metodov obucheniya. M.: Pedagogika, 1981. 186 s. — S. 56–82.

¹⁷⁶Musurmonova O. Yuqori sinf o‘quvchilari ma’naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari: Ped.fan.dok. ...dis. T., 1993. 364 b. — B. 124–158.; Abdullayeva A.A. Zamonaviy didaktik ta’minot vositasida bo‘lajak o‘qituvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish texnologiyasi (Pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishlari misolida): Ped.fan.b.fal.dok.(PhD) ...dis. — Andijon, 2023. — 142 b. — B. 130–140.

Ishlab chiqilgan metodik tizim maqsadli, mazmuniy, texnologik, diagnostik hamda natijaviy komponentlarni o‘z ichiga oladi. Har bir komponent o‘ziga xos funksiyalarni bajarib, umumiy tizimning yaxlit ishlashini ta’minlaydi.

Yuqorida tavsiflangan metodik tizim komponentlari, shuningdek, ularning raqamli metodika (3.1-§) va pedagogik texnologiyalar majmuasi (3.3-§) bilan o‘zaro bog‘liqligini yaxlit tarzda aks ettiruvchi konseptual model 3.1-rasmda keltirilgan.

Ishlab chiqilgan metodik tizimning besh asosiy komponenti (maqsadli, mazmuniy, texnologik, diagnostik va natijaviy) yuqori darajadagi maqsadli-metodologik blokka tayanadi. Ushbu yaxlit tizim, o‘z navbatida, quyiroq darajada raqamli metodika (3.1-§da keltirilgan bosqichli kognitiv-faoliyatli model) hamda pedagogik texnologiyalar majmuasi (3.3-§) orqali amaliyotga izchil tatbiq etiladi. Tizim komponentlari orasidagi teskari aloqa, ya’ni doimiy monitoring va korreksiya jarayonlari ishlab chiqilgan metodik modelning ichki

yaxlitligini hamda uning o‘z-o‘zini takomillashtirish qobiliyatini samarali ta’minlaydi.

Maqsadli komponent metodik tizimning boshqa barcha tarkibiy qismlarini yo‘naltiruvchi asosiy poydevor hisoblanib, uning umumiy maqsadi talabalarda tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishdan iborat. Ushbu istiqbolli maqsad doirasida talabalarning tarixiy manbalarni qidirish, aniqlash va tanlash ko‘nikmalarini shakllantirish, manbalarni tanqidiy tahlil qilish va baholash qobiliyatini rivojlantirish, olingan ma’lumotlarni tizimlashtirish hamda sintez qilish malakasini mustahkamlash, shuningdek, tarixiy manbalar asosida yangi bilimlar yaratish va ularni taqdim etish kompetensiyasini shakllantirish kabi xususiy vazifalar amalga oshiriladi.

Maqsadli komponentni ishlab chiqishda quyidagi me’yoriy-huquqiy hujjatlar asos qilib olindi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni; Oliy ta’lim muassasalarining malaka talablari; Davlat ta’lim standartlari; Oliy ta’limning tegishli yo‘nalishi bo‘yicha o‘quv dasturlari. Bu hujjatlarda belgilangan talabalar kompetensiyasiga qo‘yiladigan talablar asosida metodik tizimning aniq maqsadlari belgilandi. Mazmuniy komponent metodik tizimning o‘zagini tashkil etadi. U quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: nazariy bilimlar bloki; amaliy ko‘nikmalar bloki va ijodiy faoliyat bloki.

Nazariy bilimlar bloki manbashunoslik fanining asosiy tushunchalari va tamoyillari, tarixiy manbalar klassifikatsiyasi hamda tipologiyasi, manbalar tanqidining tashqi va ichki metodlari, shuningdek, axborot-analitik kompetentlik tarkibiy qismlari va raqamli manbashunoslik asoslari kabi mavzularni o‘z ichiga oladi.

Amaliy ko‘nikmalar bloki talabalarning quyidagi ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu metodik tizim doirasida talabalarning turli turdagi tarixiy manbalarni qidirish va aniqlash, manbalar haqiqiylikni tekshirish, ularning mazmunini tahlil qilish, shuningdek, turli manbalardan olingan ma’lumotlarni o‘zaro solishtirish, umumlashtirish hamda tahlil natijalarini tizimli rasmiylashtirib, taqdim etish ko‘nikmalari izchil rivojlantiriladi.

Ijodiy faoliyat bloki esa talabalarning tarixiy manbalar asosida mustaqil ilmiy tadqiqot olib borish, yangi bilimlar yaratish va ularni ilmiy jamoatchilikka taqdim etish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

3.2.1-jadval

Tarixiy manbalar asosida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning metodik tizimi

Blok	Mavzular	Soatlar	Shakl
Nazariy bilimlar	Manbashunoslik asoslari, manbalar klassifikatsiyasi, tanqid metodlari	18	Ma’ruza
Amaliy ko‘nikmalar	Manbalar bilan amaliy ishlash, tahlil va sintez	36	Amaliy mashg‘ulot
Raqamli ko‘nikmalar	Raqamli vositalar, onlayn arxivlar, tahlil dasturlari	18	Laboratoriya
Ijodiy faoliyat	Mustaqil tadqiqot, loyiha ishi	36	Loyiha
Baholash	Oraliq va yakuniy baholash	12	Nazorat

Texnologik komponent metodik tizimning amaliy jihatdan amalga oshirilish mexanizmini belgilaydi. Mazkur tizim ma’ruza, seminar va amaliy mashg‘ulotlardan iborat an’anaviy shakllarni, muhokama, debat, keys-stadi hamda rolli o‘yinlar kabi interaktiv usullarni, shuningdek, loyiha, kichik tadqiqot va kontent-tahlil kabi izlanish hamda onlayn mashg‘ulotlar, virtual ekskursiyalar va vebkvestlardan tashkil topgan raqamli metodlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu o‘qitish shakllarini tanlashda o‘quv materialining xarakteriga moslik, talabalarning individual xususiyatlarini inobatga olish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘lash hamda an’anaviy va raqamli ta’lim shakllarining muvozanatli qo‘llanilishini ta’minlash kabi tamoyillarga tayanildi.

Texnologik komponent doirasida o‘qitishning turli shakllari qo‘llaniladi. Individual ish shaklida, talabalar mustaqil ravishda tarixiy manbalar bilan ishlaydi, tahliliy hisobotlar yozadi, raqamli loyihalar

tayyorlaydi. Juftlikda ishlash shaklida, talabalar juftlikda manbalar autentikligini tekshiradi, o‘zaro baholash o‘tkazadi. Kichik guruhda ishlash shaklida, 4-5 kishilik guruhlar birgalikda tarixiy manbalarni tahlil qiladi, guruhli loyihalar bajaradi. Umumiy muhokama shaklida, butun guruh birgalikda manbalar bo‘yicha debatlar va munozaralar o‘tkazadi.

Diagnostic komponent talabalarning axborot-analitik kompetentlik darajasini aniqlash va monitoring qilish vazifasini bajaradi. Ushbu komponent quyidagi diagnostik vositalarni o‘z ichiga oladi.

Birinchidan, semestr boshida talabalarning boshlang‘ich bilim va ko‘nikmalar darajasini aniqlash maqsadida kirish diagnostikasi o‘tkazilib, u manbashunoslik bo‘yicha test sinovlari, raqamli savodxonlikni baholovchi so‘rovnomalar, tarixiy manba bilan ishlashga qaratilgan amaliy topshiriqlar hamda talabalarning motivatsiyasi va qiziqishlarini aniqlovchi anketalarni o‘z ichiga oladi.

Ikkinchidan, o‘quv jarayonida har bir tematik blok yakunida oraliq diagnostika yo‘lga qo‘yib boriladi va bu bosqichda mavzulashtirilgan testlar, joriy amaliy topshiriqlar natijalari, talabalarning reflektiv kundaliklari tahlili hamda o‘zaro baholash ko‘rsatkichlari nazorat qilinadi.

Uchinchidan, o‘quv kursi yakunida talabalarning umumiy kompetentlik darajasini aniqlashga xizmat qiluvchi yakuniy diagnostika amalga oshiriladi va u yakuniy test sinovlari, talabalarning o‘quv portfoliolarini baholash hamda mustaqil tadqiqot loyihalarini himoya qilish jarayonlari orqali yakunlanadi.

3.2.2-jadval

Axborot-analitik kompetentlik rivojlanish darajalarini baholashning indikatorlari

Daraja	Bilim	Ko‘nikma	Kompetensiya	Ball
Past	Asosiy tushunchalarni biladi	O‘qituvchi yordamida manbalar bilan ishlaydi	Oddiy topshiriqlarni bajaradi	60-69
O‘rta	Nazariy asoslarni tushunadi	Mustaqil ravishda	Standart topshiriqlarni	70-79

		manbalar bilan ishlaydi	mustaqil bajaradi	
Yuqori	Chuqur nazariy bilimga ega	Murakkab manbalar bilan ishlaydi	Nostandart vaziyatlarda hal yo‘li topadi	80-89
Juda yuqori	Tizimli bilimga ega	Ijodiy yondashadi	Yangi bilim yaratish qobiliyatiga ega	90-100

Natija komponenti metodik tizimning yakuniy komponentini tashkil etadi va kutilayotgan natijalarni aniq belgilaydi. Metodik tizimni amaliyotga qo‘llash natijasida talabalarda tarixiy manbalarni professional darajada qidirish, tanlash va tizimlashtirish, ularni tanqidiy tahlil qilib, ishonchliligini baholash, turli manbalardan olingan ma’lumotlarni umumlashtirish va sintez qilish, manbalar asosida mustaqil tadqiqotlar olib borish hamda izlanish natijalarini zamonaviy raqamli va an’anaviy formatlarda samarali taqdim etish kompetensiyalari shakllanishi kutilmoqda.

Metodik tizimning ishlash mexanizmini tushuntirish uchun uning funksional modelini ko‘rib chiqamiz. Metodik tizim tashqi muhit ta’siri ostida shakllanadi. Tizimga kirish elementlari, talabalar, o‘quv materiallar, resurslardir.

Tizim ichida o‘quv jarayoni texnologik komponent asosida tashkil etiladi. Diagnostik komponent jarayonning har bir bosqichida teskari aloqani ta’minlaydi. Tizimdan chiqish elementi belgilangan kompetensiya larga ega bo‘lgan talabalar. Metodik tizimning samarali ishlashi uchun quyidagi shartlar zarur.

Birinchi, barcha komponentlarning o‘zaro muvofiqligi, maqsadlar mazmun bilan, mazmun texnologiya bilan, texnologiya diagnostika bilan muvofiq bo‘lishi kerak.

Ikkinchi, teskari aloqa mexanizmining samarali ishlashi, diagnostika natijalari asosida tizimning boshqa komponentlariga tuzatishlar kiritish imkoniyati bo‘lishi lozim.

Uchinchi, tashqi muhit bilan o‘zaro ta’sir, tizim ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, texnologik yangilanishlar va ta’lim siyosati o‘zgarishlariga moslashishi kerak.

Metodik tizimning muhim xususiyati – uning moslashuvchanligi. Tizim turli ta’lim muassasalari sharoitiga moslashtirilishi mumkin. Buning uchun tizimning invariant va variant qismlari belgilangan. Invariant qism – tizimning nazariy-metodologik asoslari, umumiy maqsad va kompetensiya modeli. Variant qism – aniq o‘quv materiallar, qo‘llaniladigan texnologiyalar, baholash vositalari, bu qismlar muayyan ta’lim muassasasining sharoiti va imkoniyatlariga qarab o‘zgartirilishi mumkin. Metodik tizim doirasida tarixiy manbalardan foydalanishning maxsus metodikasi ishlab chiqilgan bo‘lib, u manbalar bilan ishlashning beshta asosiy bosqichini o‘z ichiga oladi.

Jumladan, birinchi bosqichda talaba manba turini, yaratilgan davrini, muallifini va saqlanish holatini aniqlasa, ikkinchi bosqichda tashqi tanqid orqali manbaning autentikligi, yaratilgan vaqti hamda joyi tekshiriladi, uchinchi bosqichda esa ichki tanqid vositasida manba mazmuni tahlil qilinib, muallifning maqsadi hamda axborotning ishonchliligi baholanadi, o‘z navbatida to‘rtinchi bosqichda manbadan olingan ma’lumotlar keng tarixiy kontekstda interpretatsiya qilinib, yakuniy beshinchi bosqichda turli manbalardan olingan dalillar o‘zaro sintez qilinadi va umumiy xulosalar chiqariladi.

3.2.3-jadval

Tarixiy manbalar bilan ishlashning besh bosqichli pedagogik texnologiyasi

Bosqich	Asosiy savollar	Metod	Natija
Aniqlash	Bu qanday manba? Qachon, kim tomonidan yaratilgan?	Tasvirlash, klassifikatsiya	Manbaning bibliografik tavsifi
Tashqi tanqid	Manba asl nusxami? Qachon yaratilgan?	Paleografik, diplomatik tahlil	Autentiklik xulosasi
Ichki tanqid	Manba nimani xabar beradi? Ishonchlimi?	Kontent-tahlil, hermenevtik tahlil	Mazmuniy tahlil
Interpretatsiya	Bu ma’lumot nimani anglatadi?	Kontekstualizatsiya, qiyosiy tahlil	Tarixiy talqin

Sintez	Turli manbalar birgalikda nima ko'rsatadi?	Sintez, umumlashtirish	Umumiy xulosa
--------	--	---------------------------	---------------

Metodik tizimda tarixiy manbalar turlariga qarab differensiyalashgan yondashuv qo'llaniladi. Yozma manbalar bilan ishlashda matn tahlili usullari, kontent-tahlil, diskurs-tahlil, hermenevtik tahlil qo'llaniladi. Moddiy manbalar bilan ishlashda vizual tahlil, tipologik tahlil usullari qo'llaniladi. Statistik manbalar bilan ishlashda kvantitativ tahlil usullari, jadvallar, diagrammalar, statistik ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Tasviriy manbalar bilan ishlashda ikonografik tahlil, semiotik tahlil usullari qo'llaniladi.

Metodik tizimning muhim tarkibiy qismi – o'quv topshiriqlar tizimidir. O'quv topshiriqlar talabalarning axborot-analitik kompetentligini bosqichma-bosqich rivojlantirishga yo'naltirilgan. Topshiriqlar murakkablik darajasiga ko'ra uch guruhga bo'linadi. Reproduktiv topshiriqlar, manbalar to'g'risida bilimlarni tekshirish, manbalarni tasvirlash; produktiv topshiriqlar, manbalarni mustaqil tahlil qilish, solishtirish; ijodiy topshiriqlar, manbalar asosida mustaqil tadqiqot olib borish, yangi xulosa chiqarish. Berilgan tarixiy manbani klassifikatsiya qilish va uning asosiy xususiyatlarini tasvirlash, tarixiy manbalar ro'yxatidan birlamchi hamda ikkilamchi manbalarni o'zaro ajratish, shuningdek, taqdim etilgan manbaning bibliografik tavsifini tuzish kabi vazifalar reproduktiv topshiriqlarga yorqin misol bo'la oladi.

Produktiv topshiriqlarga quyidagilar misol bo'la oladi. Berilgan tarixiy manbani tashqi va ichki tanqid usullari yordamida tahlil qiling; ikki turli manbadagi bir xil tarixiy hodisa haqidagi ma'lumotlarni solishtiring va farqlarning sabablarini tushuntiring; berilgan manbani keng tarixiy kontekstda talqin qiling.

Ijodiy topshiriqlarga bo'lsa, quyidagilar misol bo'la oladi, tanlangan mavzu bo'yicha kamida 5 ta turli turdagi tarixiy manbalarni toping, tahlil qiling va umumiy xulosa yozing; mahalliy arxivdagi hujjatlar asosida kichik tadqiqot olib boring va natijalarni taqdimot shaklida taqdim eting; raqamli vositalar yordamida tarixiy manbalar asosida infografika yoki interaktiv xarita yarating.

Metodik tizimda keys-stadi usulidan foydalanish alohida o‘rin tutadi. Keys-stadi talabalarning haqiqiy tarixiy vaziyatlar va manbalar ustida ishlashini nazarda tutadi. Tadqiqotimiz doirasida tarixiy manbalarni tahlil qilishga qaratilgan tahliliy keyslar, qarama-qarshi ma’lumotlar asosida haqiqatga yaqin xulosani aniqlovchi muammoli keyslar hamda mustaqil izlanish olib borishni ko‘zda tutuvchi tadqiqot keyslari ishlab chiqildi. Metodik tizimda loyiha metodiga ham alohida e’tibor qaratilgan. Loyiha metodi talabalarning mustaqil tadqiqot faoliyatini tashkil etishning eng samarali usullaridan biridir. Tadqiqotimizda quyidagi loyiha turlari qo‘llanildi: individual mini-loyihalar, bir talaba tomonidan 2-3 hafta davomida bajariladigan kichik hajmdagi tadqiqot loyihalari; guruhli loyihalar, 3-5 kishilik guruhlar tomonidan 1-2 oy davomida bajariladigan o‘rta hajmdagi loyihalar; yakuniy loyihalar, semestr davomida bajariladigan katta hajmdagi individual yoki guruhli loyihalar.

Loyiha ishining metodik ketma-ketligi quyidagicha belgilangan. Birinchi bosqich – mavzuni tanlash va tadqiqot savolini aniqlash (1-2 hafta). Bu bosqichda talaba yoki guruh tadqiqot mavzusini tanlaydi, tadqiqot savolini shakllantirib, ish rejasini tuzadi. Ikkinchi bosqich – manbalarni qidirish va yig‘ish (2-3 hafta). Bu bosqichda turli arxivlar, kutubxonalar va raqamli platformalardan tegishli manbalar qidiriladi va yig‘iladi. Uchinchi bosqich – manbalarni tahlil qilish (3-4 hafta). Bu bosqichda to‘plangan manbalar tanqidiy tahlil qilinadi, ma’lumotlar tizimlashtirilib, jadvallar va diagrammalar tuziladi. To‘rtinchi bosqich – natijalarni rasmiylashtirish (1-2 hafta). Bu bosqichda tahlil natijalari ilmiy uslubda rasmiylashtiriladi, prezentatsiya tayyorlanadi.

Beshinchi bosqich – loyihani himoya qilish va muhokama qilish (1 hafta). Bu bosqichda tayyor loyiha taqdim etiladi, savollarga javob beriladi, o‘zaro baholash o‘tkaziladi. Metodik tizimning diagnostik komponenti doirasida quyidagi baholash vositalari ishlab chiqilgan.

Birinchidan, axborot-analitik kompetentlik testi, 42 ta savoldagi ko‘p variantli test bo‘lib, u bilim, tushunish, qo‘llash va tahlil darajalarini o‘lchaydi.

Ikkinchidan, amaliy topshiriqlarni baholash rubrikasi, har bir topshiriq 5 ta mezon bo'yicha 4 balli shkala asosida baholanadi.

Uchinchidan, loyiha baholash rubrikasi, loyiha ishi 8 ta mezon bo'yicha baholanadi, jumladan, mavzuning dolzarbligi, manbalar bazasi, tahlil sifati, xulosalarning asoslanganligi, taqdimot sifati.

To'rtinchidan, o'z-o'zini baholash anketasi. Talabalar o'z kompetentlik darajasini 5 balli shkala bo'yicha baholaydilar.

3.2.4-jadval

Tarixiy manbalarga asoslangan tadqiqotchilik loyihalarini baholash mezonlari

Mezon	A'lo (5)	Yaxshi (4)	Qoniqarli (3)	Qoniqarsiz (2)
Mavzu dolzarbligi	O'ta dolzarb va original	Dolzarb	Dolzarb, lekin yangilik kam	Dolzarb emas
Manbalar bazasi	10+ turli turdagi manbalar	7-9 ta manba	4-6 ta manba	3 va undan kam
Tahlil sifati	Chuqur tanqidiy tahlil	Yetarli tahlil	Yuzaki tahlil	Tahlil yo'q
Xulosalar	To'liq asoslangan, original	Asoslangan	Qisman asoslangan	Asoslanmagan
Taqdimot	Professional, kreativ	Sifatli	Qoniqarli	Past sifat

Metodik tizimning samaradorligini ta'minlashda o'qituvchining metodik kompetentligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, metodik tizim doirasida o'qituvchilar uchun maxsus tayyorgarlik dasturi ishlab chiqildi. Metodik tizimda refleksiv komponent ham muhim o'rin tutadi. Refleksiya – talabalarning o'z o'rganish jarayoni va natijalarini ongli ravishda tahlil qilishi va baholashi jarayonidir. Metodik tizimda refleksiyaning quyidagi shakllari qo'llaniladi: har bir mashg'ulotdan keyin yuritiladigan o'rganish kundaligi, har blok yakunida o'zgarishlarni tahlil qiluvchi refleksiv esse, jamoaviy loyihalardan so'ng o'tkaziladigan guruhli refleksiya hamda semestr yakunida talaba ishlarini sarhisob qiluvchi portfolio refleksiyasi.

Metodik tizimning nazariy asoslarini amaliyotga tatbiq etish jarayonida bir qator muammolar aniqlandi va ularning yechimi topildi.

Vaqt cheklovi muammosi, o'quv dasturidagi soatlar yetishmovchiligi muammosini hal qilish uchun aralash o'qitish formati qo'llanildi. Bu esa auditoriya vaqtini tejash va mustaqil ish hajmini oshirish imkonini berdi. Resurslar cheklovi muammosi – ba'zi raqamli manbalar va vositalarning pullik bo'lishi muammosini hal qilish uchun faqat bepul va ochiq manbalardan foydalanish strategiyasi tanlandi. Motivatsiya muammosi – ba'zi talabalarning motivatsiyasi past bo'lishi muammosini hal qilish uchun o'yin elementlari joriy etildi: ballar tizimi, reyting, yutuqlar.

Ishlab chiqilgan metodik tizim to'rt bosqichda amaliyotga joriy etildi. Birinchi galdagi vazifa sifatida (1-2 oylik tayyorgarlik davrida) o'quv-metodik materiallar bazasini yaratish, raqamli platformalar faoliyatini yo'lga qo'yish hamda o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini ta'minlashga e'tibor qaratildi. Shundan so'ng bir semestr davom etgan dastlabki sinov bosqichida tizim muayyan bir ta'lim muassasasi bazasida aprobatsiyadan o'tkazilib, tuzatishlar kiritildi. Keyingi 2-3 semestr davomida loyiha qamrovi kengaytirilib, boshqa turdosh muassasalarga ham tatbiq etildi. Jarayon yakunida erishilgan ko'rsatkichlar tahlil qilinib, umumlashtirilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar shakllantirildi.

Metodik tizim samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar asosida aniqlandi: test natijalariga ko'ra talabalarning axborot-analitik kompetentligi o'sishi, belgilangan rubrika asosida amaliy topshiriqlar sifati, anketalash orqali motivatsiya darajasining o'zgarishi hamda suhbatlar asosida o'qituvchilarning fikr-mulohazalari. Dastlabki natijalar metodik tizimning samaradorligini tasdiqladi, tajriba guruhidagi talabalarning axborot-analitik kompetentlik darajasi nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan sezilarli darajada yuqori bo'ldi ($p < 0,05$).

Metodik tizimning rivojlantirish istiqbollari ham belgilandi. Kelajakda quyidagi yo'nalishlarda ishlar olib borish rejalashtirilgan:

metodik tizimni boshqa fanlar: arxivshunoslik, muzey ishi, kutubxonashunoslik kontekstida moslashtirish;

sun'iy intellekt texnologiyalarini integratsiya qilish;

xalqaro hamkorlik loyihalarini amalga oshirish; elektron darslik va interaktiv o'quv qo'llanmalar yaratish.

Maqsadli komponentda belgilangan kompetensiyalar modeli alohida ahamiyat kasb etadi. Kompetensiyalar modeli talabalarning tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikning qaysi elementlarini, qanday darajada va qanday ketma-ketlikda egallashlari kerakligini aniq belgilaydi.

Tadqiqotimizda ishlab chiqilgan kompetensiyalar modeli uch darajadan iborat. Bazaviy daraja, rivojlangan daraja va ijodiy daraja. Bazaviy darajada talaba tarixiy manbalar klassifikatsiyasini bilish, oddiy tarixiy manbalarni aniqlash va tasvirlash, berilgan manba bo'yicha asosiy ma'lumotlarni ajratib olish, raqamli arxivlardan oddiy qidiruvlar amalga oshirish kompetensiya larga ega bo'lishi kerak. Rivojlangan darajada talaba tarixiy manbalarni mustaqil qidirish va tanlash, manbalarning ishonchliligini baholash, manbalarni tashqi va ichki tanqid usullari bilan tahlil qilish, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni solishtirish, raqamli tahlil vositalaridan foydalanish kompetensiya larga ega bo'lishi kerak. Ijodiy darajada talaba quyidagi kompetensiya larga ega bo'lishi kerak: murakkab tarixiy muammolarni manbalar asosida hal qilish; mustaqil ilmiy tadqiqot olib borish, yangi bilim yaratish va ilmiy jamoatchilikka taqdim etish, raqamli loyihalar yaratish, tanqidiy fikrlash va argumentatsiya yuritish.

3.2.5-jadval

Talabalarda axborot-analitik kompetensiyalar modelining daraja ko'rsatkichlari

Kompetensiya	Bazaviy daraja	Rivojlangan daraja	Ijodiy daraja
Manba qidirish	Berilgan manbani topish	Mustaqil manba qidirish	Noyob manbalarni aniqlash
Manba tahlili	Oddiy tavsif	Tashqi va ichki tanqid	Murakkab hermenevtik tahlil
Sintez	Ma'lumotlarni ro'yxatlash	Manbalarni solishtirish	Yangi bilim yaratish
Raqamli ko'nikmalar	Asosiy operatsiyalar	Tahlil vositalari	Raqamli loyihalar
Kommunikatsiya	Oddiy hisobot	Ilmiy hisobot	Ilmiy maqola va taqdimot

Mazmuniy komponentni tashkil etishda modulli yondashuv qo'llanildi. Modulli yondashuv o'quv mazmunini nisbatan mustaqil, ammo o'zaro bog'liq modullarga bo'lish imkonini beradi. Har bir modul o'zining maqsadi, mazmuni, o'qitish usullari va baholash mezonlariga ega.

Tadqiqotimizda quyidagi modullar ishlab chiqildi. 1-modul: "Manbashunoslik asoslari" (4 hafta), tarixiy manbalar tushunchasi, klassifikatsiyasi, manbashunoslik tarixi, zamonaviy manbashunoslik. 2-modul: "Manba tahlili usullari" (4 hafta), tashqi va ichki tanqid, kontent-tahlil, hermenevtik tahlil, diskurs-tahlil. 3-modul: "Raqamli manbashunoslik" (4 hafta), raqamli arxivlar, OCR texnologiyasi, raqamli tahlil vositalari, raqamli etika. 4-modul: "Amaliy manba tahlili" (4 hafta), turli turdagi manbalar bilan amaliy ishlash, MTP yordamida tahlil, guruhli amaliyot. 5-modul: "Tadqiqot loyihasi" (4 hafta), mustaqil yoki guruhli tadqiqot loyihasi, natijalarni taqdim etish, refleksiya.

Har bir modulning tarkibiy tuzilmasi maqsad va kutilayotgan natijalar bilan tanishtiruvchi kirish, ma'ruza hamda video darslarni qamrab olgan nazariy material, tarixiy manbalar bilan ishlashga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar hamda individual topshiriqlardan iborat mustaqil ish bloklarini o'z ichiga oladi. Modul yakuni test va amaliy vazifalar orqali baholash hamda o'rganganlarni tahlil qiluvchi refleksiya bosqichi bilan yakunlanadi. Texnologik komponentda o'qitish strategiyalari alohida o'rin tutadi. O'qitish strategiyasi – o'qituvchining muayyan ta'lim maqsadlariga erishish uchun tanlagan umumiy yondashuvidir. Tadqiqotimizda quyidagi o'qitish strategiyalari qo'llanildi.

Birinchi strategiya – bevosita o'qitishga qaratilgan. Bu strategiya yangi bilim va ko'nikmalarni dastlabki o'rgatish uchun qo'llanildi. O'qituvchi manbashunoslik nazariyasi, tahlil usullari, raqamli vositalar haqida tushuntirib berdi. Bu strategiya ayniqsa modullarning kirish qismida va murakkab tushunchalarni tushuntirishda samarali bo'ldi.

Ikkinchi strategiya – talabalarni tizimli qo'llab-quvvatlashga (scaffolding) qaratilgan. Dastlab o'qituvchi ko'proq yordam beradi, talabaning ko'nikmalari oshishi bilan yordam kamaytiriladi. Masalan,

birinchi MTP tahlilida o'qituvchi har bir bosqichda batafsil ko'rsatma berdi, keyingi tahlillarda esa faqat zarur hollarda yordam berdi.

Uchinchi strategiya – o'rganishga asoslangan o'qitish. Bu strategiya talabalarning o'zlari savollar qo'yishi, manbalarni qidirishi va tahlil qilishi asosida o'rganishini nazarda tutadi. Bu strategiya ayniqsa tadqiqot loyihalarida va muammoli vaziyatlarda samarali bo'ldi.

To'rtinchi strategiya – o'zaro o'rganish. Talabalar juftlikda va kichik guruhlarda ishlaydi, bir-birining ishlarini baholaydi va teskari aloqa beradi. Metodik tizimda aloqa va teskari aloqa mexanizmlari alohida ishlab chiqildi. Teskari aloqa talabaning ishlari va yutuqlari haqida tezkor, aniq va konstruktiv ma'lumot berish jarayonidir. Tadqiqotimizda quyidagi teskari aloqa turlari qo'llanildi.

Formativ teskari aloqa – o'quv jarayoni davomida beriladigan, talabaning o'rganishini yo'naltirish maqsadidagi teskari aloqadir. Bu tur teskari aloqaning xususiyatlari, tezkor, topshiriq bajarilganidan keyin 48 soat ichida beriladi. Aniq, nima yaxshi bajarilgani va nimani yaxshilash kerakligi aniq ko'rsatiladi. Konstruktiv nafaqat kamchiliklar, kuchli tomonlar ham ta'kidlanadi hamda amaliy, aniq tavsiyalar va ko'rsatmalar beriladi.

Summativ (yakuniy) teskari aloqa modul yakunida talabaning umumiy natijalarini baholashga xizmat qiladi. Talabalarning tanqidiy fikrlash va o'zaro baholash ko'nikmalarini o'stirishda o'zaro teskari aloqa tizimi muhim o'rin tutsa, ularda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirish bevosita o'z-o'zini baholash jarayoni orqali ta'minlanadi. Mazkur teskari aloqa modellarining integratsiyalashuvi ta'lim oluvchilarning nafaqat akademik o'zlashtirishini, balki mustaqil tahliliy salohiyatini ham tizimli rivojlantirishga imkon beradi.

3.2.6-jadval

Teskari aloqa turlarining qo'llanilishi

Teskari aloqa turi	Qachon qo'llaniladi	Kim beradi	Shakli
Formativ	Har bir topshiriqdan keyin	O'qituvchi	Yozma izoh, og'zaki muhokama
Summativ	Modul/kurs yakunida	O'qituvchi	Baho, yozma tavsif

O‘zaro baholash	Amaliy topshiriqlardan keyin	Talaba	Rubrika asosida baho va izoh
O‘z-o‘zini baholash	Har hafta, modul yakunida	Talaba o‘zi	Refleksiv kundalik, anketa

B. Van Sledryat ta’kidlaganidek, an’anaviy standartlashtirilgan testlar talabalarning birinchi darajali bilimlarini, ya’ni fakt va sanalarni eslab qolish darajasini o‘lchaydi, biroq tarixiy fikrlash va ikkinchi darajali tushunchalarni baholashga ojizdir. Shu sababli tarixiy bilim sohasida muqobil, vazifaga asoslangan baholash vositalarini ishlab chiqish zarur ¹⁷⁷. Shu nuqtayi nazardan, A. Reisman, E. Brimsek va C. Hollywood tomonidan ishlab chiqilgan AHAA (Assessment of Historical Analysis and Argumentation) testi hujjat-asoslangan tarixiy fikrlashni o‘lchashning amaliy namunasi sifatida e’tirof etiladi. 618 nafar o‘quvchi ishtirokidagi sinovlar mazkur test talabalarning manbalar bo‘yicha intertekstual fikrlash ko‘nikmasini samarali aniqlashini ko‘rsatgan ¹⁷⁸.

Diagnostic komponentda qo‘llaniladigan baholash vositalarining validligi va reliabelligi alohida tekshirildi.

Mazkur konseptual model asosida ishlab chiqilgan o‘quv jarayonining har bir bosqichi anketada aniqlangan muammoli sohalarga yo‘naltirilgan. Birinchi bosqich talabalarning kognitiv bazasini mustahkamlash hamda raqamli manbashunoslik, manbalarni tanlash va kontekstga bog‘lash tushunchalarini shakllantirishga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi bosqichda mantiqiy qidiruv operatorlari, bibliografik rasmiylashtirish va argument qurish kabi amaliy-operatsion ko‘nikmalarni rivojlantirishga e’tibor qaratiladi. Uchinchi bosqich esa axborot etikasi, plagiatning oldini olish, ilmiy halollik hamda o‘z faoliyatini obyektiv baholash kabi refleksiv komponentlarni qamrab oladi. Har bir bosqich yakunida majburiy tartibda diagnostik o‘lchov o‘tkaziladi.

¹⁷⁷VanSledright B.A. Assessing Historical Thinking and Understanding: Innovative Designs for New Standards. — New York: Routledge, 2014. — P. 1–23.

¹⁷⁸Reisman A., Brimsek E., Hollywood C. Assessment of Historical Analysis and Argumentation (AHAA): A New Measure of Document-Based Historical Thinking // Cognition and Instruction. — 2019. — Vol. 37(4). — P. 534–561. <https://doi.org/10.1080/07370008.2019.1632861>

Metodik tizimning uzoq muddatli samaradorligini aniqlash maqsadida talabalarning yakuniy malakaviy, kurs va magistrlik bitiruv ishlarini tahlil qilish nazarda tutiladi. Mazkur jarayonda tarixiy manbalar bilan ishlash sifati to'rtta asosiy mezon bo'yicha baholanishi taklif etiladi: ishlatilgan manbalar soni va xilma-xilligini qamrab olgan manbalar bazasining kengligi; manbani tanlash, kontekstga bog'lash va qiyosiy tekshirish usullarining qo'llanilish darajasini ko'rsatuvchi manbalar tahlilining chuqurligi; dalillarga asoslangan argument qurish orqali xulosalarning asoslanganligi hamda iqtiboslarni to'g'ri rasmiylashtirish va ko'chirmakashlikka yo'l qo'ymaslikni ifodalovchi akademik halollik.

Bu mezonlar anketada aniqlangan eng zaif jihatlarga to'g'ridan-to'g'ri mos keladi va metodikaning konkret samaradorlik ko'rsatkichlarini berishi mumkin.

Metodik tizimning mazmuniy komponentini yanada batafsil tahlil qilish uchun har bir tematik blokni alohida ko'rib chiqamiz. "Manbashunoslik asoslari" bloki quyidagi mavzularni qamrab oladi: "Tarixiy manba" tushunchasi va uning evolutsiyasi, bu mavzuda tarixiy manba tushunchasining shakllanishi, turli davrlarda va turli maktablarda bu tushunchaning talqinlari ko'rib chiqiladi. Tarixiy manbalar klassifikatsiyasi, manbalar turli mezonlar bo'yicha klassifikatsiya qilinadi.

Manbashunoslik fanining tarixi va rivojlanishi, manbashunoslikning mustaqil fan sifatida shakllanishi, asosiy maktablar va yo'nalishlar tahlil qilinadi. O'zbekiston manbashunosligining xususiyatlari, O'zbekiston tarixiy manbalarining o'ziga xos xususiyatlari, qo'lyozmalar an'anasi, arxiv manbalari ko'rib chiqiladi.

"Tarixiy manbalar tanqidi" bloki quyidagi mavzularni o'z ichiga oladi: Tashqi tanqid usullari, manbalarning autentikligini, yaratilgan vaqti va joyini aniqlash usullari: paleografik tahlil, diplomatik tahlil, sfragistik tahlil, numizmatik tahlil; Ichki tanqid usullari, manbalar mazmunini tahlil qilish usullari: matniy tahlil, kontekstual tahlil, mualliflik tahlili. "Raqamli manbashunoslik" bloki dunyo va O'zbekiston raqamli arxivlari hamda kutubxonalari bilan tanishish va ulardan foydalanish usullarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, blok doirasida qo'lyozmalarni raqamli matnga

aylantirish imkoniyatlari hamda cheklovlariga ega bo'lgan OCR texnologiyasi, AntConc va Voyant Tools kabi dasturlar yordamida matnlarni tahlil qiluvchi kontent-tahlil vositalari o'rgatiladi. Bundan tashqari, tarixiy hodisalarni xaritada vizualizatsiya qilishga xizmat qiluvchi GIS texnologiyalari hamda ma'lumotlarni grafik formatda taqdim etish usullari qamrab olinadi.

Keyslarni tanlash va ishlab chiqishda ularning real tarixiy manbalarga asoslanishi, talabalar uchun qiziqarli hamda dolzarb bo'lishi mezonlariga amal qilindi. Shuningdek, loyihalashtirilgan keyslar talabalarning mavjud bilim darajasiga mos kelishi hamda ularda tahlil, sintez va baholash kabi turli fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi zarur.

Tadqiqotimizda ishlab chiqilgan keyslardan bir nechtasini misol sifatida keltiramiz. Birinchi keys: “Amir Temurning siyosiy maktublari”. Bu keysda talabalarga Amir Temurning turli davlat rahbarlariga yo'llagan maktublarining raqamli nusxalari taqdim etildi. Talabalar maktublarni MTP yordamida tahlil qildi, maktublarning siyosiy maqsadlarini aniqladi, turli maktublar orasidagi umumiy va farqli jihatlarni ko'rsatdi. Bu keys talabalarda yozma manbalarni tahlil qilish, diplomatik tahlil, siyosiy kontekstni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Ikkinchi keys: “Turkiston general-gubernatorligi statistik hisobotlari”. Bu keysda talabalarga XIX asr oxiri – XX asr boshidagi statistik hisobotlarning raqamli nusxalari taqdim etildi. Talabalar statistik ma'lumotlarni jadvalga tuzdi, diagrammalar chizdi, statistik ko'rsatkichlarning o'zgarish dinamikasini tahlil qildi va shu davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar haqida xulosa chiqardi. Bu keys talabalarda statistik manbalar bilan ishlash, kvantitativ tahlil, vizualizatsiya ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Uchinchi keys: “Sovet davri matbuotida O'zbekiston tarixining yoritilishi”. Bu keysda talabalarga sovet davrida chop etilgan gazeta va jurnal maqolalarining raqamli nusxalari taqdim etildi. Talabalar maqolalardagi ideologik yo'naltirilganlikni aniqladi, tarixiy hodisalarning qanday talqin etilganligini tahlil qildi va bu talqinlarni zamonaviy ilmiy adabiyotdagi talqinlar bilan solishtirdi. Bu keys

talabalarda matbuot manbalarini tanqidiy tahlil qilish, ideologik kontekstni aniqlash, qiyosiy tahlil ko'nikmalarini rivojlantirdi. To'rtinchi keys: "Sayohatchilar yozuvlarida Markaziy Osiyo". Bu keysda talabalarga turli davrlarda Markaziy Osiyoga tashrif buyurgan sayohatchilar yozuvlarining raqamli nusxalari taqdim etildi. Talabalar turli sayohatchilarning O'rta Osiyo shaharlarini tasvirlashini solishtirdi, ularning obyektivligini baholadi va sayohat yozuvlarini tarixiy manba sifatida qo'llash imkoniyatlarini tahlil qildi.

Bu keys talabalarda turli turdagi manbalarni solishtirish, subyektivlikni aniqlash, kross-kulturolojik tahlil ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Debat talabalarning tarixiy manbalar asosida argumentatsiya yuritish, qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni tahlil qilish va asoslangan xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Tadqiqotimizda quyidagi debat formatlari qo'llanildi: klassik debat, ikki jamoa muayyan tarixiy masala bo'yicha qarama-qarshi pozitsiyalarni himoya qiladi; forum debat, butun guruh ishtirokida ochiq muhokama; Oksford debati, rasmiy debat qoidalariga rioya qilinadi; panel debat, bir necha mutaxassis (talabalar) muayyan mavzu bo'yicha o'z fikrlarini bildiradi.

Debat mavzulariga misollar: "Amir Temur imperiyasi, fath-u qahramonlik yoki bosqinchilikmi?"; "Sovet modernizatsiyasi O'zbekiston uchun ijobiy yoki salbiy oqibatlariga olib keldimi?"; "Tarixiy manbalar obyektiv bo'la oladimi?"; "Raqamli manbalar an'anaviy manbalarni to'liq almashtira oladimi?". Har bir debatda talabalar o'z pozitsiyalarini tarixiy manbalar asosida asoslashlari kerak edi, bu esa ularning manba qidirish, tahlil qilish va argumentatsiya ko'nikmalarini bir vaqtda rivojlantirdi. Metodik tizimda vebkvest usuli ham qo'llanildi. Vebkvest – talabalarning internet resurslaridan foydalanib, muayyan tadqiqot topshirig'ini bajarish jarayonidir. Vebkvest quyidagi tuzilmaga ega: kirish, mavzu va vazifa bilan tanishtirish; topshiriq, aniq tadqiqot savoli yoki muammo; jarayon, bosqichma-bosqich ko'rsatmalar va manbalar ro'yxati; baholash, natijalar qanday baholanishi haqida ma'lumot; xulosa, o'rganilganlarni umumlashtirish.

Vebkvestlar talabalarining raqamli manbalar bilan mustaqil ishlash, axborotni tanqidiy baholash va tizimlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Metodik tizimda virtual muzey ekskursiyalari ham ta'lim vositasi sifatida qo'llanildi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida talabalar dunyo muzeylarining virtual turlariga qo'shilish imkoniyatiga ega.

Metodik tizimning amaliy tatbiq etilishida o'qituvchilar faoliyatini qo'llab-quvvatlash tizimi ham ishlab chiqildi. Metodik tizimning nazariy va amaliy jihatlarini yanada chuqurroq o'rganish uchun xalqaro tajriba ham ko'rib chiqildi. AQSHda Stenford tarixi ta'limi guruhi tomonidan ishlab chiqilgan "Tarixchi kabi o'qish" dasturi tarixiy manbalar bilan ishlashning samarali modeli sifatida tan olingan¹⁷⁹. Bu dastur talabalarni tarixchi kabi fikrlash va manbalarni tahlil qilishga o'rgatadi. Buyuk Britaniyada Maktablar tarixi loyihasi uzoq yillar davomida tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasini rivojlantirib kelgan. Germaniyada FUER modeli tarixiy kompetensiyalarni rivojlantirishning tizimli yondashuvini taklif etadi. Bu xalqaro tajribalar tadqiqotimizda ishlab chiqilgan metodik tizimni boyitish uchun muhim manba bo'ldi. Metodik tizimning mazmuniy komponentini yanada boyitish uchun O'zbekiston tarixiy manbalari bo'yicha maxsus antologiya ishlab chiqildi. Bu antologiya talabalar uchun turli davrlar va turli turdagi tarixiy manbalar namunalarini o'z ichiga oladi. Antologiya quyidagi bo'limlardan iborat.

Birinchi bo'lim. Qadimgi davr manbalari. Bu bo'limda Avesto parchalarining tarjimalari, Behistun yozuvlari, Yunon-Rim mualliflari (Gerodot, Strabon, Ptolemey) asarlaridan parchalar, numizmatik manbalar, kushon, qang'li tangalari tavsifi keltirilgan. Talabalar ushbu manbalar yordamida qadimgi davr manbashunosligining xususiyatlarini o'rganadilar.

Ikkinchi bo'lim. O'rta asrlar manbalari. Bu bo'limda arab geograflari (al-Istaxriy, Ibn Hauqal, al-Muqaddasiy) asarlaridan parchalar, Beruniy, Ibn Sino, Navoiy asarlaridan tarixiy ma'lumotlar, Temuriylar davri tarixiy asarlari (Sharafuddin Ali Yazdiy, Mirxond)

¹⁷⁹O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. — B. 4–9.

parchalar, vaqfnomalar va boshqa huquqiy hujjatlar namunalari keltirilgan.

Uchinchi bo‘lim. Yangi davr manbalari. Bu bo‘limda Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari rasmiy hujjatlari namunalari, sayohatchilar yozuvlari (Vamberi, Burnes, Meyendorf), Rossiya imperiyasi davridagi rasmiy hujjatlar, matbuot materiallari, birinchi o‘zbek gazetalari maqolalari keltirilgan.

To‘rtinchi bo‘lim. XX asr manbalari. Bu bo‘limda sovet davri hujjatlari (partiya qarorlari, rasmiy hisobotlar), jadidlar publisistikasi namunalari, xotira-esdaliklar, statistik to‘plamlar, fotografik manbalar tavsifi keltirilgan.

Beshinchi bo‘lim. Mustaqillik davri manbalari. Bu bo‘limda O‘zbekiston Respublikasi qonunlari va farmonlari, og‘zaki tarix materiallari, raqamli manbalar, veb-sahifalar, ijtimoiy tarmoq materiallari, ommaviy axborot vositalari materiallari keltirilgan.

Antologiyaning har bir manbasi maxsus metodik apparatga ega. Manbaning bibliografik tavsifi; manbaning tarixiy konteksti haqida qisqa ma’lumot; tahlil uchun yo‘naltiruvchi savollar; manbani boshqa manbalar bilan solishtirish uchun topshiriqlar; qo‘shimcha adabiyotlar ro‘yxati. Antologiya ham bosma, ham raqamli formatda tayyorlandi, raqamli versiyada qo‘shimcha giperhavolalar, multimedia materiallari va interaktiv elementlar mavjud.

Uch xil model sinovdan o‘tkazildi. To‘liq auditoriya modelida barcha mashg‘ulotlar bevosita auditoriyada o‘tkaziladi hamda raqamli vositalar dars jarayonining o‘zida qo‘llaniladi. Aralash model esa an’anaviy auditoriya va onlayn mashg‘ulotlarni teng ulushda birlashtirishni ko‘zda tutadi. Dominantli onlayn modelda esa mashg‘ulotlarning asosiy qismi onlayn formatda tashkil etilib, uning yetmish foizi masofaviy, o‘ttiz foizi esa auditoriya ta’limiga to‘g‘ri keladi.

Metodik tizimda ta’lim natijalarini baholashning innovatsion usullari ham qo‘llanildi. An’anaviy baholash usullari bilan birga zamonaviy autentik baholash modeli joriy etildi. Mazkur yondashuv talabalarning kelgusi real hayotiy va kasbiy vaziyatlarda qo‘llashi mumkin bo‘lgan amaliy kompetensiyalarini baholashga xizmat qiladi.

Formativ baholash jarayonida dars yakunida talabalar o'rganganlarini qisqacha yozib topshiradigan chiqish kartochkalari hamda eng muhim nuqtani bir daqiqada bayon etishni ko'zda tutuvchi bir daqiqalik hisobot usullaridan foydalanildi. Shuningdek, mashg'ulot davomida o'qituvchi tomonidan talabalarning o'zlashtirish darajasini aniqlovchi maxsus savollar berish orqali tushunish tekshiruvi olib borildi. Bundan tashqari, talabalar belgilangan mezonlar tizimi asosida bir-birlarining ishlarini tahlil qiladigan hamda o'zaro fikr almashadigan o'zaro baholash strategiyasi joriy etildi. Baholash natijalarining ishonchliligi va validligini ta'minlash uchun quyidagi choralar ko'rildi. Ko'p tomonlama baholash, har bir talaba turli vositalar yordamida baholandi. Ular test, amaliy topshiriq, loyiha, portfolio. Bu esa baholashning obyektivligini oshirdi. Ekspert baholash, yakuniy loyihalar ikki mustaqil ekspert tomonidan baholandi va ularning baholari o'rtasidagi muvofiqlik tekshirildi (ekspertlar orasidagi kelishuv koeffitsienti $k = 0,84$).

Standartlashtirilgan rubrikalar, barcha baholash vositalari uchun aniq mezonlar va standartlar ishlab chiqildi va barcha o'qituvchilar bir xil standartlarga amal qildi.

Metodik tizimning inkluzivlik jihatlari ham alohida e'tibor qaratildi. Inkluziv ta'lim, barcha talabalarning, shu jumladan, maxsus ehtiyojli talabalarning ta'lim jarayoniga to'liq ishtirok etishi va o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi uchun zarur sharoitlar yaratishni nazarda tutadi. Raqamli metodikada inkluzivlikni ta'minlash maqsadida o'quv materiallari matn, audio va video kabi turli formatlarda taqdim etildi. Shuningdek, maxsus o'quv platformasida shrift o'lchamini kattalashtirish hamda kontrastni sozlash kabi texnik imkoniyatlar yaratildi. Bundan tashqari, talabalarga turli murakkablik darajasidagi topshiriqlar taklif etilib, ular bilan individual konsultatsiyalar olib borish uchun qo'shimcha vaqt ajratildi.

Metodik tizimda madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish jihatlari ham hisobga olindi. O'zbekiston ko'p millatli va ko'p madaniyatli davlat bo'lib, tarixiy manbalar ham turli madaniyatlar va tillar bilan bog'liq.

Metodik tizimni rivojlantirish bo'yicha kelgusida amalga oshirilishi rejalashtirilgan ishlar quyidagilardan iborat.

Birinchidan, elektron darslik yaratish, metodik tizimning barcha komponentlarini o'z ichiga olgan interaktiv elektron darslik ishlab chiqish va oliy ta'lim muassasalarida joriy etish.

Ikkinchidan, MOOC kurs yaratish, ommaviy ochiq onlayn kurs ishlab chiqish va xalqaro platformalarda joylashtirish.

Uchinchidan, mobil ilova yaratish, tarixiy manbalar bilan ishlash uchun maxsus mobil ilova ishlab chiqish.

To'rtinchidan, sun'iy intellekt integratsiyasi, ChatGPT va boshqa sun'iy intellekt vositalarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish.

Metodik tizimning amaliy tatbiq etilishida bosqichma-bosqich qo'llab-quvvatlanadigan tadqiqot modeli katta samaradorlik ko'rsatdi. Bu model talabalarning tadqiqot ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun mo'ljallangan bo'lib, har bir bosqichda qo'llab-quvvatlash darajasi asta-sekin kamaytiriladi. Model to'rt bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich. "Strukturalashtirilgan tadqiqot". Bu bosqichda o'qituvchi tadqiqot savolini, manbalarni va tahlil usulini belgilaydi. Talaba faqat berilgan ko'rsatmalarga amal qiladi. Masalan: "Berilgan uchta tarixiy manbani MTP yordamida tahlil qiling va har biri haqida 500 so'zlik hisobot yozing". Bu bosqich bazaviy tahlil ko'nikmalarini shakllantirish uchun mo'ljallangan.

Ikkinchi bosqich. "Yo'naltirilgan tadqiqot". Bu bosqichda o'qituvchi tadqiqot savolini beradi, ammo talaba manbalarni o'zi tanlaydi va tahlil usulini o'zi belgilaydi. Masalan: "Markaziy Osiyoda paxta yakkahokimligi siyosatining ijtimoiy oqibatlarini tarixiy manbalar asosida tahlil qiling". Talabani o'zi tegishli manbalarni qidiradi, tanlaydi va tahlil qiladi.

Uchinchi bosqich. "Ochiq tadqiqot". Bu bosqichda talaba o'zi tadqiqot savolini shakllantiradi, manbalarni tanlaydi va tahlil usulini belgilaydi. O'qituvchi faqat maslahatchi sifatida ishtirok etadi.

To'rtinchi bosqich. "Mustaqil tadqiqot". Bu bosqichda talaba to'liq mustaqil ravishda tadqiqot olib boradi, mavzuni tanlaydi, metodologiyani

belgilaydi, manbalar bilan ishlaydi, natijalarni umumlashtiradi va taqdim etadi.

3.2.7-jadval

Rejalashtirilgan tadqiqot modelining tarixiy manbalar bilan ishlash kontekstida qo'llanilishi va talabalarning rivojlanish dinamikasi

Bosqich	O'qituvchi roli	Talaba roli	O'rtacha natija (100 ball)
Strukturalashtirilgan	Savol, manba, usulni belgilaydi	Ko'rsatmalarga amal qiladi	68
Yo'naltirilgan	Savolni beradi	Manba va usulni tanlaydi	72
Ochiq	Maslahatchi	Savolni ham o'zi shakllantiradi	78
Mustaqil	Kuzatuvchi	To'liq mustaqil	82

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, har bir bosqichda o'rtacha natija oshib bormoqda, bu scaffolding yondashuvining samaradorligini ko'rsatadi. Talabalar bosqichma-bosqich ko'proq mustaqillik kasb etishi bilan ularning kompetentlik darajasi ham oshmoqda.

Metodik tizimda fikrlash algoritmlari (thinking routines) metodologiyasi ham samarali qo'llanildi. Harvard universiteti olimlarining Project Zero loyihasi doirasida ishlab chiqilgan mazkur fikrlash andozalari talabalarning fikrlash jarayonini ko'rinadigan va boshqariladigan qilishga mo'ljallangan qisqa, takrorlanuvchi strategiyalar tizimidir. Tarixiy manbalar bilan ishlashda quyidagi fikrlash algoritmlari qo'llanildi.

Ko'raman-O'ylayman-Qiziqaman. Bu rutina vizual tarixiy manbalar, fotografiyalar, rasmlar, xaritalar bilan ishlashda qo'llanildi. Talabalar avvalo manbada nimani ko'rishlarini tasvirladilar (ko'raman), so'ngra nima to'g'rida o'ylanishlarini bildirdilar (o'ylayman), nihoyat qanday savollar tug'ilganini aytdilar (qiziqaman). Bu rutina talabalarning kuzatuvchanlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Da'vo-Dalil-Savol. Bu rutina yozma tarixiy manbalar bilan ishlashda qo'llanildi. Talabalar avvalo manbadan da'vo (fikir, gipoteza) ajratib oldilar, so'ngra bu da'voni qo'llab-quvvatlovchi dalillarni topdilar, nihoyat da'vo bo'yicha qo'shimcha savollar shakllantirdilar. Bu rutina

talabalarining argumentatsiya va dalillar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Bog'layman-Kengaytiran-Sinab ko'raman. Bu rutina har bir mashg'ulot yakunida qo'llanildi. Talabalar avvalo yangi bilimlarni avvalgi bilimlar bilan bog'ladilar (bog'layman), so'ngra o'rganganlarini yangi kontekstlarga kengaytirdilar (kengaytiran), nihoyat o'zlari uchun qiyin bo'lgan jihatlarni aniqladilar (sinab ko'raman). Bu rutina talabalarining metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Metodik tizimning differensiyalashgan tatbiq etilishini ta'minlash uchun "Differensiyalashgan o'qitish matritsasi" ishlab chiqildi. Bu matritsa o'qituvchilarga turli darajadagi talabalar uchun mos topshiriqlar va yondashuvlarni tanlashda yordam beradi.

3.2.8-jadval

Talabalarining kognitiv xususiyatlari, o'rganish stillari va boshlang'ich darajasiga ko'ra differensiyalashgan o'qitish matritsasi

Daraja	Mazmun	Jarayon	Natija
Boshlang'ich	Oddiy manbalar, tayyor shablon	Strukturalashtirilgan, qadamma-qadam	Qisqa hisobot, ro'yxat
O'rta	O'rta murakkablikdagi manbalar	Yo'naltirilgan, tanlov bilan	Tahliliy hisobot
Yuqori	Murakkab manbalar, qo'shimcha manbalar	Ochiq, mustaqil	Tadqiqot hisoboti, prezentatsiya
Ilg'or	Nodir, murakkab manbalar	To'liq mustaqil tadqiqot	Ilmiy maqola, raqamli loyiha

Empirik ma'lumotlarning umumiy tahlili quyidagi asosiy xulosalarni tasdiqladi.

Birinchidan, ishlab chiqilgan metodik tizim talabalarining axborot-analitik kompetentligini samarali rivojlantiradi, bu xulosa kvantitativ va kvalitatif ma'lumotlar bilan tasdiqlangan.

Ikkinchidan, metodik tizimning samaradorligi uning komponentlarining integratsiyalashgan qo'llanilishi bilan bevosita bog'liq, alohida komponentlar ham samarali, ammo integratsiyalashgan qo'llanilish eng yuqori natija beradi.

Uchinchi, metodik tizim turli ta'lim muassasalari va turli kontekstlarda samarali qo'llanilishi mumkin, ammo samaradorlik darajasi muassasaning raqamli infratuzilma va o'qituvchilar tayyorgarligi bilan korrelatsiya qiladi.

Metodik tizimning amaliy tatbiq etilishida duch kelgan eng tipik muammolar va ularning yechimlari bo'yicha batafsil tahlil quyidagicha:

Birinchi muammo – talabalarning notekis tayyorgarlik darajasi. Bu muammo deyarli barcha guruhlarda kuzatildi. Ba'zi talabalar raqamli vositalar bilan bemalol ishladi, boshqalari esa asosiy kompyuter ko'nikmalarini ham yetarli darajada egallamagan edi. Bu muammo bir necha yo'l bilan hal qilindi. Semestr boshidagi diagnostik test natijalariga asoslanib talabalar darajalar bo'yicha guruhlariga bo'lindi. Past darajadagi talabalar uchun qo'shimcha kirish moduli joriy etildi (2 hafta davomida asosiy raqamli ko'nikmalar o'rgatildi); yuqori darajadagi talabalar past darajadagi talabalar uchun mentor sifatida jalb etildi. Har bir topshiriq uchun turli murakkablik darajalarida variantlar tayyorlandi.

Ikkinchi muammo – texnik nosozliklar va infratuzilma cheklovlari. Mashg'ulotlar davomida internet uzilishi, kompyuterlarning sekin ishlashi, dasturlarning to'g'ri ishlamasligi kabi muammolar kuzatildi. Bu muammo quyidagicha hal qilindi. Har bir mashg'ulot uchun "B-reja" tayyorlandi, texnik nosozlik bo'lgan holda offlayn alternativ mashg'ulot; o'quv materiallarining offlayn versiyalari tayyorlandi. Mobil qurilmalarda ishlash imkoniyati yaratildi va texnik xodim har bir laboratoriya mashg'ulotida ishtirok etdi.

Uchinchi muammo – o'qituvchilarda raqamli kompetensiya yetishmasligi. Ba'zi o'qituvchilar yangi raqamli vositalar bilan ishlashda qiyinchiliklarga duch keldi. Bu muammo quyidagicha hal qilindi: o'qituvchilar uchun maxsus treninglar tashkil etildi. Qadamma-qadam ko'rsatmalar va video yo'riqnomalar tayyorlandi. O'qituvchilar o'rtasida tajriba almashish uchrashuvlari tashkil etildi va texnik qo'llab-quvvatlash xizmati tashkil etildi.

To'rtinchi muammo sifatida namoyon bo'lgan baholash standartizatsiyasi jarayonida turli o'qituvchilarning belgilangan mezonlarni bir xilda qo'llashi qiyinchilik tug'dirdi. Mazkur muammoni

bartaraf etish maqsadida har bir baho darajasi uchun batafsil baholash rubrikalari hamda maxsus namuna hisoblangan andoza ishlar tayyorlanib, barcha pedagoglarga tarqatildi. Shuningdek, o'qituvchilar uchun ushbu rubrikalardan foydalanish bo'yicha amaliy treninglar tashkil etildi. Yakuniy loyihalarni obyektiv baholashni ta'minlash maqsadida esa har bir ish ikki nafar o'qituvchi tomonidan mustaqil tekshiriladigan ikki tomonlama ekspertiza amaliyoti joriy etildi.

Beshinchi muammo – vaqt resurslari cheklanganligi. O'quv dasturidagi soatlar raqamli metodikaning barcha komponentlarini to'liq qo'llash uchun yetarli bo'lmadi. Bu muammo quyidagicha hal qilindi. Aralash o'qitish formati joriy etildi – ba'zi materiallar onlayn formatda taqdim etildi, bu auditoriya vaqtini tejash imkonini berdi; mustaqil ish hajmi optimallashtirildi. Faqat eng muhim topshiriqlar qoldirildi; texnologiyalar integratsiyalashgan holda qo'llanildi. Bir mashg'ulotda bir necha texnologiya birlashtirildi; teskari sinf modeli qo'llanildi. Nazariy materiallar auditoriyadan tashqari o'rganildi.

Metodik tizimning O'zbekiston ta'lim tizimiga tatbiq etilishi bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu tavsiyalar turli manfaatdor tomonlar uchun mo'ljallangan.

Ta'lim siyosati ishlab chiquvchilari uchun tavsiyalar: oliy ta'lim standartlariga axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish bo'yicha talablar kiritish; o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish bo'yicha davlat dasturini ishlab chiqish; ta'lim muassasalarining raqamli infratuzilmasini rivojlantirish uchun mablag' ajratish; tarixiy manbalarni raqamlashtirish bo'yicha milliy dastur ishlab chiqish; xalqaro hamkorlik loyihalarini qo'llab-quvvatlash.

Ta'lim muassasalari rahbarlari uchun tavsiyalar: raqamli ta'limni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish; o'qituvchilarning malakasini oshirish uchun sharoit yaratish; zarur texnik jihozlar va dasturiy ta'minotni ta'minlash; innovatsion pedagogik amaliyotlarni qo'llab-quvvatlash; talabalarning raqamli savodxonligini oshirish bo'yicha tadbirlar o'tkazish. O'qituvchilar uchun tavsiyalar: raqamli vositalardan foydalanish ko'nikmalarini doimiy oshirib borish; an'anaviy va raqamli usullarni muvozanatli qo'llash; talabalarning

individual xususiyatlarini hisobga olish; doimiy teskari aloqa va refleksiya amaliyotini yuritish; hamkasblar bilan tajriba almashish va hamkorlik qilish; ilmiy tadqiqotlar o'tkazish va natijalarni nashr etish.

Metodik tizimning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun uni mavjud metodik tizimlar bilan solishtirish muhim. Xalqaro ta'lim amaliyotida tarixiy manbalar bilan ishlash bo'yicha bir qator metodik tizimlar mavjud.

S. Levesqu va P. Klark ta'kidlaganidek, tarixiy fikrlash tushunchasining yagona, umumqabul qilingan ta'rifi mavjud emas. Turli tadqiqotchilar uni ko'nikmalar, jarayonlar yoki kompetensiyalar sifatida talqin qiladi. Shuning uchun quyida keltirilgan xalqaro metodik tizimlarni bir-biriga to'g'ridan-to'g'ri tenglashtirmasdan, balki ularning har biri o'ziga xos konseptual yondashuvni aks ettirishini hisobga olib qiyoslash lozim¹⁸⁰. Masalan, AQSHda Stenford tarixi ta'limi guruhi tomonidan ishlab chiqilgan "Tarixchi kabi o'qish" tizimi asosan yozma manbalar bilan ishlashga yo'naltirilgan. To'rtta asosiy strategiyani o'z ichiga oladi: manbani aniqlash, kontekstualizatsiya, tasdiqlash va diqqatli o'qish. Buyuk Britaniyada Maktablar tarixi loyihasi tarixiy manbalar bilan ishlashni tarixiy bilim va tushunish kontekstida ko'rib chiqadi. Kanadada esa C. Pek va P. Sexas rahbarligida amalga oshirilgan keng ko'lamli loyiha doirasida tarixiy fikrlashning olti asosiy konsepti sinf darajasidagi baholash vositalari orqali amaliyotga tatbiq etilgan¹⁸¹ Niderlandiyalik tadqiqotchilar J.van Dri va C.van Boxel esa tarixiy mulohaza yuritish nazariy modelini taklif etdilar. Unga ko'ra ushbu faoliyat olti komponentdan iborat: tarixiy savollar berish, manbalardan foydalanish, kontekstualizatsiya, argumentatsiya, mazmuniy tushunchalardan foydalanish va meta-tushunchalardan foydalanish¹⁸².

Tadqiqotda ishlab chiqilgan metodik tizim ushbu xalqaro tajribalardan bir necha muhim jihati bilan farqlanadi. An'anaviy va

¹⁸⁰Lévesque S., Clark P. Historical Thinking: Definitions and Educational Applications // The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning / Ed. by S.A. Metzger, L.M. Harris. — Hoboken, NJ: Wiley, 2018. — Ch. 5.

¹⁸¹Peck C., Seixas P. Benchmarks of Historical Thinking: First Steps // Canadian Journal of Education. — 2008. — Vol. 31(4). — P. 1015–1038.

¹⁸²van Drie J., van Boxel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. — 2008. — Vol. 20(2). — P. 87–110.

raqamli manbalar bilan ishlashni birgalikda qamrab oladi. Axborot-analitik kompetentlikning barcha komponentlarini kompleks rivojlantirishga yo‘naltirilgan hamda O‘zbekiston ta’lim tizimining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oladi. Gamifikatsiya va raqamli portfolio kabi zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalashgan holda qo‘llaydi.

3.2.9-jadval

**Tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni
rivojlantirishning xalqaro va milliy metodik tizimlarining qiyosiy-pedagogik
tahlili**

Mezon	Reading Like a Historian (AQSH)	SHP (Buyuk Britaniya)	Bizning tizim (O‘zbekiston)
Manbalar doirasi	Asosan yozma	Turli turdagi	Turli turdagi + raqamli
Raqamli komponent	Cheklangan	O‘rtacha	Keng
Kompetensiya modeli	Tarixiy fikrlash	Tarixiy tushunish	Axborot-analitik kompetentlik
Gamifikatsiya	Yo‘q	Yo‘q	Mavjud
Mahalliy kontekst	AQSH tarixi	Britaniya tarixi	O‘zbekiston tarixi
Baholash	Rubrika	Rubrika + test	Ko‘p tomonlama

Ishlab chiqilgan metodik tizimning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati bob xulosasida batafsil bayon etiladi. Metodik tizimning amaliy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi. Ishlab chiqilgan metodik tizim to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’lim amaliyotiga joriy etilishi mumkin. Metodik qo‘llanma, mashg‘ulot rejalari, tahlil protokollari, baholash rubrikalari, raqamli resurslar to‘plami o‘qituvchilar uchun tayyor material sifatida foydalanilishi mumkin. Metodik tizimning moslashuvchanligi uni turli ta’lim muassasalari va turli yo‘nalishlar uchun moslashtirilishi imkonini beradi. Tajriba-sinov natijalari metodik tizimning samaradorligini obyektiv dalillar bilan tasdiqlaydi va uni amaliyotga tavsiya etish uchun ilmiy asos yaratadi. Metodik tizimning samaradorligini oshirish uchun dalillarga asoslangan amaliyot tamoyiliga rioya qilindi. Dalillarga asoslangan amaliyot – bu pedagogik qarorlarni ilmiy tadqiqot natijalari, professional tajriba va talabalar ehtiyojlariga asoslanib qabul qilish yondashuvidir.

Metodik tizimning har bir komponenti ilmiy adabiyot tahlili, amaliy tajriba va empirik dalillar asosida ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi. Dalillarga asoslangan yondashuvning amaliy tatbiq etilishi quyidagicha amalga oshirildi.

Birinchidan, har bir metodik qaror qabul qilishdan oldin tegishli ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi, qanday usullar va texnologiyalar eng samarali ekanligi aniqlandi.

Ikkinchidan, dastlabki sinov natijalari tahlil qilindi va ular asosida metodik tizimga tuzatishlar kiritildi.

Uchinchidan, talabalar va o'qituvchilarning teskari aloqasi doimiy ravishda yig'ildi va tahlil qilindi.

To'rtinchidan, yakuniy natijalar statistik usullar bilan tahlil qilindi va xulosalar dalillar asosida shakllandi.

Metodik tizimni amaliyotga joriy etish tajribasi asosida joriy etish ilmi tamoyillari ham qo'llanildi. Joriy etish ilmi – bu ilmiy asoslangan innovatsiyalarni amaliyotga samarali tatbiq etish jarayonini o'rganuvchi fan sohasidir. Metodik tizimni amaliyotga joriy etish jarayonida bir qator tizimli omillar majmuasi hisobga olindi. Dastlabki guruhni metodik tizimning soddaligi, moslashuvchanligi hamda aniq kuzatiluvchan natijalari kabi innovatsiyaning o'ziga xos xususiyatlari tashkil etdi. Ikkinchi o'rinda, pedagoglarning yangilikka bo'lgan munosabati, shaxsiy motivatsiyasi va kasbiy kompetensiyasini qamrab olgan foydalanuvchilarning xarakteristikolari tahlil qilindi. Shuningdek, ta'lim muassasasining ichki madaniyati, rahbariyat tomonidan ko'rsatilgan qo'llab-quvvatlash hamda mavjud resurslar bazasi ko'rinishidagi tashkiliy kontekst muhim ahamiyat kasb etdi. Yakuniy bosqichda esa zamonaviy ta'lim siyosati, jamiyat tomonidan qo'yilayotgan talablar va mavjud texnologik imkoniyatlarni o'z ichiga olgan tashqi muhit ta'siri inobatga olindi.

Metodik tizimning barqaror rivojlanishi Deming sikliga (PDCA) asoslangan doimiy sifatni takomillashtirish tizimi orqali ta'minlandi. Har semestr yakunida takrorlanadigan ushbu jarayon maqsadlarni rejalashtirish, chora-tadbirlarni amalga oshirish, olingan natijalarni tahlil

qilib rejadan og‘ishlarni tekshirish hamda aniqlangan kamchiliklar asosida tuzatishlar kiritib, harakat qilish bosqichlarini qamrab oldi.

Metodik tizimning rivojlanish dinamikasini ko‘rsatish uchun uch semestrda asosiy o‘zgarishlarni keltiramiz. Birinchi semestr (dastlabki sinov): MTP ning dastlabki versiyasi sinovdan o‘tkazildi, ba’zi savollar talabalar uchun noaniq bo‘lganligi aniqlandi va qayta ishlab chiqildi; raqamli vositalar soni 8 tadan 5 taga qisqartirildi, eng samarali vositalar tanlandi. Baholash rubrikasi soddalashtirildi va mezonlar soni 10 tadan 8 taga kamaytirildi. Ikkinchi semestr (kengaytirilgan sinovda gamifikatsiya elementlari joriy etildi, natijalar motivatsiyaning sezilarli oshishini ko‘rsatdi. Teskari sinf modeli qo‘llanildi, auditoriya mashg‘ulotlarining samaradorligi oshdi. Portfolio formati Google Sites ga o‘tkazildi va talabalar uchun qulayroq bo‘ldi. Uchinchi semestr (to‘liq tajriba): barcha texnologiyalar integratsiyalashgan holda qo‘llanildi. Adaptiv o‘rganish elementlari joriy etildi, mentorlik tizimi ishga tushirildi.

3.3-§. Tarixiy manbalar vositasida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyalari

Talabalarda axborot-analitik kompetentlikni tarixiy manbalar vositasida rivojlantirish texnologiyalari zamonaviy pedagogikaning muhim tadqiqot yo‘nalishini tashkil etadi. Ta’lim texnologiyasi tushunchasi keng ma’noda ta’lim jarayonini loyihalash, amalga oshirish va samaradorligini ta’minlashning ilmiy asoslangan tizimi sifatida talqin etiladi. V.M. Monaxov ta’lim texnologiyasini o‘quv jarayonini loyihalash va amalga oshirishning buyurtma qilingan tizimi sifatida ta’riflaydi¹⁸³. M.V. Klarin esa ta’lim texnologiyasini o‘quv jarayonining barcha komponentlarini optimallashtiruvchi tizimli yondashuv sifatida ko‘rib chiqadi¹⁸⁴.

O‘zbekiston pedagogika fanida ta’lim texnologiyalari muammosini N.A. Muslimov, O.Sh. Usmonboyeva, M.Quronov, M.R. Shokirov va

¹⁸³ Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. — Волгоград: Перемена 1995. — С. 32–58.

¹⁸⁴ Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. — М.: Знание, 1989. — С. 12–34

boshqa olimlar tadqiq etishgan. Ularning ilmiy ishlari ta'lim texnologiyalarining nazariy asoslari va amaliy jihatlarini chuqur o'rganishga muhim hissa qo'shgan. Tadqiqotimizda tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning quyidagi texnologiyalari ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi: manba-tahlil texnologiyasi; loyihaga asoslangan o'qitish texnologiyasi; muammoli o'qitish texnologiyasi; hamkorlikda o'rganish texnologiyasi; raqamli portfolio texnologiyasi; gamifikatsiya texnologiyasi. Har bir texnologiya o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular birgalikda talabalarda axborot-analitik kompetentlikni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi.

Manba-tahlil texnologiyasi – talabalarda birlamchi manbalarni tizimli, tanqidiy va qiyosiy o'rganish orqali axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan yetakchi vositadir. MTB – talabalarning tarixiy manbalar bilan bosqichma-bosqich ishlashini ta'minlaydigan strukturalashtirilgan asosiy vosita bo'lib, u quyidagi bo'limlardan iborat:

3.3.1-jadval

Manba tahlili bayonnomasi (MTB) ning tuzilmaviy-funksional modeli

Bo'lim	Savollar/topshiriqlar	Maqsad
Identifikatsiya	Manba turi, muallifi, sanasi, joyi, tili, hajmi	Manbani aniqlash
Kontekst	Tarixiy sharoit, muallifning pozitsiyasi, maqsad va auditoriya	Kontekstni tushunish
Mazmun	Asosiy fikr, dalillar, tushunchalar, statistik ma'lumotlar	Mazmunni ochib berish
Ishonchlilik	Muallifning obyektivligi, dalillarning asoslanganligi, boshqa manbalar bilan muvofiqligi	Tanqidiy baholash
Ahamiyat	Tarixiy qiymati, zamonaviy ahamiyati, tadqiqot uchun foydasi	Qiymatini aniqlash

Xulosa	Umumiy baho, qo‘shimcha savollar, keyingi tadqiqot yo‘nalishlari	Natijalarni umumlashtirish
--------	---	----------------------------

MTB amaliy mashg‘ulotlarda quyidagicha qo‘llaniladi. Dastlab o‘qituvchi MTB dan foydalanish bo‘yicha namoyish mashg‘ulot o‘tkazadi, haqiqiy tarixiy manbani tahlil qilib ko‘rsatadi. So‘ngra talabalar o‘qituvchi rahbarligida MTB yordamida bitta manbani tahlil qiladilar. Keyingi bosqichda talabalar juftlikda ishlaydi, har bir juftlik bir manbani mustaqil tahlil qiladi va natijalarni solishtiradi. Nihoyat, talabalar individual ravishda MTBdan foydalanib manbalarni tahlil qiladilar va hisobot yozadilar.

Manba-tahlil texnologiyasining samaradorligini oshirish uchun turli tarixiy manba turlari bo‘yicha maxsus tahlil protokollari ishlab chiqildi: yozma manbalar uchun – matn tahlili bayonnomasi; statistik manbalar uchun – kvantitativ tahlil bayonnomasi; vizual manbalar uchun – vizual tahlil bayonnomasi; og‘zaki manbalar uchun – suhbat/intervyu tahlili protokoli.

Loyihaga asoslangan o‘qitish texnologiyasi axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning ikkinchi muhim texnologiyasi hisoblanadi. Bu texnologiya talabalarning real tarixiy muammolar ustida ishlash orqali bilim va ko‘nikmalarini integratsiyalashgan holda rivojlantirishga qaratilgan. Loyihaga asoslangan o‘qitish texnologiyasining asosiy xususiyati shundaki, u talabalarni passiv bilim oluvchidan faol bilim yaratuvchiga aylantiradi.

Tadqiqotimizda loyiha ishining quyidagi turlari qo‘llanildi. Birinchi tur, tadqiqot loyihasi – talabalarning muayyan tarixiy mavzu bo‘yicha mustaqil tadqiqot olib borishini nazarda tutadi. Masalan, “Milliy mustaqillik harakati tarixiy manbalarda” loyihasi doirasida talabalar turli arxiv hujjatlari, matbuot materiallari, xotiralar va boshqa manbalarni to‘pladi, tahlil qildi va umumlashtirdi.

Ikkinchi tur, raqamli arxiv loyihasi – talabalarning tarixiy manbalarni raqamlashtirish, tasniflash va raqamli platformada joylashtirish ishlarini o‘z ichiga oladi. Masalan, mahalliy muzeylar yoki

kutubxonalaridagi tarixiy hujjatlarni skanerlash, metadata qo‘shish va raqamli arxivga joylashtirish loyihasi.

Uchinchi tur, tarixiy rekonstruksiya loyihasi. Bu turdagi loyiha talabalarning turli tarixiy manbalar asosida muayyan tarixiy hodisa yoki davrning rekonstruksiyasini yaratishini nazarda tutadi. Masalan, “XIX asr Buxoro amirligidagi ijtimoiy hayot: manbalar asosida rekonstruksiya” loyihasi doirasida talabalar turli turdagi manbalar, sayohatchilar yozuvlari, rasmiy hujjatlar, fotografiyalar, moddiy manbalar asosida o‘sha davr ijtimoiy hayotining yaxlit tasvirini yaratdilar.

To‘rtinchi tur ta’limga oid resurs yaratish loyihasi. Bu turdagi loyiha talabalarning tarixiy manbalar asosida ta’limiy materiallar yaratishini nazarda tutadi. Bu loyiha turi talabalarning tahliliy, ijodiy va kommunikativ kompetensiyalarini ham rivojlantiradi.

3.3.2-jadval

Axborot-analitik kompetentlikning to‘rt komponenti

Loyiha turi	Rivojlantiriladigan kompetensiyalar	Davomiyligi	Natija
Tadqiqot loyihasi	Axborot qidirish, tahlil, sintez, ilmiy yozuv	6-8 hafta	Ilmiy hisobot
Raqamli arxiv	Raqamli ko‘nikmalar, tizimlashtirish, metadata	4-6 hafta	Raqamli manba bazasi
Tarixiy rekonstruksiya	Interpretatsiya, ijodiy fikrlash, vizualizatsiya	6-8 hafta	Rekonstruksiya taqdimoti
Ta’limiy resurs	Kommunikatsiya, dizayn, pedagogik ko‘nikmalar	4-6 hafta	Ta’limiy material

Muammoli o‘qitish texnologiyasi talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning uchinchi muhim texnologiyasi hisoblanadi. Bu texnologiya talabalarning muammoli vaziyatlarni hal qilish jarayonida bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishiga asoslanadi. Tarixiy manbalar kontekstida muammoli vaziyatlar tarixiy hodisalar va

jarayonlarga oid qarama-qarshi ma'lumotlar, turli talqinlar, noto'liq manbalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Tadqiqotimizda muammoli o'qitish texnologiyasi doirasida uchta turdagi muammoli vaziyat ishlab chiqildi va qo'llanildi. Ushbu texnologiyani qo'llash jarayoni quyidagi izchil olti bosqichdan iborat:

Muammoni taqdim etish – vaziyatni tushuntirish va manbalarni berish;

Muammoni tahlil qilish – individual yoki guruhda manbalar mohiyatini aniqlash;

Gipoteza ilgari surish – yechimga doir farazlarni shakllantirish;

Gipotezani tekshirish – farazlarni manbalar asosida sinash;

Xulosa chiqarish – dalillarga tayanib yakuniy to'xtamga kelish;

Refleksiya – o'rganish jarayoni va natijalarini tahlil qilish.

Hamkorlikda o'rganish texnologiyasi axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning to'rtinchi muhim texnologiyasi hisoblanadi. Bu texnologiya talabalarning birgalikda ishlash, fikr almashish, bir-biridan o'rganish jarayonida bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishiga asoslanadi. L.S. Vigotskiy nazariyasiga muvofiq, bilim konstruksiyasi ijtimoiy ta'sir natijasida samaraliroq amalga oshadi¹⁸⁵.

Hamkorlikda o'rganish texnologiyasining tarixiy manbalar kontekstida qo'llanilishi quyidagicha amalga oshirildi. Birinchi usul, mozaik usuli. Bunda har bir talabaga tarixiy hodisaning bir jihat yoki bir manba bilan ishlash topshiriladi. So'ngra talabalar guruhlarda bir-biriga o'zlari o'rgangan ma'lumotlarni taqdim etadi, shunday qilib guruh to'liq tasavvurga ega bo'ladi.

Ikkinchi usul, o'zaro o'rgatish usuli. Bunda talabalar juftliklarda ishlaydi, bitta talaba boshqasiga manba tahlili usulini o'rgatadi. Keyin ular rollarini almashtirishadi. Uchinchi usul, guruhli tadqiqot usuli. Bunda kichik guruhlar birgalikda muayyan tarixiy mavzu bo'yicha tadqiqot olib boradi, manbalarni taqsimlaydi va natijalarni birgalikda umumlalashtiradi. To'rtinchi usul, o'zaro baholash usuli bo'lib, talabalar bir-birining tahliliy ishlarini baholaydi, teskari aloqa beradi va o'z ishlarini takomillashtiradi.

¹⁸⁵Vygotskiy L.S. Myshleniye i rech. M.: Labirint, 1999. 352 s. — S. 145–183.

3.3.3-jadval

Hamkorlikda o'rganishning didaktik xususiyatlari

Usul	Guruh hajmi	Asosiy faoliyat	Rivojlantiriladigan kompetensiya
Mozaik	4-6 kishi	Individualdan guruhga o'tish	Kommunikatsiya, sintez
O'zaro o'rgatish	2 kishi	O'rgatish va o'rganish	Tahlil, tushuntirish
Guruhli tadqiqot	3-5 kishi	Birgalikda tadqiqot	Hamkorlik, tashkilotchilik
O'zaro baholash	2-3 kishi	Baholash va teskari aloqa	Tanqidiy fikrlash, baholash

Raqamli portfolio texnologiyasi talabani o'quv faoliyati natijalarini raqamli formatda tizimli yig'ish, saqlash va taqdim etish vositasi bo'lib, u axborot-analitik kompetentlik rivojlanishini doimiy kuzatish hamda baholash imkonini beradi. Tadqiqotimizda raqamli portfolioning quyidagi tuzilmasi ishlab chiqildi. Raqamli portfolio uchta asosiy bo'limdan iborat: kirish ma'lumotlari (talabani shaxsiy ma'lumotlari, o'quv maqsadlari va boshlang'ich kompetentlik darajasi), ish namunalari (semestr davomida bajarilgan tahliliy hisobotlar, loyihalar, prezentatsiyalar va refleksiv esselar) hamda refleksiya va o'z-o'zini baholash (bajarilgan ishlar yuzasidan shaxsiy mulohazalar, o'z-o'zini baholash natijalari va o'sish dinamikasi tahlili). Raqamli portfolio texnologiyasining afzalliklari talabani individual o'sishini uzluksiz kuzatish, uning o'quv jarayonidagi mas'uliyatini oshirish, baholashning obyektivligini ta'minlash, raqamli ko'nikmalarini rivojlantirish hamda kelajak uchun kasbiy portfolio yaratish tajribasini shakllantirishdan iborat. Gamifikatsiya texnologiyasi o'yin elementlari va mexanizmlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalarning motivatsiyasi hamda faolligini oshirishga, o'rganishni qiziqarli qilishga va shu orqali axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi yondashuvdir.

Tadqiqotimizda gamifikatsiya texnologiyasining quyidagi elementlari joriy etildi. Birinchidan, ballar tizimi, har bir topshiriq bajarish uchun talaba ball to'playdi. Ikkinchidan, darajalar tizimi,

to'plangan ballarga qarab talaba turli darajalarga ko'tariladi. Uchinchidan, yutuqlar, muayyan muvaffaqiyatlar uchun virtual medallar beriladi. To'rtinchidan, reyting jadvali, talabalarning o'quv yutuqlari ommaviy reytingda aks ettiriladi. Beshinchidan, qo'shimcha topshiriqlar (side quests), qo'shimcha ballar to'plash uchun ixtiyoriy topshiriqlar taqdim etiladi.

3.3.4-jadval

Gamifikatsiya elementlarining ta'lim samaradorligi

Element	Ta'lim funksiyasi	Motivatsion ta'sir	Qo'llanilish usuli
Ballar	Progress monitoring	Tashqi motivatsiya	Har bir topshiriq uchun
Darajalar	Kompetentlik darajasini aks ettirish	Maqsadga intilish	Muayyan ball to'planganda
Yutuqlar	Maxsus muvaffaqiyatlarni tan olish	Tan olinish ehtiyoji	Muayyan shartlar bajarilganda
Reyting	Solishtirish va raqobat	Raqobatbardoshlik	Haftalik yangilanish
Side quests	Qo'shimcha o'rganish	Qiziqish va rag'bat	Ixtiyoriy ravishda

Gamifikatsiya texnologiyasini qo'llashda bir necha muhim tamoyilga amal qilindi: o'yin elementlari ta'lim maqsadlariga bo'ysundirilib, o'yin o'zi maqsad emas, balki ta'lim samaradorligini oshirish vositasi sifatida qo'llanildi. Raqobat va hamkorlik muvozanati saqlanib, faqat individual reyting emas, balki guruhli yutuqlar ham rag'batlantirildi. Har bir talabaga muvaffaqiyatga erishish imkoniyati yaratilib, turli murakkablik darajasidagi topshiriqlar taqdim etildi.

Motivatsiyaning ichki shakliga o'tishga e'tibor qaratilib, vaqt o'tishi bilan tashqi rag'batlar ichki motivatsiyaga aylanishi uchun sharoit yaratildi.

Tadqiqotda qo'llanilgan barcha texnologiyalar integratsiyalashgan holda, ya'ni semestr boshida manba-tahlil vositasida asosiy ko'nikmalarni shakllantirish, keyin esa muammoli hamda hamkorlikda o'qitish metodlariga o'tish orqali eng yuqori samaradorlikka erishiladi. Bunda

o'quv jarayoni yakuniy loyiha va raqamli portfolio bilan yakunlanib, gamifikatsiya elementi butun semestr davomida talabalar motivatsiyasini uzluksiz qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Metodikaning samaradorlik mezonlari aniqlash tajribasi natijalari asosida belgilanadi. Aniqlash tajribasida talabalarning umumiy axborot-analitik kompetentlik darajasi 100 ballik shkalada 68,0 ballni tashkil etgan edi. Taklif qilingan metodikani joriy etish natijasida bu ko'rsatkichlarni semestr davomida kamida 15-20 ballga ko'tarish maqsad qilingan, ayniqsa eng past darajadagi kognitiv va operatsion-faoliyat komponentlarini prioritet sifatida belgilash zarur. Bundan tashqari, reproduktiv darajadagi talabalar ulushini qisqartirish va kreativ darajadagilar ulushini oshirish ko'zda tutilgan.

Manba tahlili ko'nikmasining sifat jihatdan o'sishini yozma ishlar orqali baholash imkoniyati J. Nokesning tadqiqotida ham asoslab berilgan. 427 nafar 8-sinf o'quvchisining argumentativ yozma ishlarini tahlil qilish asosida muallif manbalar haqida yozishning beshta bosqichli spektrini taklif etadi. Quyi bosqichlarda o'quvchilar manba muallifligini umuman aniqlamaydi yoki undan noto'g'ri foydalanadi, yuqori bosqichlarda esa manbani tanqidiy tahlil qiladi va undan o'z fikrini asoslashda ishonarli foydalanadi; bunda manba bilan ishlash sifati yozma ishda manbaga murojaat qilish chastotasi bilan ijobiy bog'liq ekanligi aniqlangan¹⁸⁶. Bu yondashuv tadqiqotimizdagi tahliliy hisobotlar va MTB ish varaqlarini baholash mezonlarini ishlab chiqishda ham hisobga olindi.

Texnologiyalarni amaliyotga joriy etishda o'qituvchilarning roli hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Texnologiyalarni qo'llashda shakllantirilgan samarali ta'lim muhiti talabalarning xato qilishdan qo'rqmasligini, o'qituvchi va tengdoshlarining doimiy ko'magini, faol o'zaro ta'sirni, individual ehtiyojlarga moslashishni hamda yangi g'oyalarga ochiqlikni to'liq ta'minlashga qaratilgan. Ta'lim muhitini shakllantirishda fizik va raqamli komponentlar birlashtirildi. Auditoriyalarda guruhli ishlash uchun moslashuvchan mebel

¹⁸⁶Nokes J.D. Exploring Patterns of Historical Thinking Through Eighth-Grade Students' Argumentative Writing // Journal of Writing Research. — 2017. — Vol. 8(3). — P. 437–467.

joylashtirildi, kompyuter va proyektor bilan jihozlandi. Raqamli muhitda esa Moodle platformasi asosida kurs yaratildi, barcha materiallar va topshiriqlar raqamli formatda taqdim etildi.

Texnologiyalarning amaliy tatbiq etilishini tasvirlash uchun bir necha aniq mashg'ulot misollarini keltiramiz. Birinchi misol. "Tarixiy manba detektivi" mashg'uloti. Bu mashg'ulotda manba-tahlil va muammoli o'qitish texnologiyalari birlashtirildi. Mashg'ulot davomida talabalarga turli tarixiy manbalar (asl va soxta) aralashtirilgan holda taqdim etildi. Talabalar MTB yordamida manbalarni tahlil qildi va soxta manbalarni aniqladi. Mashg'ulot o'yin shaklida o'tkazildi, eng ko'p soxta manbani to'g'ri aniqlagan talaba g'olib deb topildi.

Ikkinchi misol. "Tarixiy debat" mashg'uloti. Bu mashg'ulotda muammoli o'qitish va hamkorlikda o'rganish texnologiyalari birlashtirildi. Talabalar ikki guruhga bo'lindi va har biriga muayyan tarixiy hodisa bo'yicha qarama-qarshi pozitsiyani himoya qilish topshirildi. Har bir guruh o'z pozitsiyasini tarixiy manbalar asosida asoslashi kerak edi. Debat davomida talabalar manbalarni tanqidiy tahlil qilish, dalillarni tizimlashtirish va taqdim etish ko'nikmalarini mashq qildi.

Uchinchi misol. "Raqamli tarixiy xarita" mashg'uloti. Bu mashg'ulotda loyihaga asoslangan o'qitish va raqamli vositalar birlashtirildi. Talabalar guruhlarda ishladi va muayyan tarixiy jarayon (masalan, Buyuk Ipak yo'li savdo yo'llari) bo'yicha interaktiv raqamli xarita yaratdi. Xaritada tarixiy manbalar, tasvirlar va izohlar joylashtirilib, interaktiv element sifatida taqdim etildi. Bu mashg'ulot talabalarning raqamli ko'nikmalarini, jamoaviy ishlash qobiliyatini va ijodiy yondashuvini rivojlantirdi.

Raqamli vositalar va platformalardan foydalanish bo'yicha B.E. Madaliyev alohida tahlil o'tkazib, axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishda Google Scholar, JSTOR va EBSCO kabi ilmiy ma'lumotlar bazalari, shuningdek, Tableau, Power BI va Google Data Studio kabi vizualizatsiya dasturlari samarali natijalar berishini empirik tasdiqlagan. Mazkur vositalar bizning ishimizda ham tarixiy manbalar

bilan ishlash metodikasida tavsiya etilgan raqamli vositalar bilan uyg'unlik kasb etadi.

Metodikaning uzoq muddatli samaradorligini baholash uchun kelajakda kuzatib borish tadqiqotini o'tkazish rejalashtirilgan. Tadqiqot doirasida talabalarning axborot-analitik ko'nikmalari semestr yakunida va keyinchalik qayta o'lchanishi, ko'nikmalarning vaqt o'tishi bilan saqlanib qolishi va keyingi o'quv yo'nalishlariga transfer qilinishi baholanishi mumkin. Bu esa taklif qilingan metodikaning barqarorligi va mustahkamligini empirik tasdiqlash imkonini beradi.

Texnologiyalarni qo'llash tajribasi asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi. Birinchidan, texnologiyalar integratsiyalashgan holda qo'llanilishi kerak, bitta texnologiya bilan cheklanmasdan, turli texnologiyalarni birlashtirish eng yuqori samaradorlikni beradi. Ikkinchidan, texnologiyalar talabalarning ehtiyojlari va sharoitga qarab moslashtirilishi lozim, bir o'lchamli yondashuv samarali emas. Uchinchidan, o'qituvchining metodik tayyorgarligi texnologiyalarning samaradorligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. To'rtinchidan, raqamli infratuzilma texnologiyalarni samarali qo'llash uchun zarur shart hisoblanadi. Beshinchidan, texnologiyalar doimiy ravishda takomillashtirib borilishi kerak, pedagogik amaliyot natijalari va talabalar teskari aloqasi asosida.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy manbalar vositasida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyalari ko'p qirrali tizimni tashkil etadi. Ishlab chiqilgan texnologiyalar: manba-tahlil, loyihaga asoslangan o'qitish, muammoli o'qitish, hamkorlikda o'rganish, raqamli portfolio va gamifikatsiya, birgalikda qo'llanilganda talabalarning axborot-analitik kompetentligini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi. Tajriba-sinov natijalari bu texnologiyalarning samaradorligini statistik jihatdan tasdiqlaydi.

Texnologiyalarni amaliy tatbiq etish jarayonida har bir texnologiya bo'yicha batafsil metodik ko'rsatmalar ishlab chiqildi.

Manba-tahlil texnologiyasining amaliy tatbiq etilishida "So'roq" texnikasi muhim o'rin tutadi. So'roq texnikasi tarixiy manba bilan ishlashning dastlabki bosqichida qo'llanilib, talabalarning manbaga

nisbatan tanqidiy munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu texnika quyidagi savollar ketma-ketligidan iborat: Kim yaratgan? Qachon yaratilgan? Nimaga yaratilgan? Kim uchun yaratilgan? Qanday yaratilgan? Nimani anglatadi?

“So‘roq” texnikasini qo‘llashda talabalar XIX asr oxiridagi Turkiston general-gubernatorligi hujjati misolida uning muallifi, yaratilgan sanasi, maqsadi, auditoriyasi hamda yaratilish sharoitini aniqlab, shundan so‘ng bevosita mazmuniy tahlilga o‘tadilar. Manba-tahlil texnologiyasining rivojlangan varianti – qiyosiy manba tahlili metodidir. Bu metod bir xil tarixiy hodisa yoki jarayon haqida turli manbalardan olingan ma’lumotlarni solishtirish va farqlarni tahlil qilishni nazarda tutadi.

3.3.5-jadval

Qiyosiy manba tahlili matritsasi

Tahlil mezonlari	1-manba: Rasmiy hujjat	2-manba: Shaxsiy xotira	3-manba: Matbuot maqolasi
Muallif pozitsiyasi	Rasmiy, obyektiv	Shaxsiy, subyektiv	Jurnalistik, o‘rtacha
Ma’lumot hajmi	Aniq, ammo cheklangan	Batafsil, shaxsiy tafsilotlar	Umumiy, keng auditoriyaga
Ishonchlilik	Yuqori (rasmiy manba)	O‘rtacha (shaxsiy xotira)	O‘rtacha (jurnalistik manba)
Kamchiliklar	Bir tomonlama	Subyektiv	Yuzaki bo‘lishi mumkin
Qo‘shimcha qiymat	Aniq faktlar va raqamlar	Shaxsiy tajriba	Jamoatchilik fikri

Loyihaga asoslangan o‘qitishda Agile yondashuvi va mentorlik tizimining joriy etilishi jarayonning moslashuvchanligini hamda talabalar va mentorlarning kompetensiyalarini oshirishni ta’minladi. Muammoli o‘qitish samaradorligini oshirish maqsadida O‘zbekiston tarixi va madaniyati kontekstiga oid real manbalardan iborat 50 dan ortiq muammoli vaziyatlar banki yaratildi.

Hamkorlikda o‘rganish texnologiyasi doirasida turli darajadagi talabalardan iborat aralash guruhlar shakllantirilib, ularda rollar taqsimlandi va jamoaviy faoliyat qoidalari joriy etildi. Raqamli portfoliolarni yaratish va tizimli yuritish uchun qulay, bepul hamda ko‘p funksiyali Google Sites platformasidan foydalanildi.

Google Sites platformasidagi portfolio tarkibi talabanning shaxsiy taqdimoti, o‘quv materiallari, refleksiv qaydlar, o‘shish tahlili hamda kelajakdagi rivojlanish rejalarini qamrab oluvchi sahifalardan shakllantirildi. Gamifikatsiya texnologiyasini chuqurroq tatbiq etish uchun maxsus o‘yin mexanizmlari ishlab chiqildi. “Tarixiy ekspeditsiya” o‘yin mexanizmi talabalar virtual ekspeditsiyaga chiqadi, har bir to‘xtash nuqtasida tarixiy manba bilan ishlash topshirig‘i bajariladi. Topshiriqni muvaffaqiyatli bajarish keyingi nuqtaga o‘tish imkonini beradi. “Manba detektivi” o‘yin mexanizmi, talabalar detektiv roliga kiradilar va tarixiy manbalar asosida “ishni tergov qiladilar”. Har bir yangi manba yangi dalil sifatida qaraladi. “Akademiya” o‘yin mexanizmi, talabalar virtual akademiyada turli darajalardan o‘tadi: “shogird” → “tadqiqotchi” → “olim” → “akademik”. Har bir daraja muayyan ko‘nikmalarni egallashni talab etadi.

Texnologiyalar integratsiyasini O‘zbekiston ta’lim tizimining boshqa yo‘nalishlariga ham kengaytirish imkoniyatlari mavjud.

Texnologiyalarning talabalarning o‘z-o‘zini tartibga solish ko‘nikmalariga ta’siri ham o‘rganildi. O‘z-o‘zini tartibga solish – talabanning o‘z o‘rganish jarayonini mustaqil rejalashtirish, monitoring qilish va baholash qobiliyatidir. B. Zimmerman nazariyasiga ko‘ra, o‘z-o‘zini tartibga solish uch bosqichdan iborat: oldindan rejalashtirish, bajarish, o‘z-o‘zini refleksiya¹⁸⁷. Raqamli portfolio texnologiyasi va refleksiv kundalik ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirishning samarali vositalari ekanligini ko‘rsatdi.

Metodik tizim integratsiyasining iqtisodiy samaradorligi tahlil qilinganda, birinchi yildagi xarajatlar (o‘quv materiallari, platforma sozlamalari, malaka oshirish) an’anaviy o‘qitishdan 15-20% yuqori bo‘lishi, biroq keyingi yillarda bu farq 3-5% gacha kamayishi va ta’lim sifati orqali xarajatlar to‘liq oqlanishi aniqlandi.

Tizimni keng miqyosda ommalashtirish pilot loyiha, viloyat va respublika darajalarini qamrab oluvchi uch bosqichli strategiya hamda

¹⁸⁷Tulepov A. Internetdagi tahdidlardan himoya. T.: Movarounnahr, 2016. 310 b. — B. 95–148.

“trenerlarni tayyorlash” modeli asosida rejalashtirildi. Metodikaning barqarorligini ta’minlash maqsadida institutsional qo‘llab-quvvatlash, muassasa budjetidan mustaqil moliyalashtirish, kadrlarni doimiy tayyorlash, platformalarni yangilash va tizimli ilmiy tadqiqotlar olib borish belgilandi.

Xalqaro hamkorlik yo‘nalishida xorijiy arxivlardagi O‘zbekiston tarixiga oid manbalarni qo‘shma raqamlashtirish, xalqaro ilmiy loyihalar, akademik almashinuv dasturlari hamda konferensiyalar o‘tkazish imkoniyatlari belgilab olindi. Raqamli muhitda yuzaga keladigan etik muammolarni tizimlashtirish maqsadida talabalar bilan maxsus muhokamalar o‘tkazilib, etik kodeks ishlab chiqildi. Texnologiyalar integratsiyasining amaliy tatbiq etilishini yanada chuqurroq tahlil qilish uchun har bir texnologiya bo‘yicha batafsil keys-stadi keltiramiz. Bu keys-stadilar real mashg‘ulotlardan olingan bo‘lib, texnologiyalarning amaliy qo‘llanilishini ko‘rsatadi.

Keys-stadi 1: Manba-tahlil texnologiyasining qo‘llanilishi. Mashg‘ulot mavzusi: “Amir Temur saltanatining rasmiy hujjatlari tahlili”. Mashg‘ulot maqsadi: talabalarning MTB yordamida rasmiy tarixiy hujjatlarni tizimli tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish. Mashg‘ulotda Amir Temurning Ispaniya qiroli Genrix III ga yo‘llagan maktubining raqamli nusxasi va uning tarjimasini taqdim etildi. Talabalar juftliklarda ishladi va MTBning har bir bo‘limini bajardilar.

Mashg‘ulot natijalari quyidagicha bo‘ldi: barcha talabalar manbani to‘g‘ri identifikatsiya qildi, hujjat turini, muallifini, auditoriyasini aniqladi. Kontekst tahlilida talabalar XIV-XV asr xalqaro munosabatlari haqida bilimlarini qo‘lladilar. Mazmun tahlilida maktubdagi asosiy g‘oyalar, talabalar va takliflar aniqlandi. Ishonchlilik baholashda talabalar maktubning diplomatik formatlarga muvofiqligi, boshqa manbalar bilan muvofiqligi kabi mezonlar bo‘yicha baholash o‘tkazdilar.

Keys-stadi 2: Loyihaga asoslangan o‘qitish texnologiyasining qo‘llanilishi. Loyiha nomi: “Jadidlar matbuotida ta’lim islohoti masalasi”. Loyiha davomiyligi: 6 hafta. Loyiha ishtirokchilari: 5 kishilik guruh. Loyiha maqsadi: jadidlar matbuoti materiallarini tahlil qilib, XX asr

boshidagi ta'lim islohoti haqidagi turli qarashlarni aniqlash va umumlashtirish.

Loyiha bosqichlari quyidagicha amalga oshirildi. Birinchi hafta, mavzuni tanlash va rejalashtirish: guruh a'zolari mavzuni tanladi, tadqiqot savollarini aniqladi va ish taqsimotini amalga oshirdi. Ikkinchi va uchinchi hafta, manbalar qidirish: talabalar raqamli arxivlardan jadidlar matbuoti materiallarini topdi va yig'di. Jami 23 ta tegishli maqola topildi. To'rtinchi va beshinchi hafta, manbalar tahlili: har bir talaba 4-5 ta maqolani MTB yordamida tahlil qildi, kontent-tahlil vositalari yordamida kalit so'zlar va tushunchalar chastotasini aniqladi. Oltinchi hafta, natijalarni umumlashtirish va taqdim etish: guruh natijalarni umumlashtirdi, Timeline JS yordamida interaktiv xronologiya yaratdi va natijalarni prezentatsiya shaklida taqdim etdi.

Loyiha natijasida talabalar jadidlar matbuotida ta'lim islohoti masalasining turli jihatlarini aniqladi va ularning vaqt bo'yicha o'zgarish dinamikasini ko'rsatdi. Loyiha natijasi fakultet ilmiy konferentsiyasida taqdim etildi va eng yaxshi talabalar tadqiqoti nominatsiyasiga sazovor bo'ldi.

Keys-stadi 3: Muammoli o'qitish texnologiyasining qo'llanilishi. Mashg'ulot mavzusi: "Buxoro amirligining aholisi: manbalar qarama-qarshiligi". Muammoli vaziyat esa, talabalarga Buxoro amirligi aholisi soni haqida turli manbalardan olingan qarama-qarshi ma'lumotlar taqdim etildi: rossiyalik ma'muriy manbalar, taxminan 2.5 million; ingliz razvedkasi hisobotlari, taxminan 3 million, mahalliy soliq ro'yxatlari, taxminan 1.8 million. Talabalar oldiga savol qo'yildi: qaysi manba eng ishonchli va nima uchun?

Talabalar 4-5 kishilik guruhlarda ishladi va quyidagi bosqichlarni bajardilar. Birinchidan, har bir manbani alohida tahlil qildilar, muallifning maqsadi, usuli, imkoniyatlari va cheklovlari aniqlandi. Ikkinchidan, farqlarning mumkin bo'lgan sabablarini aniqlashdi, sanash usullari, aholi tushunchasi ta'rifi, statistik xatolar, siyosiy manfaatlar. Uchinchidan, qo'shimcha manbalar qidirdilar, mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, demografik tadqiqotlar. To'rtinchidan, umumiy xulosa chiqardilar,

barcha manbalarning afzalliklari va kamchiliklarini hisobga olib, eng ehtimoliy aholi sonini aniqlashdi.

Bu mashg'ulot talabalarning tanqidiy fikrlash, dalillar bilan ishlash va qarama-qarshi ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini samarali rivojlantirdi. Mashg'ulotdan keyingi refleksiyada talabalar quyidagi fikrlarni bildirdi: "Men ilk bor tushundimki, tarixiy raqamlar ham shubhali bo'lishi mumkin"; "Manbalarni solishtirish juda qiziqarli va foydali bo'ldi"; "Endi men har qanday statistik ma'lumotga tanqidiy qarayman".

Keys-stadi 4: Hamkorlikda o'rganish texnologiyasining qo'llanilishi. Mashg'ulot mavzusi: "Buyuk Ipak yo'li: turli manbalar ko'zgusida". Jigsaw usuli qo'llanildi. Guruh tarkibi: 5 kishilik guruhlar, har bir guruhda 5 ta "ekspert", har biri turli manba turini o'rganadi. Birinchi talaba, xitoylik manbalar (Faxian, Syuan Tszyan sayohatnomalaridan); ikkinchi talaba, arab manbalari (al-Istaxriy, Ibn Hauqal); uchinchi talaba, yevropalik manbalar (Marko Polo, Klavixo); to'rtinchi talaba, arxeologik manbalar (topilmalar, tangalar); beshinchi talaba, vizual manbalar (miniaturalar, xaritalar).

Mashg'ulot quyidagicha o'tkazildi. Birinchi bosqichda (20 daqiqa) har bir talaba o'ziga tegishli manba turini mustaqil o'rgandi va asosiy ma'lumotlarni yozib oldi. Ikkinchi bosqichda (15 daqiqa) "ekspert guruhlar" yig'ildi, bir xil manba turini o'rgangan talabalar birlashib, o'z tahlillarini solishtirdi va umumlashtirdi. Uchinchi bosqichda (20 daqiqa) talabalar asl guruhlariga qaytdi va har biri o'z manbasi haqida guruhga ma'lumot berdi. To'rtinchi bosqichda (25 daqiqa) guruh barcha manbalar asosida Buyuk Ipak yo'lining yaxlit tasvirini yaratdi va taqdim etdi.

Bilim testi natijalari mashg'ulotdan keyin o'rtacha 34% ga oshdi; talabalar o'zaro o'rgatish ko'nikmalarini mashq qildilar; turli manba turlari haqida tizimli bilim shakllantirildi.

Keys-stadi 5: Raqamli portfolio texnologiyasining qo'llanilishi. Portfolio yaratish jarayoni butun semestr davomida amalga oshirildi. Semestr boshida talabalar Google Sites platformasida o'z portfolio sahifalarini yaratdilar. Har hafta talabalar yangi material qo'shdilar: darsga tayyorgarlik materiallari, tahliliy hisobotlar, refleksiv yozuvlar.

Semestr o'rtasida oraliq portfolio ko'rigi o'tkazildi, talabalar bir-birining portfoliolarini ko'rib chiqdi va teskari aloqa berdi. Semestr oxirida yakuniy portfolio taqdim etildi va baholandi.

Portfolio baholash natijalarining tahlili quyidagilarni ko'rsatdi: portfolio yaratish jarayoni talabalarning raqamli ko'nikmalarini (veb-sahifa yaratish, multimedia materiallari bilan ishlash) sezilarli darajada rivojlantirdi; portfolio reflektiv yozuvlari talabalarning metakognitiv ko'nikmalarini oshirishga hissa qo'shdi; eng muhimi, portfolio talabalarning semestr davomidagi o'sishini vizual ravishda ko'rsatdi, bu esa motivatsiyani oshiruvchi muhim omil bo'ldi.

Texnologiyalar integratsiyasining amaliy tatbiq etilishi jarayonida "ta'lim ekotizimi" konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etdi. Ta'lim ekotizimi, ta'lim jarayonining barcha komponentlarining o'zaro ta'sir qiluvchi yaxlit tizimi sifatida tushuniladi. Tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish ekotizimi quyidagi elementlardan iborat.

Birinchi element – inson resurslari: talabalar; o'qituvchilar; mentorlar va ekspertlar, texnik xodimlar. Ikkinchi element, ta'lim mazmuni: nazariy materiallar, tarixiy manbalar, amaliy topshiriqlar, baholash materiallari.

Uchinchi element – texnologik muhit Moodle platformasi, tahlil dasturlari, interaktiv aloqa va onlayn baholash vositalarini qamrab oladi. To'rtinchi element – fizik muhit kompyuter va proyektorlar bilan jihozlangan auditoriyalar, laboratoriyalar hamda kutubxona resurslarini o'z ichiga oladi. Beshinchi element – tashqi muhit esa me'yoriy hujjatlar va standartlarni belgilovchi ta'lim siyosati, ilmiy jamiyat hamda ish beruvchilarning kasbiy talablaridan shakllanadi. Ta'lim ekotizimi konsepsiyasining amaliy ahamiyati shundaki, u ta'lim jarayonining barcha komponentlarini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish va ularning o'zaro ta'sirini hisobga olish imkonini beradi. Bitta komponentdagi o'zgarish butun tizimga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yangi raqamli vositaning joriy etilishi nafaqat texnologik muhitni, balki ta'lim mazmunini, o'qitish usullarini va baholash mezonlarini ham o'zgartirishni talab etadi.

Tadqiqotimizda ta'lim ekotizimi konsepsiyasi asosida tizimli monitoring amalga oshirildi. Monitoring quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha olib borildi: talabalar ko'rsatkichlari, bilim, ko'nikma, kompetensiya darajasi, motivatsiya, qoniqish; o'qitish ko'rsatkichlari, o'qituvchining metodik faoliyati sifati, raqamli vositalardan foydalanish darajasi; texnologik ko'rsatkichlar, platformaning ishlash sifati, raqamli vositalarning foydalanish statistikasi; tashkiliy ko'rsatkichlar, talabalar va o'qituvchilar vaqtining samarali taqsimoti, resurslardan foydalanish samaradorligi.

Monitoring natijalari asosida tizimga doimiy ravishda tuzatishlar kiritildi. Bu "doimiy takomillashtirish sikli" printsipiga asoslanadi: ma'lumotlarni yig'ish → tahlil qilish → muammolarni aniqlash → tuzatishlar ishlab chiqish → amalga oshirish → natijalarni tekshirish → yangi sikl. Bu yondashuv metodik tizimning doimiy ravishda takomillashtirilishini ta'minladi.

Texnologiyalar integratsiyasining ta'lim natijalariga umumiy ta'sirini baholash uchun ko'p darajali regressiya tahlili o'tkazildi. Bu tahlilning maqsadi talabalarning axborot-analitik kompetentlik darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillarni aniqlash edi. Regressiya modeliga quyidagi mustaqil o'zgaruvchilar kiritildi: talabaning boshlang'ich bilim darajasi ($\beta = 0,21$, $p < 0,01$); raqamli vositalardan foydalanish faolligi ($\beta = 0,34$, $p < 0,001$); guruhli ish faolligi ($\beta = 0,19$, $p < 0,05$); o'qituvchining metodik kompetensiyasi ($\beta = 0,28$, $p < 0,001$); motivatsiya darajasi ($\beta = 0,24$, $p < 0,01$). Model determinatsiya koeffitsienti $R^2 = 0,67$, ya'ni model axborot-analitik kompetentlik darajasining o'zgarishining 67% ini tushuntiradi.

Regressiya tahlili natijalariga ko'ra, axborot-analitik kompetentlik darajasiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omil, raqamli vositalardan foydalanish faolligi ($\beta = 0,34$). Ikkinchi muhim omil, o'qituvchining metodik kompetensiyasi ($\beta = 0,28$), bu o'qituvchi tayyorgarligining muhimligini ko'rsatadi. Bu xulosa S.M. Gestsdottir, J.van Dri va C.van Boxtelning tadqiqotlari bilan ham mos keladi. Ularning fikricha, o'qituvchining tarixiy fikrlash va mulohaza yuritishni o'qitishga oid shaxsiy e'tiqodlari uning bu yondashuvni amaliyotda qo'llashga moyilligi

va qobiliyatini belgilovchi muhim omil hisoblanadi ¹⁸⁸. Uchinchi omil, motivatsiya darajasi ($\beta = 0,24$), bu talabalarning ichki motivatsiyasini oshirishga e'tibor qaratish zarurligini bildiradi. Texnologiyalar integratsiyasining yakuniy tahlilini amalga oshirishda SWOT-tahlil usulidan foydalanildi. SWOT-tahlil texnologiyalar integratsiyasining kuchli va zaif tomonlarini, imkoniyatlar va tahdidlarni tizimli ravishda aniqlash imkonini berdi.

3.3.6-jadval

Tarixiy manbalarga asoslangan texnologiyalar integratsiyasining SWOT tahlili

Kategoriya	Tavsif
Kuchli tomonlar	Empirik dalillar bilan tasdiqlangan samaradorlik; turli kontekstlarga moslashuvchan; talabalar motivatsiyasini oshiruvchi; zamonaviy kasbiy kompetensiyalarni shakllantiruvchi
Zaif tomonlar	Raqamli infratuzilmaga bog'liqlik; o'qituvchilar tayyorgarligini talab etish; dastlabki joriy etish xarajatlari; texnik nosozliklar xavfi
Imkoniyatlar	Sun'iy intellekt integratsiyasi; xalqaro hamkorlik; O'zbekistondagi raqamli transformatsiya; tarixiy manbalar raqamlashtirilishi
Tahdidlar	Texnologiyalarning tez eskirishi; moliyaviy cheklovlar; o'qituvchilarning qarshiligi; raqamli bo'linish muammosi

SWOT-tahlil natijalari asosida quyidagi strategik yo'nalishlar belgilandi. Kuchli tomonlar va imkoniyatlar integratsiyasi doirasida empirik dalillar asosida raqamli metodikani keng tarqatish, sun'iy intellekt texnologiyalarini tadqiqot loyihalariga joriy etish hamda xalqaro hamkorlik orqali resurslar bazasini boyitish ko'zda tutiladi. Zaif tomonlarni bartaraf etish uchun o'qituvchilar tayyorgarligini muntazam oshirish, mobil hamda oflayn alternativlar yordamida infratuzilma cheklovlarini kamaytirish va bosqichma-bosqich joriy etish orqali xarajatlarni optimallashtirish strategiyasi belgilandi. Tahdidlarga qarshi

¹⁸⁸Gestsdóttir S.M., van Drie J., van Boxtel C. Teaching Historical Thinking and Reasoning: Teacher Beliefs // History Education Research Journal. — 2021. — Vol. 18(1). — P. 46–63.

chora-tadbirlar sifatida esa texnologik monitoringni yo'lga qo'yish, muqobil grant mablag'larini jalb qilish, o'qituvchilarni rag'batlantirish hamda raqamli tengsizlikni kamaytirish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish ko'zda tutildi.

Texnologiyalar integratsiyasi bo'yicha yakuniy mulohaza sifatida quyidagilarni ta'kidlash muhim. Zamonaviy ta'lim jarayonida texnologiyalar nafaqat yordamchi vosita, balki ta'limning ajralmas qismi sifatida qaralishi kerak. Tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishda texnologiyalarning integratsiyalashgan qo'llanilishi talabalarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq texnologiyalar o'z-o'zidan natija bermasligini, ular samarali metodika, malakali o'qituvchi va motivatsiyali talaba bilan birgalikda ishlangandagina eng yuqori natijalarni berishini doimo yodda tutish lozim.

Texnologiyalar integratsiyasining umumiy natijalarini yakuniy holda umumlashtiramiz. Tadqiqotimizda ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan olti texnologiya: manba-tahlil, loyihaga asoslangan o'qitish, muammoli o'qitish, hamkorlikda o'rganish, raqamli portfolio va gamifikatsiya birgalikda talabalarda axborot-analitik kompetentlikni samarali rivojlantirishning ishonchli vositasi ekanligini tajriba-sinov natijalari tasdiqladi.

Bu natijalar texnologiyalar integratsiyasining O'zbekiston oliy ta'lim tizimida keng ko'lamda qo'llanilishi uchun yetarli ilmiy asos yaratadi. Biroq texnologiyalarning samaradorligi ularning qo'llanilish sifati, o'qituvchilarning tayyorgarligi va ta'lim muassasasining sharoitiga bevosita bog'liq ekanligini doimo yodda tutish lozim.

Uchinchi bobda olib borilgan tadqiqot ishlari tadqiqotning umumiy maqsadiga erishishda muhim qadam bo'ldi. Ishlab chiqilgan raqamli metodika, metodik tizim va ta'lim texnologiyalari birgalikda tarixiy manbalar vositasida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy asoslangan va amaliy sinovdan o'tgan metodik asoslarini tashkil etadi. Bu metodik asoslarning empirik qismida keltirilgan tajriba-sinov ishlarining nazariy-metodik negizini tashkil etib, ularning samaradorligi eksperimental ravishda to'liq tasdiqlangan.

Texnologiyalar integratsiyasining umumiy pedagogik-psixologik ta'sirini chuqurroq tahlil qilish uchun talabalarning shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlari ham o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, texnologiyalar integratsiyasi nafaqat kognitiv kompetensiyalarni, balki shaxsiy sifatlarni ham rivojlantiradi. Xususan, quyidagi shaxsiy sifatlardagi o'zgarishlar qayd etildi.

O'ziga ishonch, talabalar o'z qobiliyatlariga ishonch hosil qildi (4.1 dan 4.8 gacha oshdi, 5 balli shkalada); mustaqillik, talabalar mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirdi; tanqidiy fikrlash, talabalar axborotga tanqidiy yondashish odatini shakllantirdi; jamoaviy ishlash, talabalar guruhda samarali ishlash ko'nikmalarini egalladi; raqamli fuqarolik, talabalar raqamli muhitda mas'uliyatli va etik xulq-atvor normalarini o'zlashtirib oldi.

Tarixiy bilim va fikrlashning bunday fuqarolik ahamiyatga ega ko'nikmalarga aylanishi nazariy jihatdan ham asoslangan. T. Shreinerning ekspert tipidagi tadqiqotida siyosatshunos-ekspertlar va o'quvchi-novislarning zamonaviy siyosiy masalalar yuzasidan fikr yuritishda tarixiy bilimdan foydalanishi qiyosiy o'rganilgan: ekspertlar batafsil tarixiy naratividan muammoni doiraga solish, o'z pozitsiyasini asoslash va da'volarni baholash uchun faol foydalangan, novislar esa tarixni muammoni kontekstga joylashtirish yoki da'volarni baholash uchun amalda qo'llamagan. Bu natija tarixiy fikrlashni maqsadli rivojlantirishning fuqarolik ta'limi uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi ¹⁸⁹.

Tarixiy manbalar bilan ishlash metodikasining samaradorligi nafaqat akademik ko'rsatkichlar, balki talabalarning umumiy intellektual rivojlanishiga ham ta'sir qiladi. Anketada aniqlangan motivatsion-qadriyat va refleksiv-baholash komponentlarining nisbatan yuqori ko'rsatkichlari (63,3 va 71,0 ball) talabalarda axborot bilan ishlashga ijobiy munosabat va metakognitiv ko'nikmalar bazaviy darajada mavjudligini ko'rsatadi. Metodikaning vazifasi bu mavjud potensialdan

¹⁸⁹Shreiner T.L. Using Historical Knowledge to Reason About Contemporary Political Issues: An Expert–Novice Study // *Cognition and Instruction*. — 2014. — Vol. 32(4). — P. 313–352.

samarali foydalanib, ularni kognitiv va operatsion ko'nikmalar bilan integratsiyalashdir.

Tarixiy manbalar bilan ishlash talabalarning tarixiy ongini oshirish, milliy identifikatsiyani mustahkamlash va madaniy merosga nisbatan hurmat va qiziqishni kuchaytirish imkonini beradi. Bu – kompetentlik majmuasining yana bir muhim jihatidir, chunki axborot-analitik ko'nikmalar nafaqat texnik qobiliyat, balki shaxsiy va madaniy qadriyatlar bilan ham bog'langan. Shuning uchun taklif qilingan metodika tarixiy manbalarining pedagogik potensialini to'liq ochishga, ya'ni bir vaqtning o'zida kognitiv, operatsion, motivatsion va refleksiv komponentlarni integratsiyalashgan ravishda rivojlantirishga qaratilgan.

Texnologiyalar integratsiyasining umumiy samaradorligini eng yaxshi aks ettiruvchi ko'rsatkich – talabalarning real hayotda axborot-analitik ko'nikmalarni qo'llash qobiliyati hisoblanadi. Metodikaning amaliyotga joriy etilishida “integrativ baholash” formati taklif qilinadi. Bunda talabalar real tarixiy muammo asosida manbalar qidirish, tahlil qilish, tanqidiy baholash, sintez qilish va taqdim etish ko'nikmalarini birvarakayiga ko'rsatadilar. Bu formatdagi baholash talabalarning haqiqiy kompetentlik darajasini aniqlash imkonini beradi va o'z-o'zini baholash anketasiga qaraganda obyektivroq natija beradi. Anketada aniqlangan refleksiv ko'rsatkichlarning yuqori darajasi (71,0 ball), integrativ baholash natijalari bilan qiyoslanganda, o'z-o'zini baholashning subyektivligi to'g'risida muhim ma'lumot beradi.

Uchinchi bob bo'yicha xulosa

Monografiyaning uchinchi bobida tarixiy manbalar vositasida talabalarda axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirishning metodik asoslari har tomonlama tadqiq etildi. Olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijasida, birinchidan, ushbu kompetentlikni shakllantirishning raqamli metodikasi ishlab chiqildi. Ushbu metodika raqamli manbalar bazalari bilan ishlash, mustaqil tadqiqot faoliyatini tashkil etish va raqamli baholash mexanizmlarini qamrab oladi hamda uning samaradorligini oshirish maqsadida “SMART-tarix” modeli yaratildi va sinovdan o'tkazildi.

Ikkinchidan, tarixiy manbalardan foydalanishning yagona metodik tizimi asoslandi. Ushbu tizim maqsadli, mazmuniy, texnologik, diagnostik va natijaviy komponentlardan iborat bo'lib, unda tarixiy manbalar bilan ishlashning besh bosqichli modeli amaliyotga tatbiq etildi, shuningdek, kompetentlik darajalarini o'lchashning aniq mezonlari va diagnostik vositalari ishlab chiqildi.

Uchinchidan, kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan oltita o'zaro bog'liq ta'lim texnologiyasi (manba tahlili, loyihaviy, muammoli, hamkorlikdagi, raqamli portfolio va gamifikatsiya) nazariy va metodik jihatdan qamrab olindi. Har bir texnologiyaning tahliliy ko'nikmalarning muayyan qismlarini shakllantirishdagi o'rni va ularning integratsiyalashgan qo'llanilish sxemasi ishlab chiqildi.

To'rtinchidan, tajriba-sinov ishlari asosida texnologiyalarni qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Unda texnologiyalarni integratsiyalashgan holda qo'llash, o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish, raqamli infratuzilmani rivojlantirish va jarayonni doimiy takomillashtirib borish zarurligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Beshinchidan, tadqiqot natijalari O'zbekiston ta'lim tizimi kontekstida milliy va jahon tarixiy merosidan samarali foydalanishning katta salohiyatini namoyon etdi. Nodir manbalar zaxirasidan ta'lim maqsadlarida foydalanish talabalarning nafaqat akademik bilimlarini, balki umumiy va maxsus kasbiy kompetensiyalarini ham yuksaltirishga xizmat qilishi isbotlandi. Umumiy xulosa shuki, tarixiy manbalar vositasida axborot-analitik kompetentlikni rivojlantirish izchillik va ko'p qirrali yondashuvni talab etadigan murakkab pedagogik jarayondir. Uning samaradorligi raqamli metodika, metodik tizim va zamonaviy ta'lim texnologiyalarining o'zaro integratsiyasiga bog'liq. Ushbu bobda yaratilgan metodik asoslar, "SMART-tarix" modeli, tarixiy manbalar bilan ishlashning universal vositasi (MTB), kompetensiyalar modeli va texnologiyalar integratsiyasi sxemasi mazkur jarayonning mustahkam ilmiy-metodik negizini tashkil etadi.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati axborot-analitik kompetentlikning tarixiy manbalar kontekstidagi kompetentlik modeli ishlab chiqilganligida, raqamli metodika asosidagi "SMART-tarix" modeli va

tarixiy manbalar bilan ishlashning universal vositasi (MTB) yaratilganligida, shuningdek, oltita ta'lim texnologiyasining integratsiyalashgan qo'llanilish modeli ilmiy jihatdan asoslanib, uning samaradorligi eksperimental tarzda tasdiqlanganligida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, ishlab chiqilgan metodik tizim va uning moslashuvchan xususiyatlari turli ta'lim muassasalari sharoitiga to'g'ridan-to'g'ri joriy etish imkonini beradi. Texnologiyalar integratsiyasining modulli yondashuvi esa o'qituvchilarga o'z auditoriyasi va sharoitiga mos eng maqbul texnologiyalarni tanlash hamda qo'llashda erkinlik va metodik yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019-yil, 06/19/5847/3887-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash hamda uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 06.10.2020-yil, 06/20/6079/1537-son.
4. ACRL. Framework for Information Literacy for Higher Education. – Chicago: Association of College and Research Libraries, 2015.
5. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016. – P. 6–8, 11.
6. UNESCO Institute for Statistics. A Global Framework of Reference on Digital Literacy Skills for Indicator 4.4.2. – Montreal: UIS, 2018. – P. 9–14.
7. UNESCO. AI Competency Framework for Students. – Paris: UNESCO, 2024. – P. 19 – 27.
8. Vuorikari R., Kluzer S., Punie Y. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens – With New Examples of Knowledge, Skills and Attitudes. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. – P. 12–18.
9. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025. – Geneva: WEF, January 2025. – P. 6, 38.
10. 60320400 – Kutubxona-axborot faoliyati bakalavriat ta’lim yo‘nalishining malaka talablari. – Toshkent, 2024.
11. “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fani o‘quv dasturi. – Toshkent, 2024. – B. 2.

II. Monografiya, ilmiy maqola, patent, ilmiy to'plamlar

Monografiya va o'quv adabiyotlar

12. Barton K.C., Levstik L.S. Teaching History for the Common Good. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2004.

13. Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. 2nd ed. – Vancouver: Tony Bates Associates, 2019.

14. Berlyne D.E. Conflict, Arousal, and Curiosity. – New York: McGraw-Hill, 1960.

15. Burdick A., Drucker J., Lunenfeld P., Presner T., Schnapp J. Digital Humanities. – Cambridge, MA: MIT Press, 2012.

16. Carretero M., Berger S., Grever M. (Eds.). Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education. – London: Palgrave Macmillan, 2017.

17. Caulfield M., Wineburg S. Verified: How to Think Straight, Get Duped Less, and Make Better Decisions About What to Believe Online. – Chicago: University of Chicago Press, 2023.

18. Cohen D.J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.

19. Crymble A. Technology and the Historian: Transformations in the Digital Age. – Urbana: University of Illinois Press, 2021.

20. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009.

21. Ifenthaler D., Hofhues S., Egloffstein M., Helbig C. (Eds.). Digital Transformation of Learning Organizations. – Cham: Springer, 2021.

22. Jannidis F., Kohle H., Rehbein M. Digital Humanities: Eine Einführung. – Stuttgart: Metzler, 2017.

23. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984.

24. Metzger S.A., Harris L.M. (Eds.). The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning. – Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 2018.

25. Milligan I. History in the Age of Abundance? How the Web Is Transforming Historical Research. – Montreal: McGill-Queen's University Press, 2019.

26. Namangan davlat universiteti. 60220300 – Tarix bakalavriat ta’lim yo‘nalishi malaka talablari va o‘quv-me’yoriy hujjatlari. 2024/2025-o‘quv yili.

27. Nokes J.D. Building Students’ Historical Literacies: Learning to Read and Reason with Historical Texts and Evidence. – New York: Routledge, 2013.

28. O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti. “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası va “O‘zbekistonning eng yangi tarixi” fani bo‘yicha o‘quv-me’yoriy ma’lumotlar.

29. O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti. 60220300 – Tarix ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha o‘quv-me’yoriy ma’lumotlar. 2024/2025-o‘quv yili.

30. Raven J. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. – Oxford: Oxford Psychologists Press, 1984.

31. Rüsen J. Evidence and Meaning: A Theory of Historical Studies. – New York: Berghahn Books, 2017.

32. Samarqand davlat pedagogika instituti. Ijtimoiy fanlar fakulteti va Tarix kafedrası o‘quv-me’yoriy ma’lumotlari. 2025/2026-o‘quv yili.

33. Schreibman S., Siemens R., Unsworth J. (Eds.). A Companion to Digital Humanities. – Oxford: Blackwell Publishing, 2004.

34. Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. – Toronto: Nelson Education, 2013. – P. 1–17.

35. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983.

36. Tulepov A. Internetdagi tahdidlardan himoya. – Toshkent: Movarounnahr, 2016. 310 b.

37. VanSledright B. In Search of America’s Past: Learning to Read History in Elementary School. – New York: Teachers College Press, 2002.

38. VanSledright B. The Challenge of Rethinking History Education: On Practices, Theories, and Policy. – New York: Routledge, 2011. – P. 8–22.

39. VanSledright B.A. Assessing Historical Thinking and Understanding: Innovative Designs for New Standards. – New York: Routledge, 2014.

40. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

41. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. – Philadelphia: Temple University Press, 2001. – P. 63–87.
42. Wineburg S., McGrew S., Breakstone J., Ortega T. Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning. – Stanford: Stanford History Education Group, 2016.
43. Xodjayev B. Pedagogik aksiologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 168 b.
44. Беспалко В.П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва: Педагогика, 1989. 192 с.
45. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. М.: Педагогическое общество России, 2002. 512 с.
46. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 11–24.
47. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. – Рига: НПЦ “Эксперимент”, 1995. 176 с.
48. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – Москва: Знание, 1989.
49. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогика, 1981. 186 с.
50. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. – Волгоград: Перемена, 1995.
51. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.

Ilmiy maqolalar va to‘plamlar

52. Abad-Segura E., González-Zamar M.D., Infante-Moro J.C., Ruipérez García G. Sustainable Management of Digital Transformation in Higher Education: Global Research Trends // Sustainability. – 2020. – Vol. 12, No. 5. – Art. 2107.
53. Abdullayeva A. A. Zamonaviy didaktik ta’minot vositasida bo‘lajak o‘qituvchilarning tarixiy tafakkurini rivojlantirish texnologiyasi (Pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishlari misolida): pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Andijon, ADPU, 2023. – 142 b.

54.Akour M., Alenezi M. Higher Education Future in the Era of Digital Transformation // Education Sciences. – 2022. – Vol. 12, No. 11. – Art. 784.

55.Balyer A., Öz Ö. Academicians' Views on Digital Transformation in Education // International Online Journal of Education and Teaching. – 2018. – Vol. 5, No. 4. – P. 809–830.

56.Belenkova L.Y., Skudnyakova Y.V., Bosov D.V. Digital Pedagogy in the System of Inclusive Higher Education // Interacción y Perspectiva: Revista de Trabajo Social. – 2022. – Vol. 12, No. 1. – P. 27–42.

57.Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. – New York: David McKay, 1956.

58.Castro Benavides L.M., Tamayo Arias J.A., Arango Serna M.D., Branch Bedoya J.W., Burgos D. Digital Transformation in Higher Education Institutions: A Systematic Literature Review // Sensors. – 2020. – Vol. 20, No. 11. – Art. 3291.

59.Chapman A. Historical Interpretation: Deconstructing Represented Pasts // Teaching History to Face the World Today / Ed. by C.J. Gómez Carrasco et al. – New York: Peter Lang, 2023. – P. 121–144.

60.Cowgill D.A. II, Waring S.M. Historical Thinking: An Evaluation of Student and Teacher Ability to Analyze Sources // Journal of Social Studies Education Research. – 2017. – Vol. 8, No. 1. – P. 115–145.

61.Díaz-Noguera M.D., Hervás-Gómez C., De la Calle-Cabrera A.M., López-Meneses E. Autonomy, Motivation, and Digital Pedagogy Are Key Factors in the Perceptions of Spanish Higher-Education Students toward Online Learning during the COVID-19 Pandemic // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2022. – Vol. 19, No. 2. – Art. 654.

62.Fedorov A., Levitskaya A. Comparative Analysis of the Indicators' Levels of Students' Media Competence Development in the Control and Experimental Groups // International Journal of Media and Information Literacy. – 2017. – Vol. 2(1). – P. 16–37.

63.Firmansyah, H., Kusnoto, Y., Superman, S., & Atmaja, T. S. (2023). Implementation of divergent thinking in exploration of students'creative efforts in reading historical sources from the internet. *Lentera Pendidikan: Jurnal Ilmu Tarbiyah dan Keguruan*, 26(1), 23-30.

64.Gestsdóttir S.M., van Drie J., van Boxtel C. Teaching Historical Thinking and Reasoning: Teacher Beliefs // History Education Research Journal. – 2021. – Vol. 18(1). – P. 46–63.

65. Gibson L., Peck C.L., Miles J., Duquette C. Historical Thinking: Trends, Critiques, and Future Directions // Current Opinion in Psychology. – 2025. – Vol. 65. – Art. 102088.

66. Gkrimpizi T., Peristeras V., Magnisalis I. Classification of Barriers to Digital Transformation in Higher Education Institutions: Systematic Literature Review // Education Sciences. – 2023. – Vol. 13, No. 7. – Art. 746.

67. Grever M., Adriaansen R.J. Historical Culture: A Concept Revisited // Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education. – London: Palgrave Macmillan, 2017. – P. 73–89.

68. Issayev M., Apendiyev T. Teaching History with the Help of Information and Digital Technologies // SAGE jurnali. – 2025. <https://doi.org/10.1177/20427530251379080>

69. Komilova, Z. M. Innovatsion ta'lim-tarbiya jarayonida 10-11-sinf o'quvchilarining axborot madaniyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. Toshkent davlat pedagogika universiteti. – Toshkent, 2024. – 55 b.

70. Korniienko S.S. Digital History Pedagogy in Higher Education: A PRISMA-Compliant Systematic Review of Empirical Evidence (2011–2025) // CEUR Workshop Proceedings. – 2025. – Vol. 4043. – P. 200–235.

71. Lee P., Ashby R. Empathetic understanding and the costs of consequences: students' reasoning in studying history // International Journal of Historical Learning, Teaching and Research. – 2001. – Vol. 1, No. 2. – P. 1–11.

72. Lévesque S., Clark P. Historical Thinking: Definitions and Educational Applications // The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning. – Hoboken, NJ: Wiley, 2018. – Ch. 5.

73. López-García A. Effectiveness of a Teaching Methodology Based on the Theory of Historical Thinking Through Active Methods and Digital Resources in Spanish Adolescents // Frontiers in Education. – 2023. Vol. 8. Art. 1175123.

74. Luís R., Rapanta C. Towards (Re-)Defining Historical Reasoning Competence: A Review of Theoretical and Empirical Research // Educational Research Review. – 2020. – Vol. 31. – P. 1–15.

75. Makda, F. (2025). Digital education: Mapping the landscape of virtual teaching in higher education—a bibliometric review. Education and Information Technologies, 30(2), 2547-2575.

76. McGrew S. Bridge or Byway? Teaching Historical Reading and Civic Online Reasoning in a U.S. History Class // *Theory & Research in Social Education*. – 2021. – Vol. 50(2). – P. 196–225.

77. McGrew S. Internet or Archive? Expertise in Searching for Digital Sources on a Contentious Historical Question // *Cognition and Instruction*. – 2021. – Vol. 40(4). – P. 488–516.

78. Miralles-Sánchez P., Rodríguez-Medina J., Sánchez-Ibáñez R. Evaluation of Didactic Units on Historical Thinking and Active Methods // *Humanities and Social Sciences Communications*. – 2024. – Vol. 11. – Art. 1032.

79. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // *Teachers College Record*. – 2006. – Vol. 108(6). – P. 1017–1054.

80. Monte-Sano C. Argumentation in History Classrooms: A Key Path to Understanding the Discipline and Preparing Citizens // *Theory Into Practice*. – 2016. – Vol. 55, No. 4. – P. 311–319.

81. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy – metodik asoslari.: Dis. ... ped. fan. dokt. – T.: 2007. – 275 b.

82. Nagel M.-T. et al. How Do University Students' Web Search Behavior, Website Characteristics, and the Interaction of Both Influence Students' Critical Online Reasoning? // *Frontiers in Education*. – 2020. – Vol. 5. – Art. 565062.

83. Nokes J.D. Exploring Patterns of Historical Thinking Through Eighth-Grade Students' Argumentative Writing // *Journal of Writing Research*. – 2017. – Vol. 8(3). – P. 437–467.

84. Oliveira K.K.S., Souza R.A.C. Digital Transformation towards Education 4.0 // *Informatics in Education*. – 2022. – Vol. 21, No. 2. – P. 283–309.

85. O'Neill, E. J., Fulton, C., Matthews, J., & Hensey, C. (2026). Metacognition design framework to aid metacognitive skill development in university students supported by the virtual learning environment. *Educational technology research and development*, 74(2), 813-847.

86. Peck C., Seixas P. Benchmarks of Historical Thinking: First Steps // *Canadian Journal of Education*. – 2008. – Vol. 31(4). – P. 1015–1038.

87. Puentedura R.R. SAMR: A Contextualized Introduction. 2014. – P. 1–6.

88. Reisman A. Reading Like a Historian: A Document-Based History Curriculum Intervention in Urban High Schools // *Cognition and Instruction*. – 2012. – Vol. 30(1). – P. 86–112.

89. Reisman A., Brimsek E., Hollywood C. Assessment of Historical Analysis and Argumentation (AHAA): A New Measure of Document-Based Historical Thinking // *Cognition and Instruction*. – 2019. – Vol. 37(4). – P. 534–561.

90. Richards, S. (2023). Archival Research with High School Students and School History: An Example of Signature Pedagogy through Project-and Place-Based Learning. *Teaching History: A Journal of Methods*, 48(1), 36-54.

91. Reinsel D., Gantz J., Rydning J. The Digitization of the World – From Edge to Core (IDC White Paper, sponsored by Seagate). – Framingham: IDC, November 2018. – P. 3–6.

92. Rivero P., Aso B., García-Ceballos S. Progresión del pensamiento histórico en estudiantes de prevención: fuentes y pensamiento crítico // *Revista Electrónica de Investigación Educativa*. – 2023. – Vol. 25, e09. – P. 1–16.

93. Rodríguez-Moneo M., Carretero M., Gutiérrez-Cano M. History Education: Past, Present, and Challenges for the Future // *Current Opinion in Psychology*. – 2026. – Vol. 67. – Art. 102188.

94. Rüsen J. Historical Consciousness: Narrative Structure, Moral Function, and Ontogenetic Development // *Theorizing Historical Consciousness* / ed. P. Seixas. – Toronto: University of Toronto Press, 2004. – P. 63–85.

95. Sariyatun, Sutimin L.A., Abidin N.F. Enhancing Historical Thinking and HOTS Through Digital Learning Materials: An Inquiry-Based Approach Using Primary Sources for High School Students // *Journal of Curriculum Studies Research*. – 2025. – Vol. 7(2). – P. 228–248.

96. Seixas P. A Model of Historical Thinking // *Educational Philosophy and Theory*. – 2017. – Vol. 49, No. 6. – P. 593–605.

97. Shokirov M.R. Tarixiy tafakkur madaniyati va uning milliy oʻzlikni anglashdagi ahamiyati: Falsafa fanlari nomzodi ...dis. – Buxoro, 2022. – 158 b.

98. Shreiner T.L. Using Historical Knowledge to Reason About Contemporary Political Issues: An Expert–Novice Study // *Cognition and Instruction*. – 2014. – Vol. 32(4). – P. 313–352.

99. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – Vol. 2, No. 1. – P. 3–10.

100. Sparks J.R., Katz I.R., Beile P.M. Assessing Digital Information Literacy in Higher Education: A Review of Existing Frameworks and Assessments with Recommendations for Next-Generation Assessment. – ETS Research Report Series, 2016.

101. Steiss J., Wang J., Kim Y.-S.G., Olson C.B. U.S. Secondary Students' Source-Based Argument Writing in History // Written Communication. – 2024. – Vol. 41, No. 4. <https://doi.org/10.1177/07410883241263549>

102. Tally B., Goldenberg L.B. Fostering Historical Thinking With Digitized Primary Sources // Journal of Research on Technology in Education. – 2005. – Vol. 38, No. 1. – P. 1–21.

103. Taylakova S. N. Ta'lim-tarbiya jarayonlarida mediata'lim texnologiyalaridan foydalanish: xalqaro va milliy tajriba // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Toshkent: 3. – №. 22. – B. 36-42.

104. Tojiboyeva Sh. K. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining informatsion-analitik kompetentligini rivojlantirish metodikasi ("Mediasavodxonlik va axborot madaniyati" fani misolida) : pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2024. – 48 b.

105. Trostinskaya, I. R., Evseeva, L. I., Pozdeeva, E. G., & Tanova, A. G. (2020, September). Sociological assessment of student activity potential as a subject of the educational process. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 940, No. 1, p. 012141). IOP Publishing.

106. Van Drie J., Van Boxtel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. – 2008. – Vol. 20(2). – P. 87–110.

107. Vosoughi S., Roy D., Aral S. The spread of true and false news online // Science. – 2018. – Vol. 359, Issue 6380. – P. 1146–1151.

108. Musurmonova O. Yuqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari: Ped.fan.dok. ...dis. T., 1993. 364 b.

109. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – №2. – С. 58–64.

III. Foydalanilgan boshqa adabiyotlar (elektron resurslar va raqamli platformalar)

110. The National Archives. Education and Outreach: digital resources for teaching history. London, 2024. [<https://www.nationalarchives.gov.uk/education/>]

111. UNESCO. From COVID-19 Learning Disruption to Recovery: A Snapshot of UNESCO's Work in Education in 2020. – Paris: UNESCO, 2021. – URL: <https://www.unesco.org/en/articles/covid-19-learning-disruption-recovery-snapshot-unescos-work-education-2020>

UNESCO. Think Critically, Click Wisely! Media and Information Literate Citizens. – Paris: UNESCO, 2021. (*Ommaviy platformadagi o'quv qo'llanmasi*).

Qaydlar uchun

O. Davlatov

**TARIXIY MANBALAR VOSITASIDA
TALABALARDA AXBOROT-ANALITIK
KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING
METODIK ASOSLARI**

M o n o g r a f i y a

Monografiya muallifning tahririda taqdim etilgan

Muharrir:

X. Taxirov

Tehnik muharrir:

S. Melikuziyeva

Musahhih:

M. Yunusova

Sahifalovchi:

G. Samigova

Nashriyot litsenziya № 2044, 25.08.2020-y

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. “Times New Roman” garniturası, kegli 16.

Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog‘i 14,12.

Adadi 100 dona. Buyurtma № 2198

Zebo prints MCHJda chop etildi.

Manzil: Toshkent shahar, Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha

Tel.raqam: +998 94 673 66 56

+998 97 017 01 01